

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав Оцић (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) •
Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) •
Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

172

(4/2019)

Уредничтво

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика
Британија; Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород,
Русија) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ
(Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд)
• Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Рајко БУКВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2019

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

172
(4/2019)

НОВИ САД
2019

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Билјана Бодрошки Спариосу и Мирјана Сенић Ружић ГЛОБАЛНЕ РЕФОРМСКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ: ОД ОСНОВНОГ ДО ВИСОКОШКОЛСКОГ ОБРАЗОВАЊА	Biljana Bodroški-Spariosu and Mirjana Senić-Ružić GLOBAL REFORM INITIATIVES: FROM COMPULSORY TO HIGHER EDUCATION
491–505	
Маша Ђуришић ШКОЛСКА КЛИМА: ПРОЦЕНА И УНАПРЕЂИВАЊЕ	Maša Đurišić SCHOOL CLIMATE: ASSESSMENT AND IMPROVEMENT
507–515	
Каролина Перчић и Лазар Вукадиновић ИНОВАТИВНО ПИСМЕНО ИЗРАЖАВАЊЕ МЛАДИХ У СРБИЈИ	Karolina Perčić and Lazar Vukadinović INNOVATIVE WRITTEN EXPRESSION OF YOUTH IN SERBIA
517–535	
Дејан Кантар и Јелица Петровић КОНЦЕПТ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ НА УМ ДЈЕТЕТА: ОСНОВНЕ ПОСТАВКЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ	Dejan Kantar and Jelica Petrović THE CONCEPT OF MIND-MINDEDNESS: THE MAIN PRINCIPLES AND PERSPECTIVES
537–550	
Драган Станар ДЕМОКРАТИЈА, СТРУЧНОСТ И ЛОЈАЛНОСТ: СИСТЕМ ПЛЕНА ИЛИ ОЛИГАРХИЈА ЕКСПЕРАТА	Dragan Stanar DEMOCRACY, EXPERTISE AND LOYALTY: SPOILS SYSTEMS OR EXPERTS' OLIGARCHY
551–561	

Мирјана Јелић
РАЗВОЈ ПАТЕНТИРАНОГ СИСТЕМА
ГРАДЊЕ АРМИРАНО-БЕТОНСКИХ
ТАВАНИЦА МИЛУТИНА
МИЛАНКОВИЋА КАО
ИЛУСТРАЦИЈА ПРИМЕНЕ
НАЧЕЛА УКРШТАЈА ЛАЗЕ
КОСТИЋА

Mirjana Jelić
DEVELOPMENT OF MILUTIN
MILANKOVIĆ'S PATENTED
CONSTRUCTION SYSTEM OF
THE REINFORCED CONCRETE
CEILING AS AN ILLUSTRATION OF
LAZA KOSTIĆ'S PHILOSOPHICAL
PRINCIPLE OF THE INTERCROSSING

563–587

Ференц Немет и Вирђинија Поповић
СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ РУМУНА У
УЗДИНУ И СЕЛЕУШУ,
У СВЕТЛУ МАЊЕ ПОЗНАТЕ
МАЂАРСКЕ ЕТНОГРАФСKE
ГРАЂЕ С ПОЧЕТКА
20. ВЕКА

Ferenc Nemet and Virdinija Popović
WEDDING CUSTOMS OF
ROMANIANS IN UZDIN AND
SELEUS, IN THE LIGHT OF
UNKNOWN HUNGARIAN
ETHNOGRAPHIC WORKS FROM THE
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

589–601

Радивоје С. Петровић и
Предраг Ђ. Бајић
РИЈАЛИТИ КАО МЕДИЈСКА
ДОКТРИНА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ
СВЕСТИ ПРЕКО ШТАМПЕ

Radivoje S. Petrović and
Predrag Đ. Bajić
REALITY AS A MEDIA DOCTRINE OF
CONSCIOUSNESS RECONSTRUCTION
THROUGH PRESS

603–614

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Божо Милошевић
ПРИВИД И СТВАРНОСТ У РАЗУМЕВАЊУ ДРУШТВЕНИХ СУКОБА У
САВРЕМЕНОСТИ: ЈЕДНО СОЦИОЛОШКО КРИТИЧКО ПРЕВРЕДНОВАЊЕ
(Срђан Шљукић и Марица Шљукић, *Друштво и сукоб*, Завод за уџбенике,
Београд 2018, 214 стр.)

615–621

Станимир Ђукић
ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ
(Mihajlo Vučić, *Osnove evropske integracije*, Fakultet za diplomatiju i bezbednost,
Београд 2019, 280 стр.)

622–627

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Благоје Пантелић

ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА ЛИЧНА БИБЛИОТЕКА

(Библиографија Живојина М. Перића: Са хронолозијом живота и рада / сачинио Добрило Аранитовић; приредио Јовица Тркуља, Правни факултет Универзитета у Београду и Библиотека „Влада Аксентијевић”, Београд–Обреновац 2018, 359 стр.)
629–631

Живан Иштванић

БАНАТСКО НОВО СЕЛО – НЕКАД И САД

(Илије Баба и Милена Јовишић, *Банатско Ново Село: људи и догађаји / Satu – Nou, oameni și fapte*, Удружење „БНС 1765”, Банатско Ново Село 2016, 317 стр.)
632–633

Жарко Н. Миленковић

ПОТИСНУТО СЕЋАЊЕ

(Nina Mihaljinac, *Umetnost i politike sećanja: trauma 1999*, Institut za pozorište, film, radio i televiziju; Fakultet dramskih umetnosti i Clio, Beograd 2018, 304 str.)
634–637

Душко Кузовић

ДАНАС ЈЕДНА РЕЧ ВРЕДИ ХИЉАДУ СЛИКА

(Rogina Krešimir, *R/IN Architectural Enchiridion in the Age of Virality*, Meander Media, Zagreb 2018, 172 стр.)
638–640

Михаило Антоловић

„ШКОЛА АНАЛА” У ГЛОБАЛНОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

(*Annales in Perspective: Designs and Accomplishments*. Vol. 1, edited by Drago Roksandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, СКНHS, FF Press, Zagreb 2019, 466 pp.)
641–643

Владимир М. Николић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

645–648

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 37.013
UDC 37(091)
UDC 316.323:37"19"
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1972491B>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ГЛОБАЛНЕ РЕФОРМСКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ: ОД ОСНОВНОГ ДО ВИСОКОШКОЛСКОГ ОБРАЗОВАЊА

БИЉАНА БОДРОШКИ СПАРИОСУ

bbodrosk@f.bg.ac.rs

МИРЈАНА СЕНИЋ РУЖИЋ

mirjana.senic@f.bg.ac.rs

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Чика Љубина 18–20, Београд, Србија

САЖЕТАК: Циљ овог рада је анализа две најутицајније глобалне политичке иницијативе у реформи образовања – ОЕСД-овог компаративног истраживања образовних постигнућа ученика након завршетка обавезног образовања – PISA и „Болоњског процеса” или стварања јединственог Европског простора високог образовања. Иако се односе на различите нивое образовног система, покренуте су с истим циљем, да се образовање учини ефикаснијим у контексту тзв. друштва знања. Засноване су на неолибералним вредностима, а њихове кључне педагошке импликације могу се описати као редуковање образовања на генерисање људског капитала и инструментализација образовања у непедagoшке сврхе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: глобализација образовне политике, ОЕСД, PISA, Болоњски процес, неолиберализам

Од времена када је започет процес конституисања националних образовних система, образовна политика била је у рукама националних влада. Крајем 20. века, дешава се заокрет у погледу јачања међународних иницијатива за покретање реформи националних образовних система, на свим нивоима образовања. Оне се базирају на неолибералној политичкој

доктрини у чијој је основи схватање човека као *homo economicus*-а и фаворизовање вредности тржишта у различитим подручјима јавног и приватног живота [Spring 2015]. У раду се разматра утицај две најзначајније међународне иницијативе у области креирања глобалне политике образовања засноване на неолибералним основама: Међународни програм процене ученичких постигнућа (*Programme for International Student Assessment – PISA*) који спроводи Организација за економску сарадњу и развој (*Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD*) у циљу мерења квалитета економских аспеката обавезног образовања ученика и Болоњски процес који је настао на иницијативу четири министра образовања земаља чланица Европске уније (Уједињеног Краљевства, Француске, Немачке и Италије) у циљу образовања запошљиве радне снаге у тзв. економији знања [Sorbonne Declaration].

Осим што су настале у приближно истом периоду (први циклус PISA истраживања спроведен је 2000, а Болоњска декларација усвојена је 1999. године) обе политичке иницијативе сагледавају образовање у контексту императива економске рационалности, компетитивности и слободе избора појединачних учесника у складу с личним преференцијама. Индивидуалне преференције у контексту школовања не процењују се са становишта друштвених норми. Оне се на тржишту образовних услуга прихватају као дате, онакве какве јесу, а не какве би требало да буду с етичког и педагошког становишта. Не постоји нормативни аспект пожељности, већ искључиво поштовање онога „што постоји”, „добро ради”, или је ефикасно у максимизирању личне корисности. Слобода у неолибералном дискурсу управо се схвата као право сваког појединца да своје циљеве остварује на ефикасан начин [Peck 2018; Tan 2014]. У том смислу, циљеви образовања нису домен образовне политике, већ само средства (као нпр. конкурентност, приватизација, интернационализација, стандардизација, мобилност). Прогрес у реформама образовања мери се искључиво квантитативно, у кратким интервалима – сваке треће године у оквиру OECD-овог компаративног истраживања образовних постигнућа ученика или сваке друге године на министарским конференцијама у Болоњском процесу. Нагласак је на мерљивим исходима школовања у дефинисаном периоду што се најчешће мери стандардизованим тестовима знања, бројем уписаних или дипломираних студената, оних који настављају или напуштају даље школовање, брзином запошљавања након завршавања одређеног циклуса образовања и сл. [Honig 2009].

Без сумње је да су OECD и Болоњски процес за релативно кратко време изменили сврху и структуру образовних система широм света у складу с доминантним неолибералним вредностима. PISA студија OECD-а и Болоњски процес данас се сматрају „најмоћнијим међународним иницијативама у глобалној политици образовања” [Schmidt et al. 2019: 465]. Као две најважније карактеристике њиховог глобалног утицаја на образовну политику, с педагошког становишта, могу се издвојити: инструментализација вредности образовања у необразовне сврхе и редуковање холистичког појма образовања на концепт људског капитала [Fulge et al. 2016].

OECD И ПОЛИТИКА ОБАВЕЗНОГ ОБРАЗОВАЊА

Деведесетих година 20. века интензивирани су истраживања образовања у оквиру OECD-а, под утицајем широко распрострањених неолибералних политичких агенди њених најмоћнијих чланица уз прихватање следећих поставки: (1) образовање је кључни фактор економског раста; (2) школовање производи „додату вредност” у односу на природне способности ученика и породичну подршку образовању ученика; (3) могуће је идентификовати својства која су заједничка за школе и образовне системе с високом „додатом вредношћу” што их чини примерима „добре праксе” и доказом да политике „добро раде”; (4) за економски раст важнији је квалитет (ниво постигнућа) од квантитета школовања (број година проведених у школи); (5) квалитет образовања се мери стандардизованим тестовима ученичких постигнућа; (6) мерење је превасходно оријентисано на исходе обавезног школовања у домену читалачких, математичких и природнонаучних компетенција; (7) прогрес у напредовању мери се искључиво квантитативно у кратким периодима (сваке треће године); (8) бољи исходи образовања у испитиваним доменима директно се превode у већу економску продуктивност, тако што повећавају ниво радних вештина и капацитет за иновације будућих радника [Schleicher & Zoido 2016; Tan 2014; Volante 2015].

На темељу ових претпоставки настао је PISA програм, „један од највећих неексперименталних истраживачких подухвата који је свет икада видео” [Murphy 2014: 898]. Данас се OECD сматра „сивом еминенцијом” у подручју образовања, обезбеђујући податке који служе као референтне тачке када је реч о демонстрацији предности и слабости појединих образовних система, иако је без легитимних основа за истраживање образовања као педагошке делатности, за разлику од Организације за образовање, науку и културу Уједињених нација [United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO] или Међународног удружења за вредновање образовних постигнућа [International Association for the Evaluation of Educational Achievement – IEA].

Ангажовање OECD-а у истраживањима различитих аспеката функционисања образовних система није се појавило спонтано. Од када званично постоји под овим називом (1961) образовање је имало важну улогу у оквирима ове организације, јер се сагледавало као средство економског раста. У готово свим земљама чланицама OECD-а, које су имале пуну формалну и неформалну надлежност над овим сектором, забележен је континуиран раст трошкова за образовање и то углавном из државног буџета. У исто време појавила се теорија људског капитала која образовање посматра као инвестицију која увећава продуктивност појединца на тржишту рада. OECD као промотер неолибералних вредности слободног тржишта од самог почетка покреће истраживања у складу с овим научним програмом и запошљава економске експерте неолибералне оријентације. Кроз читаву историју ове организације може се пратити доминантан утицај САД, на чије инсистирање је и основана 1948. године, у време Хладног рата, под називом Организација за европску економску

сарадњу. Заједно с новцем који је долазио из САД као финансијска помоћ разореним европским привредама, стизала су и очекивања у погледу политичких решења. Пошто се OECD финансира новцем земаља чланица, доминација најмоћнијих међу богатим капиталистичким земљама била је евидентна [Lingard & Sellar 2016].

Осамдесетих година 20. века, под притиском САД и делимично Француске, OECD (чије је седиште у Паризу) почиње да развија обухватнији скуп индикатора у циљу компаративних проучавања квалитета образовања. Иницијатива САД руковођена је домаћим политичким интересима у време Реганове неолибералне администрације, након објављивања извештаја 1983. године *Нација у ризику*, у којем се на драматичан начин описује заостајање америчког школског система у контексту технолошке трке у Хладном рату, посебно у контексту свемирских истраживања. Након овог извештаја образовање постаје тема од националног значаја у САД. Француска левичарска влада, с друге стране, била је забринута због неједнаких образовних могућности економски угрожене и социјално неинтегрисане деце имиграната. Министар одбране и унутрашњих послова Жан Пјер Шевенман (Jean-Pierre Chevènement) у Митерановој влади поставио је као приоритетан циљ француске владе развој правичнијег образовног система и настојао је да интернационализује реформске захтеве у циљу савладавања отпора домаће конзервативне опозиције [Lingard & Sellar 2016; Spring 2015].

Обе националне владе, САД и Француска, желеле су да упореде квантитативне податке који су у вези с њиховим националним реформама образовног система. Стога су имале за циљ да инструментализују OECD за промоцију националних образовних реформи [Fulge et al. 2016]. Под притиском ових очекивања, OECD је крајем 20. века започео рад на редизајнирању индикатора за мерење ефикасности образовања националних образовних система који би били информативни за доношење одлука у образовној политици. Иако појединачне земље нису очекивале више од прикупљања података о функционисању образовних система различитих земаља, OECD је одговорио на овај изазов развојем сопственог програма за генерисање образовних података који је резултирао имплицитним политичким препорукама.

С обзиром на то да подаци из постојећих извора нису били довољни, техничко особље OECD-а одлучило је да самостално развије обухватне индикаторе исхода образовања на крају обавезног образовања. Подстицаји за PISA дизајн долазе управо од ангажованих експерата, а не од самих националних држава чланица. Сходно томе, PISA секретаријат постепено шири програм, запошљава ново особље с одговарајућим квалификацијама и искуством. Неки од њих долазе из Међународног удружења за евалуацију образовних постигнућа [Fulge et al. 2016]. Професионалци, аналитичари који су прихватили логику квантитативних емпиријских метода истраживања допринели су ауторитету PISA пројекта и обликовали његов доминантни дискурс.

Иако је Међународно удружење за вредновање образовних постигнућа (IEA), основано 1959. године као независна непрофитна организација

с циљем спровођења компаративних истраживања ради проучавања образовне политике и праксе широм света, већ покренуло пројекте који су укључивали преко 100 образовних система, OECD је паралелно иницирао сопствену међународну процену. Разлог је у томе што се према мишљењу OECD-ових експерата IEA није фокусирао доминантно на везу између образовања и економије. Заиста, ово међународно удружење није темељило своја истраживања на тако чврстој повезаности образовања и економије, јер су њихови резултати сугерисали да земље с најбољим перформансама образовног система нису и земље с најразвијенијим економијама.

OECD је кроз PISA пројекат развио другачији приступ мерењу образовања у односу на IEA. Прво, нагласак је на компетенцијама пре него на специфичном академском садржају и користи се термин „писменост” (*literacy*) за означавање компетенција у области читања, математике и природних наука [Schmidt et al. 2019]. Писменост постаје кључни појам у PISA језику и различите писмености се процењују да би се одредио степен у којем су ученици на крају обавезног образовања (а то су млади на узрасту од 14 до 16 година – у просеку петнаестогодишњаци) у стању да примене оно што су научили у школи и ван школе. Аспект примене знања је најважнији, а подручје примене су различите ситуације будућег „реалног живота”. Од кључног значаја је то што PISA процењује примену знања које није и не мора бити стриктно повезано са садржајем који је предвиђен наставним програмом школе, док IEA процењује образовна постигнућа у контексту званичних наставних програма. Друга разлика је у томе што OECD организује испитивање након завршетка обавезног образовања, када млади у Европској унији стичу право да се запошљавају на тржишту рада [Schleicher & Zoido 2016]. Према UNESCO-вој Међународној стандардној класификацији образовања (*International Standard Classification of Education – ISCED 2011*) тестирање петнаестогодишњака се реализује након завршетка нивоа ISCED 2. Насупрот томе, IEA обавља тестирања на различитим нивоима образовања.

Као политички фокусиран програм PISA се мање интересује за сложена истраживачка питања, а више за презентовање података на једноставан начин да би се доносиоцима политичких одлука на нивоу обавезног образовања омогућило „информисано одлучивање” [Schmidt et al. 2019]. Сматра се да национални резултат на PISA тестирању или оно што се може назвати на нивоу националне државе као „GDP_{Per}” (*Gross Domestic Performance*) или *Бруто домаћи перформанса*, може бити паралела економској мери као што је GDP (*Gross Domestic Product*), односно *Бруто домаћи производ*, као добро утврђена метрика националног просперитета. Као што „GDP” може указивати на (не)успех националних економских политика, „GDP_{Per}” може постати крајњи тест за (не)успех образовних политика [Volante 2015: 111]. OECD у последњем циклусу 2018. године, промовише PISA пројекат као репрезента 80% светске економије.

Академска критика PISA истраживања је широко распрострањена као што је евидентно у отвореном писму PISA директору Андреасу Шлајхеру (Andreas Schleicher) које је упутила група од 80 чланова академске

заједнице широм света. У писму се тврди да PISA: (1) усмерава пажњу на краткорочне интервенције осмишљене да помогну земљи да се брзо позиционира на светској ранг-листи остварених бодова на тестовима, иако истраживања показују да су за трајније промене образовног система потребне деценије да би се реализовале; (2) одвраћа пажњу с мање мерљивих или немерљивих образовних циљева који се односе на морално, грађанско, физичко васпитање, као и улогу уметности у обавезном образовању, а тиме радикално сужава сврху основног образовања; (3) показује пристрасност у фаворизовању економске улоге јавних школа у односу на то како припремити ученике за учешће у демократској самоуправи, моралном деловању и за пун живот личног развоја, раста и благостања; (4) константним циклусима глобалног тестирања штети деци и негативно утиче на атмосферу у учионици јер нужно укључује све више батерија тестова, продавање скрипти које праве различити комерцијални продавци и смањује професионалну аутономију наставника [Volante 2015: 106]. На овај начин, PISA додатно повећава ниво стреса у школама што угрожава добробит ученика и наставника.

БОЛОЊСКИ ПРОЦЕС И РЕФОРМА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Болоњски процес је најбољи пример глобализације високог образовања. Иницијатива за реформу високог образовања није потекла „од доле”, односно од самих високошколских институција или чланова академске заједнице. Насупрот томе, главни иницијатори били су министри образовања четири развијене земље Европске уније – Италије, Француске, Уједињеног Краљевства и Немачке – 1998. године, на прослави 800 година од оснивања универзитета у Паризу [Fulge et al. 2016]. Том приликом потписана је тзв. Сорбонска декларација чији је главни циљ био хармонизација европских система високог образовања (циклуса и квалификација) или стварање јединственог Европског простора високог образовања (*European Higher Education Area*).

Тако је настала заједничка политичка платформа којом се покушава начинити јединствено европско тржиште образовних услуга које би могло да конкурише најбоље ранжираним америчким универзитетима који су годинама уназад привлачили најуспешније студенте, професоре и истраживаче из целог света. За решавање све већих проблема у оквирима својих националних држава, као што је растућа незапосленост младих, неусклађеност образовних квалификација и захтева тржишта рада, висока стопа напуштања студија и недовољно финансирање масовног система високог образовања, министри образовања интернационализују реформске предлоге корисне за њихове образовне системе, удружују напоре, координишу своје активности уз посредну и на самом почетку прилично невидљиву подршку Европске комисије. Интернационализацијом захтева за унапређењем ефикасности институција високог образовања – увођењем тржишних механизма и инструмената који би требало да ојачају њихову компетитивност – политичке администрације појединих националних држава

у великој мери ослобађају се унутарнационалног отпора образовној политици која угрожава традиционалну аутономију европских универзитета и идентитет универзитетског образовања и истраживања као јавног добра [Fulge et al. 2016; Sin et al. 2016].

У циљу олакшавања мобилности студената и професора на јединственом тржишту (простору) образовних услуга и запошљивости дипломираних студената након сваког завршеног циклуса, потписници ове Декларације позвали су остале земље чланице ЕУ као и остале европске земље да се придруже постојећој иницијативи.

Годину касније, 19. јуна 1999. године министри свих 15 земаља чланица ЕУ и 11 министара осталих земаља од којих се већина у наредним годинама придружила Унији, потписали су у Болоњи Заједничку декларацију европских министара образовања [*Joint declaration of the European Ministers of Education*] познату као „Болоњска декларација” којом се потврђују начела Сорбонске декларације, с тим, што се у образлагању конкретног циља – стварања Европског простора високог образовања до краја прве деценије 21. века, користе термини компатибилност и упоредивост, уместо „хармонизација” европских образовних система.

Тако је започета једна од највећих реформи универзитета у његовој историји дугој готово хиљаду година. Она је специфична по томе што је покренута „од горе” у контексту европских интеграција и уз активну улогу политичке администрације појединих националних држава, што је преседан у дотадашњој историји развоја универзитета. Универзитети су настали спонтаним децентрализованим процесом „од доле” и њихов готово миленијумски развој је текао у интеракцији ова два приступа. Прихватајући начела и циљеве Болоњске декларације, а касније и осталих министарских коминикеа, европске земље су добровољно плански координисале своје напоре у прилагођавању националних закона и стратегија које су за многе од њих представљале у правом смислу речи парадигматични заокрет у обезбеђивању високог образовања. Земље учеснице морале су да усвоје упоредиву структуру од три циклуса која разликује основне, мастер и докторске студије. Сваки циклус се завршава одговарајућом квалификацијом препознатљивом на тржишту рада, као и у процесу наставка образовања. Поред тога, за узајамно признавање академских евиденција, прихваћен је инструмент квантификације образовних исхода, тзв. Европски систем преноса и акумулације бодова, који је у почетку био заснован само на преносу, да би од 2003. године био проширен и за сврхе акумулације бодова (*European Transfer and Accumulation System*, у даљем тексту ECTS). Изворно, овај систем квантификације настао је још 1989. године у оквиру Еразмус програма ЕУ, а обуку за потребе његове примене и ширења финансирала је Европска комисија из буџета ЕУ [Bodroški Spariosu 2017].

Иако формално Болоњски процес није пројекат ЕУ због непостојања легалне надлежности над образовним системима држава чланица, суштински ниједан аспект реформе није био независан од њеног утицаја. Веома брзо након усвајања Болоњске декларације, 2001. године на министарској конференцији у Прагу, Европска комисија, као извршни орган ЕУ постаје

члан Болоњског процеса (сви остали пуноправни чланови су националне државе), без јавног образложења ове одлуке [Fulge et al. 2016]. Утицај Европске комисије на покренуте реформе је временом растао укључујући процес прикупљања података, публикација извештаја, дизајнирања, спровођења и финансирања рангирања универзитета (*U-Multirank*).

Данас, међутим, Болоњски процес према броју земаља чланица далеко надилази ЕУ, укључује укупно 48 земаља, од којих 20 нису чланице ЕУ, а неке је у целини тешко назвати европским земљама, како у географском смислу тако и у контексту традиционалног европског културног наслеђа (нпр. Казахстан или Турска). До сада је одржано десет министарских конференција: Болоња 1999; Праг 2001; Берлин 2003; Берген 2005; Лондон 2007; Лувен 2009; Будимпешта и Беч 2010; Букурешт 2012; Јереван 2015; и Париз 2018.

Извршну управну структуру подршке између конференција обезбеђује тзв. Болоњска група за праћење (*Bologna Follow-up Group* у даљем тексту – BFUG) коју чине представници сваке државе чланице, представник Европске комисије и представници осам консултативних чланица (Савет Европе, Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу, Европска асоцијација универзитета, Европска асоцијација институција високог образовања, Европска студентска унија, Интернационала образовања, Европска организација за осигурање квалитета у високом образовању и организација која заступа интересе пословног света – BUSINESS-EUROPE). За разлику од Европске комисије која као пуноправни члан има право гласа у BFUG и моћ да заступа своје интересе, глас универзитетских асоцијација не учествује у доношењу одлука између министарских састанака, у припреми конференција и усвајању радног плана реформе, јер је њихов статус чланства консултативни, а не пуноправни [Bodroški Spariosu 2017].

Сва питања у Болоњском процесу решавају се мерама тзв. меке регулације, добровољном и флексибилном сарадњом у остваривању договорених циљева. Једини документ који је обавезујући за све чланове јесте Лисабонска конвенција о признавању квалификација [*Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region*] коју је усвојио Савет Европе у сарадњи са UNESCO-ом 1997. године.

Институције високог образовања нису иницирале Болоњски процес. Политичари су суптилно наметнули реформе академској заједници промовишући интернационално пожељну образовну политику [Ferrara 2015]. Њихов нескривени идеолошки нагласак на мобилности, запошљивости, конкурентности и атрактивности је сушта супротност европској традицији универзитетског образовања као превасходно јавног добра. Ен Корбет (Anne Corbett) сматра да Болоњски процес није толико скривена агенда приморавања великих универзитетских система Европе да преузму мисију, циљеве и начин управљања елитних америчких универзитета [Corbett 2005]. Многи аутори истичу да је истинска намера која лежи у основи Болоњског процеса заустављање одлива мозга из Европе у САД и привлачење најбољих интернационалних студената у ЕУ [Ferrara 2015; Streckeisen

2018]. Традиционални европски поглед на образовање који је подразумевао ниске школарине, високе државне субвенције за универзитетско образовање, занемарљив број приватног обезбеђивања високог образовања – постепено је био izgubljen у процесу реформског реструктурирања. У ствари, Болоњски процес је већ резултирао филозофијом да корисник плаћа трошкове (који су у сталном порасту), вишим школаринама, повећањем студентских кредита, смањењем студентских стипендија. Реформа доноси са собом индивидуалистички и предузетнички дух неолиберализма, док се заједничко добро (као што су сигурност и благостање свих људи) неповратно губи [Ferrara 2015].

Док Сорбонска декларација као иницијални документ Болоњског процеса не пропагира отворено економско становиште, наредни документи као што је Болоњска декларација или Прашки коминике наглашавају запошљивост и компетитивност као кључне разлоге за успостављање ЕНЕА. Може се закључити да су интернационализација политике високог образовања кроз Болоњски процес и постепено активно укључивање Европске комисије, допринели јачању дискурзивне логике у концептуализацији високог образовања у правцу маркетизације и стандардизације [Mundy et al. 2016; Streckeisen 2018; Vicars 2019]. Кроз Болоњски процес Европска комисија је коначно добила неку врсту легитимности за спровођење своје неолибералне агенде у сектору високог образовања. Дobar пример за ту врсту утицаја је имплементирање стратешких циљева ЕУ артикулисаних тзв. Лисабонском стратегијом из 2000. године у агенду Болоњског процеса. У готово свим званичним извештајима са министарских састанака понавља се захтев из овог документа да ЕУ треба да постане „светски најконкурентнија економија заснована на знању” (European Parliament, 2000) и да у том смислу треба обезбедити синергију Болоњског пројекта – Европског простора високог образовања и Европског простора истраживања као изворног пројекта ЕУ. Током претходне две деценије економска образложења представљају централни део политичке агенде европског високог образовања, а Европска комисија, према мишљењу Олсена и Масена, све више промовише модел универзитета који је „динамичан и прилагодљив потрошачима, дајући приоритет иновацијама, предузетништву и тржишној оријентацији” [Olsen & Maassen 2007: 4].

ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ГЛОБАЛНИХ ОБРАЗОВНИХ ПОЛИТИКА

Неолиберализам као политичко-економска агенда је основа кључних међународних иницијатива у реформама образовања. OECD својим програмом за евалуацију образовних исхода релевантних за повећање продуктивности на тржишту рада, као и Болоњски процес који све отвореније имплементира економске циљеве ЕУ у тзв. Европски простор високог образовања промовишу економску логику као једини рационални начин организовања националних образовних система [Becchio & Leghissa 2017; Streckeisen 2018]. Образовање се не сагледава као вредност по себи, већ као

инструмент за циљеве економског раста и концептуализује се са становишта доминантне теорије економике образовања – теорије људског капитала [Peck et al. 2018; Spring 2015]. Вредност образовања сразмерна је увећању продуктивности будућих радника на тржишту рада.

Неолиберализам се ретко именује као артикулисан политички програм у реформама образовних система. Он се најчешће схвата као „нормализована” политичка парадигма, здраворазумска и подразумевајућа [Peck et al. 2018]. Заснива се на релативно једноставном принципу – интеракцији између максимизације очекиваних исхода (добробити/користи) у контексту оскудних ресурса и откривених преференција. Без експлицирања вредносних основа, неолиберализам нуди позитивна и конкретна решења за свако питање управљања сложеним друштвом. Ова решења се представљају као „техничка”, за која се претпоставља да унапређују добробит појединца и у складу с тим евалуирају се испитивањем степена ефикасности постигнутих резултата. На тај начин, етичка и идеолошка природа неолибералних решења остаје у позадини, скривена наводно аполитичким карактером економске рационалности [Becchio & Leghissa 2017; Bloom 2017]. Мишел Фуко (Michel Foucault) је, с тим у вези, истицао разлику између класичног либерализма и неолиберализма. У класичном либерализму економија и политика су повезане, али независне. У неолиберализму разлика између ова два сектора нестаје, јер је модел економске рационалности достигао империјалистичке позиције и обликује животе појединаца, без обзира на то да ли они делују као економски агенти или као грађани [Becchio & Leghissa 2017: 5–6].

Узима се здраво за готово да актери у образовању делују с инструменталном рационалношћу и да теорија људског капитала обезбеђује најбољи модел интерпретације ове рационалности. У складу с овим приступом, ученици и студенти потражују образовање ослањајући се на добробит у смислу садашње корисности (тзв. потрошачка димензија образовања, као што је лично задовољство и уживање у учењу) и будуће корисности (тзв. инвестициона димензија образовања која повећава продуктивност на тржишту рада). С обзиром на то да је продуктивност у значајној мери повезана с висином дохотка, може се претпоставити да ће под једнаким осталим околностима, образованији појединац имати вишу зараду током животног века од мање образованог. У том смислу, образовање је инвестиција аналогно другим врстама инвестиција чији се принос може израчунати. Очекује се да ће будући приходи од стечених знања и вештина бити виши од уложених трошкова и времена. За разлику од неких других врста инвестиција (нпр. у физички капитал) у сектору образовања фактор времена је од двоструког значаја – и када су у питању трошкови и користи. Као што то Џонс напомиње „не можемо купити диплому на исти начин као што купујемо ауто: стицање квалификације захтева трошење времена исто као и трошење новца” [Johnes 1993: 6]. Корист од образовања такође је дуготрајна и мери се током животног циклуса. За разлику од добара која током времена губе вредност, стечена знања и вештине су подједнако вредни докле год се употребљавају.

Неолиберализам, заједно с теоријом људског капитала, с педагошког становишта је дехуманизујући, јер улогу људског бића редукује и објективизира у складу с потребама економског система, уместо да економски систем служи људским бићима [Humphreys 2017]. Скривени етички кодекс заснован је на индивидуалној слободи избора. Слобода је нужна да би човек могао ефикасно да остварује своје циљеве у датом скупу ограничења, а не да би деловао у складу с интернализованим моралним вредностима. То значи да је фокус на средствима, а не на циљевима. Људско деловање је инструментално рационално ако актер користи најбоља средства за постизање својих приватних циљева. Садржај циљева је произвољан. У том смислу, ефикасност, а не морал, постаје референтна тачка за слободу. Штагод да постоји заиста и треба да постоји јер је у том тренутку најефикаснија пракса људског деловања. Неефикасна деловања и некавалитетан рад елиминише тржиште [Vecchio & Leghissa 2017; Bloom 2017].

С педагошког становишта теорија људског капитала може бити референтна основа за доношење политичких одлука у делу система стручног образовања и обуке, али не и образовног система у целини. За то постоје најмање два разлога: (1) на микро-нивоу игноришу се алтернативне детерминанте људског деловања у односу на инструменталну рационалност и лични интерес и (2) на макро-нивоу занемарује се аспект функционисања институција.

Људска мотивација у образовању не може бити ограничена на екстринични рационални избор, нити представља јединствени феномен. Ученици и студенти се међусобно разликују не само према интензитету подстицаја већ и према типу мотивације коју поседују за учење. Они могу постизати образовне успехе због тога што су радознали, креативни, инспирисани, одговорни или просто социјализовани да вреднују образовање. Сваки човек се рађа у друштву које поседује одређене моралне кодексе и социјализује се тако што их интернализује. С друге стране, постулат инструменталне рационалности критикован је и у контексту самог економског понашања. Чувени економиста, добитник Нобелове награде за економију, Херберт Сајмон (Herbert Simon) у први план је истакао тезу да је људска рационалност ограничена. Свет је толико сложен да га људска ограничена интелигенција никада не може у потпуности спознати. Није проблем у ограниченим информацијама већ у људској ограниченој способности да обради све те информације при доношењу економских одлука [Tan 2014: 418–419].

У неолибералном дискурсу, укључујући теорију људског капитала, јединица анализе је индивидуа независно од структурних и институционалних карактеристика друштвеног контекста. На човека се гледа као на биће које систематски реагује на подстицаје из своје средине на предвидљив начин. Због тога је сваки појединац лако управљив спољашњим стимулансима. Та управљивост није базирана на моралном кодексу, људској социјализованости, традиционалним формалним и неформалним институционалним правилима. Она се ослања на интересе, инвестиције, такми-

чења, процени ризика, калкулацији трошкова и користи. С овог становишта, разлика између студента који вара на испиту или истраживача који плагира резултате и оних који то не чине, није у њиховом вредносном систему, већ у процени да је то сувише ризична инвестиција у економском смислу, где трошкови могу бити много већи од добити. Тако се гледа и на школски колектив, као на скуп појединаца, који коегзистирају у одређеном простору и времену, и међу којима не постоји повезаност образовним потребама у духовном и развојном смислу, нити вршњачка солидарност и пријатељска наклоност. Њима се управља подстицајима, као што су пласман на различитим ранг-листама, новчано награђивање или кажњавање школа у зависности од учинка, екстерна евалуација у складу с дефинисаним стандардима квалитета, обавезна формална обука наставника у циљу унапређења наставног рада и сл. [Spring 2015; Tan 2014].

При томе се заборавља да су ученици и наставници део школског колектива који се узајамно прилагођавају. Тек након времена проведеног у међусобној интеракцији може се доћи до сазнања како се настава или образовни процес у целини може унапредити. То знање је у великој мери идиосинкратично, локализовано и има посебну вредност у одређеној земљи, култури или школи.

Институционални ефекти образовних институција сагледавају се превасходно у негативном контексту. Неуспех у реформама образовања приписује се управо институционалним несавршеностима. Овакав модел објашњења ослобађа доносиоце политичких одлука одговорности – политике су добре, институционални недостаци, постојећа традиција, школска рутина и пре свега недостатак конкурентског притиска, разлози су који доводе до слабих резултата. С тим у вези, једна од кључних педагошких импликација глобалне образовне политике јесте увођење алтернативних форми школовања као одговор на потребе јачања тржишне конкуритивности – приватне школе и факултети, независне школе, чартер школе, школовање код куће, учење на даљину које нуде већи избор у погледу школовања. Ранг-листе компарирају школе и универзитете на основу резултата на стандардизованим тестовима и квантитативних индикатора научне продукције, које даље повећавају конкуритивност између образовних институција. Последица тога је да школе мање међусобно сарађују, наставници и истраживачи не размењују своје идеје с колегама, а ученици и студенти доживљавају сарадњу с вршњацима као претњу за сопствени успех. Најопаснија консеквенца такве нездраве конкуренције у образовању је повећана сумњичавост, неповерење и анксиозност у учioniцама и амфитеатрима [Humpreys 2017; Wilson 2018]. Јединствени фокус на исходе учења независно од тога ко и како обезбеђује образовање и шта се дешава током наставе и учења отвара приступ новим „играчима” у јавном образовању, укључујући и оне који су организовани на профитној основи.

Главна пажња посвећује се експанзији функционалног обавезног општег и високог образовања као дела глобалног дискурса концептуализације друштва заснованог на знању.

ЗАКЉУЧАК

Ширењем глобалне неолибералне агенде мења се поглед на улогу и сврху образовања од основног до високог. То се најбоље може сагледати на примеру међународних иницијатива у оквиру Организације за економску сарадњу и развој која је од свог оснивања била велики промотер идеје слободног тржишта и економске логике у организацији различитих сектора друштва и Болоњског процеса који имплементира економске циљеве Европске уније.

Резултати OECD-овог образовног рада и Болоњског процеса повезани су с „економизацијом” образовне политике и „педагогизацијом” економске политике повезане с растом значаја вештина и агенде људског капитала у програмским активностима ових међународних иницијатива. Под утицајем неолиберализма који је „свет претворио у једну велику фирму” [Becchio & Leghissa 2017: 146] образовање се у целини инструментализује за циљеве економског раста и у том смислу концептуализује као људски капитал који повећава продуктивност на тржишту рада. Глобална образовна политика је променила саму суштину образовања у смислу да су вештине дефинитивно потиснуле врлине.

ЗАХВАЛНОСТ

Чланак је резултат истраживања у оквиру пројекта Института за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду „Модели процењивања и стратегије унапређивања квалитета образовања” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Becchio, Giandomenica and Giovanni Leghissa (2017). *The origins of neoliberalism: Insights from economics and philosophy*. New York: Routledge.
- Bloom, Peter (2017). *The Ethics of Neoliberalism*. New York & London: Routledge.
- Bodroški Spariosu, Biljana (2017). *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Corbett, Anne (2005). *Universities and the Europe of Knowledge. Ideas, Institutions and Policy Entrepreneurship in European Union Higher Education policy 1955–2005*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ferrara, Mark (2015). *Palace of Ashes: China and the Decline of American higher Education*. Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Fulge, Timm; Tonia Bieber and Kerstin Martens (2016). Rational Intentions and Unintended Consequences: On the Interplay between International and National Actors in Education Policy. In: Karen Mundy, Andy Green, Bob Lingard & Antoni Verger (Eds.), *The Handbook of Global Education Policy*. Malden & Oxford: John Wiley & Sons, 453–469.
- Honig, Meredith I. (2009). What Works in Defining “What Works” in Educational Improvement: Lessons from Education Policy Implementation Research, Directions for Future Research. In: Gary Sykes, Barbara Schneider, David N. Plank & Timoty G. Ford (Eds.) *Handbook of Education Policy Research*. New York: Routledge, 333–347.

- Humphreys, Peter (2017). Neoliberal schooling, dehumanisation and an education. In: Tim Rudd & Ivor F. Goodson (Eds.), *Negotiating Neoliberalism: Developing Alternative Educational Visions*. Rotterdam, Boston & Taipei: Sense Publishers, 41–57.
- Johnes, Geraint (1993). *The Economics of Education*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mundy, Karen; Andy Green, Bob Lingard & Antony Verger (2016). Introduction: The Globalization of Education Policy – Key Approaches and Debates. In: Mundy, K., Green, A., Lingard, B. & Verger, A. (Eds.), *The Handbook of Global Education Policy*. Malden & Oxford: John Wiley & Sons, 1–20.
- Murphy, Dan (2014). Issues with PISA's Use of its Data in the Context of International Educational Policy Convergence. *Policy Futures in Education*, XII(7): 893–916.
- Olsen, Johan P. and Peter Maassen (2007). European Debates on the Knowledge Institution: The Modernization of the University at the European Level. In: Peter Maassen and Johan P. Olsen (eds.), *University Dynamics and European Integration*. Dordrecht: Springer, 3–22.
- Peck, Jamie; Neil Brenner and Nik Theodore (2018). Actually Existing Neoliberalism. In: Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings and David Primrose (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*. Los Angeles etc.: Sage Publications, 3–15.
- Schleicher, Andreas and Pablo Zoido (2016). The Policies that Shaped PISA, and the Policies that PISA Shaped. In: Karen Mundy, Andy Green, Bob Lingard & Antoni Verger (eds.), *The Handbook of Global Education Policy*. Malden & Oxford: John Wiley & Sons, 374–384.
- Schmidt, William H.; Richard T. Houang, Leland S. Cogan & Micjelle L. Solorio (eds.) (2019). *Schooling Across the Globe: What We Have Learned from 60 Years of Mathematics and Science International Assessments*. Cambridge University Press.
- Sin, Cristina, Veiga Amelia, Amaral Alberto (2016). *European Policy Implementation and Higher Education: Analysing the Bologna Process*, London: Palgrave Macmillan. (DOI 10.1057/978-1-137-50462-3).
- Spring, Julie H. (2015). *Economization of Education, Human Capital, Global Corporations, Skills-Based Schooling*. New York – London: Routledge and Taylor & Francis.
- Streckeisen, Peter (2018). Neoliberalism in European Higher Education Policy: Economic Nexus and Changing Patterns of Power and Inequality. In: Cristina Sin, Orlanda Tavares, Sonia Cardoso and Maria J. Rosa (eds.), *European Higher Education and the Internal Market*. London: Palgrave Macmillan, 46–72.
- Tan, Emrullah (2014). Human Capital Theory: A Holistic Criticism. *Review of Educational Research*, LXXXIV(3): 411–445.
- Vicars, Mark (2019). When All Hope Is Gone: Truth, Lies and Make Believe. In: Dorothy Bottrell and Catherine Manathunga (eds.), *Resisting Neoliberalism in Higher Education*. Volume I, 83–96.
- Volante, Luis (2015). The Impact of PISA on Education Governance: Some Insights from Highly Reactive Policy Contexts, *International Studies in Educational Administration*, XLIII(2): 103–117.
- Wilson, Julie A. (2018). *Neoliberalism*. New York: Routledge.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- European Parliament (2000) *The Lisbon Strategy 2000 – 2010*. Доступно на: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110718ATT24270/20110718ATT24270EN.pdf>. Приступљено 23. 6. 2019.
- Sorbonne Joint Declaration* (1998). Доступно на: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf. Приступљено 20. 6. 2019.
- The Bologna Declaration – Joint declaration of the European Ministers of Education* (1999) Доступно на: http://www.ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf. Приступљено 20. 6. 2019.

GLOBAL REFORM INITIATIVES: FROM COMPULSORY
TO HIGHER EDUCATION

by

BILJANA BODROŠKI SPARIOSU
bbodrosk@f.bg.ac.rsMIRJANA SENIĆ RUŽIĆ
mirjana.senic@f.bg.ac.rsUniversity of Belgrade
Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The purpose of this paper is the analysis of the two most influential global policy initiatives in education reform – the OECD’s comparative study of students’ educational achievements after compulsory education – PISA, and the Bologna process or the creation of a single European Higher Education Area. Although they relate to different levels of the education system, they have been initiated with the same aim of making education more effective in the context of the so-called knowledge societies. Apart from having appeared in about the same timeframe (the first cycle of the PISA survey was conducted in 2000 and the Bologna Declaration was adopted in 1999), both policy initiatives consider education in the context of the imperatives of economic rationality, competitiveness, and freedom to choose individual participants according to personal preferences. Undoubtedly, the OECD and the Bologna Process have altered the purpose and structure of education systems around the world in a relatively short time in accordance with the dominant neoliberal values and the perception of a man as *homo economicus*. The results of the initiated reforms are linked to the “economization” of education policy and the “pedagogisation” of economic policy, given the increased importance of the role of skills and the human capital agenda. Their key pedagogical implications can be described as reducing education to developing human capital and instrumentalizing education for non-pedagogical purposes.

KEYWORDS: globalization of education policy, OECD, PISA, Bologna process, neoliberalism

UDC 37.014.3

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1972507D>

ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ШКОЛСКА КЛИМА: ПРОЦЕНА И УНАПРЕЂИВАЊЕ

МАША ЂУРИШИЋ

ОШ „Веселин Маслеша”

Кумодрашка 72, Београд, Србија

masa_jovanovic85@yahoo.com

САЖЕТАК: Поред дефинисања самог појма школске климе и њених димензија, битан сегмент концептуализације истраживања школске климе јесте и њено унапређивање, које има важну улогу у развоју и реформи школе. Сам процес унапређивања школске климе јесте комплексан процес, који подразумева процену школске климе, анализу резултата добијене процене, одређивање приоритетних области, креирање акционих планова и одабир интервенција за унапређивање. Препозната потреба за унапређењем је полазна тачка. Након процене и анализе тренутне климе у школи, дефинишу се области које је неопходно унапредити, тако што се успостављају циљеви, креирају програми, активности и интервенције. Стога, циљ овог рада јесте да укаже на важност процеса процене и унапређивања школске климе. Полазећи од тога да школска клима подразумева широк контекст у коме се процес образовања и васпитања одвија, креирање позитивне климе у школи за крајњи циљ има унапређивање рада школе. Одржавање позитивних међуљудских односа, унапређивање процеса наставе, смањивање проблематичног понашања ученика, отварање школе према породици и локалној заједници као и успешно управљање школом, циљеви су које школа треба да оствари у процесу свог унапређивања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: школска клима, процена, унапређивање, циљеви, школа

Школска клима представља широк и вишедимензионални појам који обухвата бројне контекстуалне и организационе аспекте школе [Шевкушић 2017: 16]. Бројни истраживачки налази истичу да систематске промене које се уводе на нивоу целе школе и које укључују све чланове школске заједнице, имају знатно више успеха и доводе до бољих исхода васпитања

и образовања. Истраживања, такође, наглашавају да позитивна школска клима подржава и подстиче приhvатање промена у школи због чега се унапређивање школске климе сматра важном компонентом школске реформе [Шевкушић 2017: 24]. Упркос чврстим емпиријским доказима о ефектима позитивне школске климе и појачаном интересовању за унапређивање школске климе, у овој истраживачкој области још увек су отворена бројна питања у вези са самом дефиницијом школске климе, начинима њеног мерења, као и у вези с креирањем стратегија за њено унапређивање. Стога, у овом раду настојимо да размотримо одређена питања у вези с дефинисањем школске климе и укажемо на важност њене процене и унапређивања.

ШКОЛСКА КЛИМА: ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ, ДЕФИНИЦИЈЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ

Конструкт школске климе и његов значај препознат је још почетком 20. века, када је Пери [Perry 1908] писао о утицају школске климе на ученике и њихово учење у школи. Прва емпиријска истраживања о школској клими настала су знатно касније, када су Холпин и Крофт [Halpin & Croft 1963] иницирали систематско проучавање утицаја школске климе на учење и развој ученика. Стерн [Stern 1970; 1971] је у својим истраживањима применио концепт организационе климе који је заснован на ставу да се клима формира из организационе праксе од стране њених учесника. И остала истраживања из овог периода била су подстакнута овим концептом али и проучавањем ефикасности школа [Anderson 1982; Creemers & Reezigt 1999]. Крајем седамдесетих година, истраживачи су тежили ка томе да укажу на повезаност школске климе са школским успехом и постигнућима ученика [Brookover et al. 1978; Purkey & Smith 1983]. Истраживања која су уследила, свој фокус су усмерила на саме наставнике али и на климу унутар одељења, која подразумева односе између наставника и њихових ученика или само између ученика [Stockard & Mayberry 1992; Griffith 1995]. Крајем деведесетих година 20. века, истраживања су се фокусирали на повезаност школске климе с различитим облицима поремећаја понашања, агресијом, насиљем и криминалним понашањем [Welsh 2000].

Међу ауторима који се баве овом проблематиком не само да постоје велика неслагања око дефинисања самог појма школске климе, већ је и у употреби читав низ термина којим се означава овај појам, као што су: школска атмосфера, школска осећања, школски амбијент, школски миље или школске околности [Freiberg 1999; Homana et al. 2006]. Насупрот томе, може се рећи да се већина аутора слаже у томе да је школска клима мултидимензионалан конструкт, који се односи на квалитет и карактер школског живота [Cohen et al. 2009]. Њена процена је веома комплексна и сложена, па самим тим представља велики изазов за истраживаче. Најшире гледано, школска клима подразумева скуп свих околности у којима се одвија процес образовања и васпитања, као и мрежу односа који постоје међу учесницима образовно-васпитног процеса [Јоксимовић и Богуновић 2005]. Неки аутори школску климу описују као школску културу, као не-

формалну перцепцију процеса који се одвијају у школи [Deal & Kenedi 1985; према: Cohen et al. 2009]. Ховард и сарадници [Howard et al. 1987] дефинишу школску климу као атмосферу за учење. Под појмом школска клима, аутори подразумевају осећања која људи гаје према школи и доживљаја о погодности школе као места за учење. Коен и сарадници [Cohen et al. 2009] мишљења су да се школска клима базира на обрасцима искустава и мишљења актера школског живота, а односи се на норме, вредности и циљеве интерперсоналних односа, на сферу наставе и учења и организациону структуру школе. Школска клима је широк појам који се односи на перцепцију ученика о окружењу школе, која разликује једну школу од друге [Hoy & Miskel 1991]. Укратко, школска клима се односи на личност школе. Барановић и сарадници [2006] сматрају да школска клима представља квалитет школске средине, да се темељи на заједничкој перцепцији понашања у школи, а под утицајем је формалне и неформалне организације актера школског живота.

Можемо рећи да се већина аутора слаже с тим да конструкт школске климе укључује физичке, социјалне и академске димензије. Физичку димензију чине следеће компоненте: изглед школе, учионица и школског дворишта, њихова опремљеност, величина школе, организација рада, ред, безбедност и дисциплина и доступност ресурса за рад [Ђурић и Поповић Ћитић 2010]. Социјална димензија обухвата: односе, комуникацију и интеракцију између свих ученика, наставника и ваннаставног особља, правила која регулишу понашања унутар школе, висок ниво моралности, поверења и поштовања, подржавање и подстицање развоја ученика [Ђурић и Поповић Ћитић 2011]. Академска димензија укључује: квалитет наставе, позитивна очекивања, континуирано праћење рада, академске резултате и обавештавања родитеља о томе [Johnson & Johnson 1993; Zulling et al. 2010; Ђурић и Поповић Ћитић 2011].

ПРОЦЕНА И МЕРЕЊЕ ШКОЛСКЕ КЛИМЕ

Поред дефинисања самог појма школске климе и њених димензија, битан сегмент концептуализације истраживања школске климе јесте и њена процена, која има важну улогу у развоју и реформи школе. Процена представља битан фактор при откривању и решавању проблема који ометају позитиван и здрав развој школе као образовно-васпитне установе.

Процена школске климе је систематски процес прикупљања и анализе података с циљем идентификације проблема и потреба школе, која школском руководству омогућава адекватну основу за планирање и примену мера за унапређивање школске климе [Ђурић и Поповић Ћитић 2010]. Процена пружа слику слабих и јаких страна школе, одређује тренутно стање у школи и указује на то да ли постојеће стање треба само да се прати и одржава или је неопходно да се унапреди. Резултати процене омогућују да се одреде области на које унапређење треба усредсредити, да се креирају неопходне интервенције, а касније и процене ефекти примене спроведених интервенција.

Коен [Cohen 2007] наводи да је за процену школске климе најбитније да је процена свеобухватна, тј. да узима у обзир што већи број фактора и актера школског живота (директори, наставници, ученици, родитељи, чланови локалне заједнице, ненаставно особље) и да је инструмент који се користи валидан, поуздан и да обухвата све димензије које су истраживачи препознали као битне факторе који одређују школску климу.

Ђурић и Поповић Ћитић [2011] наводе да се у школској пракси најчешће користе два начина процене школске климе: директно или непосредно и индиректно или посредно. Директно мерење подразумева успостављање интеракције између испитивача и испитаника или испитиване ситуације, док се индиректно базира на секундарној анализи података. Директни подаци се најчешће добијају применом анкетног испитивања, посматрања, интервјуисања, видеоснимања, ученичких цртежа и др. Индиректни извори података су они који не захтевају директну интеракцију с појединцима већ се односе на секундарну анализу података и прикупљају се током целе године, а добијају се из различитих школских евиденција – дневника рада, евиденција изостанака, дисциплинских поступака, извештаја наставника и педагошко-психолошке службе, а подразумева и физичке аспекте зграде – чистоћу, осветљење и др. [Freiberg 1999].

Фрејберг [1999] наводи да се коришћењем директних извора података омогућава адекватна процена снага и слабости школе, која пружа основ за планирање и унапређивања школске климе. Индиректни извори података се најчешће користе онда када су се школе већ одлучиле за одређене промене и помажу у процесу унапређивања школске климе. Комбинација директних и индиректних извора података обезбеђује добијање потпунијег и целовитијег профила школске климе [Freiberg 1999].

Иако се школска клима више деценија сматра важном истраживачком темом, још увек није пронађен адекватан и јединствен методолошки приступ за процену индикатора школске климе. У овом раду ћемо представити неке од првих, најчешће коришћених и најзначајнијих инструмената, који су били основа за креирање нових инструмената.

Један од првих и најчешће коришћених инструмената за мерење школске климе је Organizational Climate Description Questionnaire (OCDQ). Инструмент је намењен испитивању перцепција наставника о односима на релацији наставник – наставник и наставник – директор. OCDQ је првенствено био намењен процени климе у основним школама, али због низа слабости које су откривене у накнадним студијама, инструмент је у више наврата ревидиран, што је омогућило да се упитник користи и у испитивању климе у средњим школама [Đermanov 2007].

Houston Independent School District (HISD) је програм осмишљен с циљем да се спроведе евалуација и унапређивање школске климе у јавним школама у Хјустону. За потребе овог трогодишњег програма конструисана су четири инструмента намењена ученицима, родитељима и члановима локалне заједнице: *HISD Student Survey Elementary* (8–11), *HISD Student Survey Secondary* (11–18), *HISD Parent Survey* и *HISD Community Survey*. Инструменти се користе за процену ставова, веровања и мишљења

о школском окружењу, комуникацији, безбедности, администрацији и повезаности школе с локалном заједницом. Скале инструмената су осмишљене на основу четири димензије школске климе: школско окружење (12 ставки), наставни процес (7 ставки), комуникација (12 ставки) и администрација (8 ставки) [Freiberg 1999].

Inventory of School Climate (ISC) је инструмент који омогућава процену перцепција наставника и ученика које се односе на различите димензије школске климе. Верзија за наставнике садржи шест подскала: уважавање и осетљивост према вршњацима и културолошким разликама, дисруптивност, позитивне интеракције, оријентација ка успеху, подржавање различитости и безбедност. Верзија за ученике садржи десет подскала: подршка наставника, доследност и јасноћа правила и очекивања, посвећеност и оријентација ка успеху, негативне вршњачке интеракције, позитивне вршњачке интеракције, строгост дисциплине, допринос ученика у одлучивању, иновiranост и релевантност наставе, подржавање културног плурализма и проблеми безбедности [Brand et al. 2003].

Comprehensive School Climate Inventory (CSCI) омогућава процену перцепција ученика, школског особља и родитеља које се односе на 10 димензија школске климе: подршка приликом учења, социјална подршка од стране одраслих, социјално и грађанско учење, поштовање одраслих, правила и норме, однос ученика с другим ученицима, силеџиство, физичко окружење, осећај сигурности, школска повезаност (с породицом и заједницом) и две додатне димензије за наставнике које се односе на њихово професионално окружење, и то су: професионални односи и руковођење. Овај инструмент се истиче по томе што садржи и три групе препорука, конкретних смерница и активности за унапређивање школске климе које се примењују у зависности од добијених резултата [Cohen et al. 2009].

Истраживачи наводе да постоји доста потешкоћа у процени школске климе. Тако се перцепције школске климе разликују од особе до особе унутар исте организације. Ученици, наставници и родитељи немају исти доживљај климе иако су у истој школи. На пример, ако ученици имају добре односе с вршњацима и наставницима процењиваће школску климу као позитивну, док ће наставници који немају подршке од стране својих колега и директора процењивати школску климу негативно. Разлике у процени школске климе могу се приметити и код родитеља јер оне углавном зависе од тога колико се школа ангажује око укључивања њихове деце [Шевкушић 2017]. Један од проблема јесте и велики број инструмената, од којих је само мали број конструисан у складу с научним критеријумима. Сваки инструмент има одређена ограничења с обзиром да се њима не процењује актуелно стање у школи, него се добија перцепција испитаника о томе.

УНАПРЕЂИВАЊЕ ШКОЛСКЕ КЛИМЕ

Унапређивање школске климе јесте један комплексан процес, који подразумева процену школске климе, анализу резултата добијене процене, одређивање приоритетних области, креирање акционих планова и при-

мену интервенција за унапређивање. Препозната потреба за унапређењем је полазна тачка. Након процене и анализе тренутне климе у школи, дефинишу се области које је неопходно унапредити, тако што се успостављају циљеви, креирају програми, активности и интервенције [Freiberg 1999].

Хебиб и Жунић Павловић [2018: 126] наводе да процес унапређивања школске климе треба првенствено да обухвати испитивање и мењање постојеће организације рада школе и материјално-техничких услова рада у школи, како они не би представљали извор ограничења, него подстицај у раду ученика и наставника. Школски план и програм треба да буду осмишљени и реализовани на бази бројних и разноврсних васпитно-образовних активности намењених ученицима који су у складу с потребама и интересовањима ученика, могућностима школе и у сарадњи с локалном заједницом. Поред тога веома је битно да у школској средини постоји професионална аутономија наставника у креирању посебних школских програма као и могућност континуиране и систематске евалуације рада у смислу критичког преиспитивања праксе а не само резултата рада.

Социјални односи у школи морају се базирати на принципима партиципације свих актера школског рада у целокупном раду и животу, а притом неговати сарадничке односе и тимски рад. У руковођењу и управљању радом школе неопходно је фокусирати се на пружање стручне помоћи и подршке ученицима и наставницима и обезбеђивање услова за њихов успешан рад и развој [Хебиб и Жунић Павловић 2018: 126].

Фрејберг и Штејн [1999; према: Rapti 2013] истакли су значај следећих елемената за унапређивање школске климе:

1) *Мотивација* – директори у школи имају улогу мотиватора што значи да је њихов задатак да путем мотивисања, подршке и подстицаја активира наставнике, ученике и родитеље да се посвете свом учешћу и улогама у раду школе. Да би био успешан у својој улози, директор мора константно да прати и оцењује њихов рад;

2) *Евалуација* – сврха евалуације јесте да наставници и друго школско особље имају повратну информацију о свом раду и ангажовању у школи. Редовним спровођењем процеса евалуације даје се основа за планирање побољшања наставног процеса и промовисања позитивне школске климе;

3) *Професионални развој наставника* – школе треба да се реформишу и постану места у којима ће владати пријатна и подстицајна атмосфера за учење, где ће и наставници и ученици моћи да развију све своје капацитете. Да би што успешније остварили циљеве образовања наставници морају да се континуирано усавршавају и проширују своја знања и професионалне могућности;

4) *Тимски рад* – тимски рад у школи подразумева да наставници раде заједно, теже ка истом циљу и користе своја знања и вештине да би постигли тај циљ.

Амерички Национални савет за школску климу [National School Climate Council 2015] након бројних истраживања у школској пракси извео је опште смернице које олакшавају увођење ефикасних интервенција за унапређивање школске климе:

1. Планирање;
2. Евалуација;
3. Разматрање резултата евалуације и колаборативно развијање акционог плана;
4. Имплементација акционог плана; и
5. Поновна евалуација и планирање следећег циклуса унапређивања.

Посебно се указује на важност креирања стратегија у сарадњи са свим члановима школске заједнице и на уважавање свих специфичних потреба и карактеристика школске заједнице.

ЗАКЉУЧАК

Унапређење школске климе је дуготрајан процес који захтева анализу постојећег стања, процену, израђен план и континуирано праћење [Ђурић & Поповић-Ћитић 2011].

Школска клима има значајну улогу у стварању позитивне и подстицајне средине, значајне за развој и рад ученика и целокупног школског особља. Полазећи од тога да школска клима подразумева широк контекст у коме се процес образовања и васпитања одвија, креирање позитивне климе у школи за крајњи циљ има унапређивање рада школе. Одржавање позитивних међуљудских односа, унапређивање процеса наставе, смањивање проблематичног понашања ученика, отварање школе према породици и локалној заједници као и успешно управљање школом, циљеви су које школа треба да оствари у процесу свог унапређивања.

Такође је битно истаћи да истраживања школске климе у нашој средини нису значајно заживела. Мишљења смо да даљи напори треба да буду усмерени ка проучавању школске климе као свеобухватног феномена, креирању инструмената који би одговарали специфичностима нашег образовно-васпитног система с обзиром да без поуздане истраживачке базе није могуће планирати образовне политике, адекватне стратегије и програме за унапређивање климе у школама [Шевкушић 2017].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђурић, Слађана и Бранислава Поповић Ћитић (2011). Процена школске климе у функцији унапређења квалитета рада образовно-васпитних институција. *Социјална мисао*, 18(4): 114–129.
- Јоксимовић, Снежана и Бланка Богуновић (2005). Наставници о контексту наставе и постигнуће ученика. У: Радован Антонијевић, Јањетовић Драган (ур.), *ТИМСС 2003 у Србији: резултати међународног истраживања постигнућа ученика основне школе из матемаике и природних наука*. Београд: Институт за педагошка истраживања, 270–291.
- Хебиб, Емина и Весна Жунић Павловић (2018). Школска клима и школска култура: оквир за изградњу школе као безбедне и подстицајне средине за учење и развој. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 1(1): 113–134.

- Шевкушић, Славица (2017). Школска клима као културни ресурс: могућности њеног мерења и унапређивања. У: Снежана Маринковић (ур.), *Културно-пошторна средства у функцији наставае и учења*. Ужице: Учитељски факултет, 15–30.
- Anderson, Carolyn (1982). The search for school climate: a review of the research. *Review of Educational Research*, LII(3): 368–420.
- Baranović, Branislava; Vlatka Domović i Marina Štirbić Marina (2006). O aspektima školske klime u osnovnim školama u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor*, XLIV(4): 485–504.
- Brand, Stephen; Robert Felner, Shim Minsuk, Anne Seitsinger and Thaddeus Dumas (2003). Middle school improvement and reform: Development and validation of a school-level assessment of climate, cultural pluralism and school safety. *Journal of Educational Psychology*, XCV(3): 570–588.
- Brookover, Wilbur; John Schweitzer, Jeffrey Schneider, Charles Beady, Patricia Flood and Joseph Wisenbaker (1978). Elementary school social climate and school achievement. *American Educational Research Journal*, XV(2): 301–318.
- Cohen, Jonathan (2007). Evaluating and improving school climate: Creating a climate for learning. *Independent School*, LXVII(1): 18–26.
- Cohen, Jonathan; Libby McCabe, Nicholas Michelli and Pickeral Terry (2009). School climate: Research, policy, practice, and teacher education. *Teachers College Record*, CXI(1): 180–193.
- Creemers, Bert and Gerry Reezigt (1999). The role of school and classroom climate in elementary school learning environments. In: Jerome Freiberg (ed.), *School climate: Measuring, improving and sustaining healthy learning environments*. Philadelphia: Falmer Press, 30–47.
- Dermanov, Jelena (2007). Školska klima kao determinanta i činilac poboljšanja kvaliteta u obrazovanju: konceptualizacija i merenje, U: Olivera Gajić (ur.), *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji*, II, Na putu ka „Evropi znanja”. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju, 323–336.
- Đurić, Slađana i Branislava Popović Čitić (2010). Procena školske klime kao pretpostavka uspešnog planiranja prevencije poremećaja ponašanja. U: Jasmina Kovačević, Vesna Vučinić (ur.), *Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman*, deo 2. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 499–515.
- Đurić, Slađana; Branislava Popović Čitić i Marija Marković (2012). Pozitivna školska klima kao ključni sociopsihološki aspekt bezbednosti obrazovno-vaspitnih ustanova. U: Branislava Popović-Čitić, Slađana Đurić, Željko Kešetović (ur.), *Bezbednosni rizici u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, 85–104.
- Freiberg, Jerome (1999). *School climate: Measuring, improving and sustaining healthy learning environments*. Philadelphia, PA: Falmer Pres.
- Griffith, James (1995). An empirical examination of a model of social climate in elementary schools. *Based and Applied Social Psychology*, XVII(1–2): 97–117.
- Halpin, Andrew and Don Croft (1963). *The organizational climate of schools*. Chicago, IL: Midwest Administration Center of the University of Chicago.
- Homana, Gary; Carolyn Barber and Judith Torney-Purta (2006). *Background on the school citizenship education climate assessment*. Denver, CO: Education Commission of the States.
- Hoy, Wayne and Cecil Miskel (1991). *Educational administration: theory, research and practice* (2nd ed.). New York: Random House.
- Howard, Eugene; Bruce Howell and Edward Brainard (1987). *Handbook for Conducting School Climate Improvement Projects*. Phi Delta Kappa Educational Foundation. New York: Random House.
- Johnson, William and Annabel Johnson (1993). Validity of the quality of school life scale: A primary and second-order factor analysis. *Educational and Psychological Measurement*, LIII(1): 145–153.

- National School Climate Council (2015). *School climate and prosocial educational improvement: Essential goals and processes that support student success for all*. Teachers College Record: 17954.
- Perry, Arthur (1908). *The management of a city school*. New York: Macmillan.
- Purkey, Stewart and Marshall Smith (1983): Effective Schools: A Review. *The Elementary School Journal*, LXXXVII(4): 426–452.
- Rapti, Dorina (2013). School Climate as an Important Component in School Effectiveness. *Academicus International Scientific Journal*, 8: 110–125.
- Stern, George (1970). *People in context: Measuring person-environment congruence in education and industry*. New York: John Wiley & Sons.
- Stern, George (1971). Self-actualizing environments for students. *The School Review*, LXXX(1): 1–25.
- Stockard, Jean and Maralee Mayberry (1992). *Effective educational environments*. Newbury Park, CA: Corwin Press.
- Welsh, Wayne (2000). The effects of school climate on school disorder. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 567: 88–107.
- Zulling, Keith; Tommy Koopman, Jon Patton and Valerie Ubbes (2010). School climate: Historical Review, Instrument Development and School Assessment. *Journal of Psychoeducational Assessment*, XXVIII(2): 139–152.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

SCHOOL CLIMATE: ASSESSMENT AND IMPROVEMENT

by

MAŠA ĐURIŠIĆ

Primary school “Veselin Masleša”
Kumodraška 72, Belgrade, Serbia
masa_jovanovic85@yahoo.com

SUMMARY: In addition to defining the concept of school climate and school climate dimensions, an important segment of the conceptualization of the school climate research is also school climate improvement, which plays an important role in the development and school reform. Process of improving the school climate is a rather complex process, which involves an assessment of the school climate, analysis of the results obtained by evaluation, determination of priority areas, creation of action plans and the selection of interventions for improvement. Recognizing the need for improvement is the starting point. After assessment and analysis of the current climate in a school, the areas that need to be improved are defined, so as to establish goals, create programs, activities and interventions. Therefore, the aim of this paper is to highlight the importance of the process of improving the school climate. Given that school climate involves a broad context in which the process of education takes place, creating a positive atmosphere in the school aims to improve school work. Maintain positive interpersonal relationships, improving the teaching, reducing the student’s problematic behavior, opening the school to the family and local community as well as the effective management of the school, these are the objectives that the school should achieve in the process of their improvement.

KEY WORDS: school climate, assessment, improvement, goals, school

UDC 811.163.41:004.738.5

UDC 811.163.41'27

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1972517P>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ИНОВАТИВНО ПИСМЕНО ИЗРАЖАВАЊЕ МЛАДИХ У СРБИЈИ

КАРОЛИНА ПЕРЧИЋ

Универзитет Метрополитан, Факултет за менаџмент
Тадеуша Кошћушка 63, Београд, Србија
percic.karolina@gmail.com

ЛАЗАР ВУКАДИНОВИЋ

Универзитет „Унион – Никола Тесла”
Пословни и правни факултет
Кнез Михаилова 33, Београд, Србија
lazar.vukadinovic@outlook.com

САЖЕТАК: Када је у питању језик једног народа, с једне стране се јављају савремени глобализациони трендови, а с друге тежња за очувањем језичког (културног) идентитета. С појавом друштвених мрежа, праћеном учесталим дописивањем путем истих, јављају се англицизми и скраћенице у писању, који су својствени млађој популацији. Такав језик друштвених медија обилује креативношћу њихових аутора, али и бројним неправилностима, на штету стандардног језика. На ову тему спроведено је и емпиријско истраживање током маја и јуна 2018. године. Узорак је чинило 1.148 студената основних студија у Србији, с циљем да се дође до сазнања у ком степену студенти користе жаргоне у виду скраћених речи на српском и енглеском језику у свакодневној комуникацији (дописивању) путем друштвених мрежа, а који чине део писаног језика младих. Такође, желело се утврдити, колика је учесталост (не)правилности у писању латиничних слова Ђ, Дž, Š, Ž, Ћ, приликом дописивања на друштвеним мрежама, као и учесталост одређених навика у писању с обзиром на средства која се користе (папир, рачунар, мобилни телефон).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: писмено изражавање, жаргон, писани језик младих, скраћенице, англицизми, студенти

Комуникација на интернету једно је од најактуелнијих питања у хуманистичким наукама последњих година, а у вези с тим је и питање језичке стране глобализације – незауостављивог продора енглеског језика, чему погодује и популарност друштвених мрежа. Уочавају се особине језика интернет комуникације: брзина и ефикасност. На ортографском плану могу се уочити најважније измене стандарда – писање африката и фриката графема без дијакритичких знакова, непоштовање правила писања великог и малог слова, те скраћивање речи, грешке у употреби интерпункције и др. [Милашин 2015].

„Као и сваки други језик, а услед своје глобалне раширености ваљда и више од осталих, енглески језик (...) не чами ту негде на ледини, чекајући да га лингвисти открију и опишу, него је нешто у чему, са чиме, и на чему свакодневно раде његови говорници. Енглески је оно што замишљамо, опажамо и конструишемо као енглески, и што називамо енглеским” [Bugarski 2016: 85]. Тако можемо рећи да се и српски језик мења под утицајем промена у друштву. Језички варијетети који настају, показатељи су промена у језику, и друштву уопште. „Добро је позната социолингвистичка чињеница да ниједан језик не представља монолитни, хомогени и јединствени ентитет, већ се испољава кроз мноштво варијација, зависно од низа друштвених и културних чинилаца – ко га говори или пише, с ким, где, у којој прилици, са којим циљем, о којој теми итд” [Mišić Ilić 2011: 72–73].

Како су „говор и писмо два делимично аутономна, комплементарна и синхронијски једнако валидна медијана језика, која нису просто нити потпуно узајамно конвертибилни, поседујући интерактивне и преклопљене али ипак оделите системе норми” [Bugarski 1997: 139], у раду ће посебно бити разматран писани језик младих који се јавља на друштвеним медијима као облик жаргона – језичког варијетета у односу на стандардни или књижевни језик.

Предмет истраживања су навике студената у писању, с циљем да се дође до сазнања колико су студенти у Србији иновативни у погледу средстава за писање, али и у погледу учесталости употребе „жаргонских” скраћеница у писању, на српском и енглеском језику, које се могу сматрати делом писаног језика младих на друштвеним мрежама, што произлази из личних склоности појединаца да (не) чувају вредности сопствене културе, која се одражава и кроз језик који се негује и примењује свакодневно. Предмет истраживања је и учесталост (не)правилног писања латиничних слова Đ, Dž, Š, Ž, Ć, Č.

Хипотезе емпиријског истраживања су следеће:

Нулта хипотеза H_0 – Генерално међу студентима не постоји разлика у погледу учесталости иновативности у писању и писменом изражавању.

Алтернативна хипотеза H_1 – Постоји утицај година старости студената на учесталост писања, као и статистички значајна корелација између студената различитих година старости и учесталости писања, како на традиционалан начин – оловком на папиру, тако и путем савремених средстава, у електронском облику; као и између студената различитих година

старости и учесталости активности које се односе на иновативност писменог изражавања.

Алтернативна хипотеза Н₂ – Постоји статистички значајна разлика између студената према полу и учесталости писања, оловком на папиру и у дигиталном облику, као и према учесталости навика иновативног писменог изражавања.

Алтернативна хипотеза Н₃ – Постоји статистички значајна разлика између студената различитих факултета према области студија и учесталости писања, на оба наведена начина, и учесталости испитаних навика писменог изражавања студената.

ЈЕЗИЧКА КУЛТУРА И (НЕ)СТАНДАРДНИ ЈЕЗИК

Дуготрајан процес усвајања и развијања писане језичке форме почиње поласком у школу. У прошлости су вештине читања и писања биле привилегија појединаца из виших слојева друштва који су могли финансијски да приуште образовање [Стојановић и Пурић 2017]. Како су се друштвено-економске прилике континуирано мењале, тако је и само образовање постало доступније ширим друштвеним слојевима. Један од циљева система образовања и васпитања је стицање језичке културе – правилног изражавања, усмено и писмено [Правилник о плану наставе и учења..., 2018: 276]. Језичка култура обухвата развијање писмености ученика – усавршавање говорења, слушања, читања и писања. Ове четири подобласти су усмерене на неговање културе говора, писменог изражавања, богаћење речника и на развијање комуникативних способности, уопште [Правилник о плану наставе и учења..., 2018: 32]. Језичка култура у први план ставља функционални прилаз питањима правилности и нормативности, а њен задатак је да утврди најбоље комбинације језичких знакова с обзиром на ефикасност комуникације и да усавршава језичкоизражајна средства, ради квалитетне комуникације [Стевановић и др. 2009: 148].

Стандардни језик је нормирани језички облик који у одређеној културно-друштвеној заједници има функцију општег инструмента за различите видове језичке комуникације [Шипка 2008]. Стандардни језик се мења под утицајем промена у историјском и културном окружењу [Deumert and Vandebussche 2003: 357]. Стојиљковић [2012: 278] истиче да је „утицај школе, као најважнијег изворишта ширења друштвених, па самим тим и језичких норми, у опадању... Образовни систем је последњи бедем одбране стандардног језика јер се само ту оглушавање о његову норму кажњава”. „Начело угледања на језик и стил великана националне књижевности и поштовања смерница стручњака за језик замењено је опонашањем језичког модела заступљеног у медијима”, где је све присутнија употреба „опуштенијег” стила, и сматра се да деца и млади више времена проводе комуницирајући међусобно, са својим вршњацима, а да је улога породице у друштвеном животу деце знатно умањена [према: Стојиљковић 2012: 277–278]. Поменути аутор говори о феномену дестандардизације језика, и истиче савремена друштвена кретања и дух времена као факторе који

захтевају одбацивање уврежених тумачења која у језичкој варијацији не препознају богатство него опасност.

За појаву да језик – ни народни, ни стандардни – није једнообразан (хомоген), него да се испољава у различитим видовима у зависности од тога да ли се њиме говори или пише, у којој прилици се то чини, на коју тему, од стране које друштвене групе, у којој области живота или у оквиру које делатности, с којим циљем и сл., у најширој је употреби термин *раслојавање језика* [Klikovac 2008: 135], односно *диференцијација*.

Функционална диференцијација се одвија у оквиру појединих врста људске делатности – уметности, науке, публицистике, правне и административне делатности, те свакодневне комуникације; социјалном диференцијацијом настају жаргони и тајни језик; територијалном – рурални и урбани говори. Ситуативна диференцијација врши се према стереотипним комуникативним ситуацијама, медијска – према комуникацијском каналу (усменом или писменом); кодификациона – према (не)постојању кодификације (па се тако стварају стандардни језик и субстандард); старосна – према узрасту (дечји говор, говор омладине, говор одраслих); полна – према полу говорника. Када се говори о језичкој диференцијацији, најопштији је термин језички варијетет, који настаје било којом врстом диференцијације [Klikovac 2008: 112].

Николић [2014] истиче три типа изражавања који припадају сфери књижевног језика, а који се разликују према нивоу говорне културе појединца, и то су: елитни тип, средњекњижевни и фамилијарно-разговорни. Елитни тип означава максимално владање свим могућностима једног језика, што значи успешно коришћење оног функционалног стила који захтева одређена комуникациона ситуација и строго разликовање особина усменог и писменог говора. Говорници средњекњижевног типа нису до краја овладали књижевним језиком, тј. свим његовим нормама, и оријентишу се према говору медија. Фамилијарно-разговорни тип налази се на граници између књижевног и некњижевног језика, где обилују нестандартна лексика, жаргонизми, језичке грешке. Поменути аутор истиче да студенти, улазећи у круг академских грађана, постају део друштвене елите, или би, уз њихов труд, тако требало да буде.

Данас није могуће преувеличати значај писмене комуникације, путем речи које су написане, одштампане [Ивановић 2015: 110], или откуцане. „Писање је продуктивна језичка вештина која подразумева исказивање језичког садржаја писаним путем, употребом одговарајућих словних карактера и поштовањем правописних правила”, а циљ писања је језичко изражавање писаним путем, те, подразумева разумевање [Правилник о плану наставе и учења..., 2018: 283].

С лингвистичког становишта, писање се може сагледати као кодирање порука [Милатовић 2005], и циљ писања је да се искомуницирају мисли и идеје, упућене од стране аутора, ка примаоцу тако да оне буду разумљиве читаоцу – примаоцу поруке [Bredan 2013]. Уколико пошилац и прималац поруке не пишу истим „језиком”, што за последицу има неразумевање, јавља се неефикасна комуникација.

Три фактора која утичу на процес писања су: околина, понашање, и личне карактеристике особе која пише [Zimmerman i Risemberg 1997]. Значајан чинилац у процесу писања је и циљна публика с обзиром да се не комуницира на истоветан начин са свим групацијама, попут професора, колега, студената или чланова породице, и када се говори о процесу писања, сâм процес се може анализирати сагледавањем две групе фактора – прву групу чини анализа друштвеног контекста поруке, док се друга група односи на саму структуру текста [Raphael et al. 1989].

ЖАРГОН КАО ВРСТА ЈЕЗИЧКОГ ВАРИЈЕТЕТА

Бугарски [2006: 5] описује жаргон као језик у малом, који карактерише спонтан начин настанка, неформална природа и брзина којом се мења. Широко говорећи, жаргоном се може назвати сваки неформални и претежно говорни варијетет неког језика који служи за идентификацију и комуникацију унутар неке друштвено одређене групе – према професији, социјалном статусу, узрасту и слично – чије чланове повезује заједнички интерес или начин живота. Жаргон је обележен специфичним језичким средствима, пре свега лексичким и фразеолошким, а изузетно и граматичким и фонолошким, што га чини слабо разумљивим другим говорницима истог језика. Основна подела жаргона је на стручни, субкултурни и омладински тип жаргона, где последња два у низу обилују маштовитим и живописним креацијама. И жаргон у ширем смислу, када се устали у општој употреби, може се преко разговорног језика постепено преливати у стандардни језик [Bugarski 2006: 12–14].

„Жаргони се због своје карактеристичне тајновитости мења знатно брже од других језичких варијетета, и може да одражава и текуће промене у целини неког језика, па чак и да утиче на њих... Жаргонске реализације многих речи и облика просто 'терају' и сâм језички стандард да се постепено ослобађа окова наслеђене лингвистичке идеологије, одражене у превазиђеним нормама, и прихвати реално стање у језику” [Bugarski 2016: 146]. Општи концепт модернизације је тај који утиче на промене, па и појаву сливеница, а подразумева „континуирано обезбеђивање средстава изражавања усклађених са променљивим потребама саговорника у урбаним културама. Напуштање окошталих прозодијских и граматичких норми, непримерених савременом животу, уз одбацивање сувишних формалних дистинкција, изражена продуктивност домаћих творбених механизма под утицајем доминантних страних језика, посебно енглеског, што све доприноси разноврсној, лакој и брзој комуникацији у једном урбанизованом друштву” [Bugarski 2016: 147]. „Жаргони се одликују језичко-стилским својствима као што су лексичка продуктивност и иновативност, граматичка флексибилност, семантичка експресивност, метафоричност и асоцијалност, те хумано поигравање звуком и значењем – неретко са сасвим неочекиваним, па и апсурдним решењима која управо зато делују ефектно” [Bugarski 2006: 21].

„Утицај енглеског језика на српски већ више деценија привлачи пажњу како лингвиста тако и лаика” [Мишић Илић и Лопичић 2011: 261]. На тему *англицизама*, позајмљеница из енглеског језика, писали су: Васић, Прћић и Нејгебауер [2001], Ињац [2002], Филиповић [2003, 2005], Прћић [2005], Радић-Бојанић [2007], Јањић [2010]. „За разлику од страних речи које су дошле из грчког, латинског, француског, немачког, мађарског или, у случају српског језика, и из турског језика, у савременом друштву англицизми су посебно упадљиви јер представљају промену језика која настаје под утицајем економских, технолошких и политичких утицаја и достигнућа, а иде руку под руку и са културолошким утицајем, не толико из Велике Британије већ из САД, па неки сматрају да отпор англицизмима може да буде и својеврсни отпор американизацији и глобализацији” [Мишић Илић и Лопичић 2011: 271].

За поједине жаргоне, у нешто ужем значењу, употребљавају се и алтернативни интернационални термини *сленг* (пореком из енглеског) и *арго* (из француског). Данас је нарочито актуелан *комјјуиџерски жаргон*, где се јављају мешавине енглеског, српског, англосрпског; адаптивних, полуадаптивних и неадаптивних англицизама, као и прожимање жаргона и термилошког слоја језичког стандарда – при чему се стандардна средства употребљавају жаргонски [Bugarski 2006: 18–19]. Пораст друштвених медија је довео до појаве компјутерске лингвистике која је све ближе лошем речнику: текст који не испуњава наша очекивања о вокабулару, правопису и синтакси [Eisenstein 2013: 359]. Текст у електронској пошти садржи релативно мало неправилности, за разлику од текстуалних порука које се размењују путем друштвених мрежа, а посебно је Twitter занимљив за истраживања на ову тему. Нека објашњења за употребу не-стандардног језика на интернету су: људи нису сигурни у правопис, брже је, постало је норма, људи желе да покажу свој властити дијалект [Eisenstein 2013: 360].

Према британском лингвисти Дејвиду Кристалу [2010], технологија увек мења језик. Он је интернет говор означио термином *netspeak* [према: Warschauer 2002: 242]. Када је у питању и онлајн комуникација, сваки човек одлучује о томе на који ће се начин служити језиком.

Према анализи лингвисте Ранђеловића [2016] у вези с београдским културним водичима, у истима се махом употребљавају специфичне мешавине колоквијално-разговорног и жаргонског српског језика, како би се културни водичи учинили ближим својим читаоцима, те је изразито учестала употреба страних речи и израза, пре свега англицизама. Неке енглеске речи не могу се заменити одговарајућом домаћом речју, јер су у питању неологизми из области технике, информатике и телекомуникација, за које српска реч уопште не постоји, али се јављају и речи на енглеском језику које би могле бити написане на српском језику, јер за исте постоји адекватна реч. Према поменутом аутору, процес англизације представља општу тенденцију савременог језика, коју је тешко зауставити, али је треба контролисати, јер сматра да је велики утицај енглеског језика, не само на нивоу лексике већ и у синтаксичким конструкцијама,

што са становишта науке о језику далеко више угрожава језички систем, те се јавља варијанта дискурса која се обично назива англисрпским језиком – подврстом српског језика у којој се све више одступа од његове норме и употребљава се норма енглеског језика.

Ранђеловић [2016] истиче и писање латиничног слова Ђ као диграма (нпр. *pronadji, dogadjaј*), али и сугласнике Š, Ć, Ћ без дијакритичких знакова, као новине које се дешавају све учесталије. Писани су и чланци на домаћим порталима – консултовани су лингвисти за мишљења на тему речника младих који обилује скраћеницама и англицизмима у свакоднев-ној комуникацији, чију брзу дифузију омогућавају друштвене мреже. Разлог пораста динамике коришћења скраћених речи лингвисти објашњавају жељом да се комуникација убрза, и истичу да су оне махом англицизми, као и велики број термина који су преузети из енглеског језика, што сматрају оправданим ако се користе за комуникацију путем порука, али да не би требало да таква пракса постане део доминантне комуникације.

На ширење говорне и писане речи утичу породица, професори и наставници, општа култура, језички ниво средине и уже друштво у којем се ученик креће [Стевановић и др. 2009]. Док неки термини излазе из свакодневне употребе, осиромашујући језик, други термини се јављају – нове речи из страних сленгова [Шефер и др. 2008: 349].

„Међу језичким пуристима и лаицима увредило се мишљење да стране речи, нарочито англицизми, штете нашем језику, али је сваком промишљеном човеку јасно да је савремена комуникација без англицизама практично немогућа” [Јовановић 2017: 6]. С друге стране, сматра се да ће неке речи временом ишчезнути, да су пролазног карактера, као што је био случај и до сада с неким речима које су нестале из употребе.

Према ставу Милашина [2015], учење и прихватање било ког страног језика нуди предности, али то не сме да буде оправдање за недовољно изграђену свест о важности матерњег, и једино се добро изграђеном језичком културом може одупрети негативном утицају глобализације.

„Сваки језик има стотине или хиљаде лица, и свако његово лице некоме служи за нешто” [Ђукановић 2014]. Ђукановић [2013] сматра да интернет и мобилни телефони не уништавају српски језик, јер су то само средства за комуникацију, а да су за квариње језика одговорни људи који користе ова средства. Сматра да интернет и мобилни телефони само показују какве су језичке навике људи и какав је њихов однос према свом језику.

Према резултатима истраживања од стране аутора Стевановић и др. [2009: 155, 159], већина ученика шестог и седмог разреда основних школе у Београду пише на српском језику, док 13,2% ученика користи и речи другог језика (енглеског), и показало се да девојчице имају израженију културу писменог изражавања него дечаки, док је значајна већина ученика показала задовољавајући ниво културе писменог изражавања, где се чешће праве правописне него граматичке грешке. Аутори Шевкушић и Максић [2010: 103], испитали су такође писмено изражавање ученика шестог и седмог разреда основних школа у Београду и установили су да

ученици као аутори креативних прича праве мањи број правописних и граматичких грешака од оних који су написали некреативне саставе, и имају израженије интересовање у области језика и друштвених наука.

МЕТОДОЛОГИЈА И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Емпиријско истраживање је спроведено у Републици Србији, применом методе испитивања. За обраду података и интерпретацију резултата користио се софтвер SPSS, а приликом анализе, користиле су се квантитативне статистичке методе: дескриптивна статистика (дистрибуција фреквенција) и компаративна статистика (t-тест, ANOVA, регресија, корелација). Истраживање је спроведено у периоду од 7. маја до 12. јуна 2018. године, када су испитани студенти основних студија у Србији, како би се установило које су њихове навике у писању. За потребе истраживања коришћен је интернет упитник, и линк ка истом се слао испитаницима. У питању је прост случајни узорак, који чини 1.148 студената: 563 мушка и 585 женских испитаника, старости од 18 до 50 година, где 95% испитаника чине студенти старости од 18 до 30 година, а 5% испитаника су студенти старости од 30 до 50 година (видети Табелу 1). Статистичка грешка износи 2,9% (интервал поверења 95%). Према *Статистичком годишњаку Републике Србије 2016*. (Републички завод за статистику), у Србији је школске 2014/15, на студије I степена било уписано 190.416 студената.

Табела 1. Структура узорка према критеријуму пола, години студија и области студија

Критеријуми	Проценти испитаника
Пол	
Мушки	49%
Женски	51%
Година студија	
Прва година основних студија	24%
Друга година основних студија	28%
Трећа година основних студија	22%
Четврта година основних студија	26%
Област студија	
Друштвено-хуманистичке науке	38%
Техничко-технолошке науке	35%
Природно-математичке науке	11%
Медицинске науке	8%
Уметност	8%

Питања су у упитнику постављена уз примену петостепене Ликер-тове скале одговора, у вези учесталости одређених навика у писању, при чему 1 представља најнижи ниво учесталости, а 5 највиши (5 – скоро увек; 4 – често; 3 – понекад; 2 – ретко; 1 – никад). Наведене су оквирне временске релације за понуђене одговоре (скоро увек – сваки дан; често – једном недељно; понекад – једном у три месеца; ретко – једном у години; никад – ни једном у протеклој години), да би се обезбедила прецизност одговора, који се односи на период од једне године.

Резултати истраживања у вези с учесталошћу навика студената у Србији, у погледу писања, како на папиру, тако и у електронском облику, приказани су у Табели 2. Студенти прилично често на папиру пишу оловком. Скоро 80% студената за писање на папиру најмање једном недељно користи оловку. Када се упореде средње вредности и учесталост писања на традиционалан начин и писање на савремени начин (у електронском облику), види се да студенти учесталије практикују писање на папиру оловком, и да се за писање учесталије користи мобилни телефон него рачунар. Када се упореди како се пишу латинична слова са квачицама у електронском облику, закључује се да студенти учесталије користе „енглеску тастатуру” (енг. *English keyboard*) – пишу латинична слова без квачица (дијакритичких знакова). Ту се под енглеском тастатуром мисли на QWERTY тастатуру, за разлику од прилагођене поменуте тастатуре Гајевој латиници (QWERTZ распоред карактера на тастатури), и истиче се да је предмет истраживања овог рада и упоредна анализа учесталости употребе „енглеске” и српске латиничне тастатуре (на рачунарима и мобилним телефонима постоји могућност подешавања језика за тастатуру). Што се тиче QWERTY распореда, он је данас општеприхваћен (универзалан), у англосаксонском и германском свету, иако су постојали бројни покушаји да се смени другим, ефективнијим распоредом слова на тастатури [Буквић 2016: 2].

Мали, али не и незначајан је проценат студената који се замисле како се неко слово пише, приликом писања оловком на папиру, док се 76% студената никада не замисли у вези с наведеним. Такође, није мали проценат студената (скоро 20%) којима се дешава да учестало напишу *dj* уместо *đ*, када пишу у дигиталном облику, а нешто више од 4% студената се изјаснило да им се дешава поменуто приликом писања оловком на папиру (79% се изјаснило да им се то никада не дешава), што је последица електронског писања. Утицај технологије, али и неких других фактора, попут брзог начина живота и социо-психолошких карактеристика младих генерација, допринео је да студенти у прилично великом проценту (преко 40%) користе скраћене речи на српском језику, у дигиталном писању. Такође, нешто више од четвртине студената у Србији (26%) користи скраћене речи из енглеског језика, у дигиталном писању. Колико утицаја има страна култура на студенте, говори у прилог и да 40% студената у Србији учестало користи речи на енглеском језику у свом изражавању.

Табела 2. Дистрибуција испитаника према учесталости навика у писању

Питања из анкете у облику изјаве	Скоро увек	Често	Понекад	Ретко	Никад	Средња вредност
Пишем оловком на папиру	53,9%	22,1%	12,2%	8,2%	3,6%	4,15
Пишем у електронском облику – на мобилном телефону	28,3%	30,7%	23,1%	10,5%	7,4%	3,62
Пишем у електронском облику – на рачунару	22,0%	20,0%	22,6%	17,2%	18,3%	3,10
Приликом писања у дигиталном облику, користим латиничну тастатуру (š, ž, ć, č, đ, dž)	35,3%	18,6%	19,0%	15,0%	12,2%	3,50
Приликом писања у дигиталном облику, користим енглеску тастатуру (нпр. s уместо š; z уместо ž; c уместо ć и č; dj уместо đ; dz уместо dž)	40,2%	18,3%	13,2%	11,8%	16,5%	3,54
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да се замислим како се неко слово пише	1,1%	4,0%	6,8%	12,5%	75,6%	1,43
Приликом писања у дигиталном облику, деси ми се да нпр. напишем dj уместо đ; s уместо š...	7,9%	11,8%	15,1%	15,9%	49,3%	2,13
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да напишем нпр. dj уместо đ; s уместо š...	1,7%	2,7%	6,6%	10,1%	78,9%	1,38
Користим скраћенице у дигиталном писању (нпр. vrv уместо вероватно, nzt уместо не знам, ln уместо лаку ноћ, o5 уместо опет)	19,7%	20,6%	16,0%	16,8%	26,8%	2,90
Користим скраћенице из енглеског језика у дигиталном писању (нпр. 4u уместо for you, 4ever уместо forever, cu уместо see you, bff уместо best friends forever).	12,2%	13,9%	16,1%	17,4%	40,3%	2,40
Користим речи на енглеском језику у свом изражавању	18,2%	21,5%	25,6%	20,6%	14,0%	3,09

Разматрана је корелација између варијабли (након утврђене регресије), тј. година старости испитаника и следећих зависних променљивих:

- учесталости писања оловком на папиру (интервал поверења 95%, ризик грешке 5%), и она је позитивна и слаба; $p=0,026<0,05$; Pearson Correlation=0,066;
- учесталости писања у електронском облику – на мобилном телефону (интервал поверења 99%, ризик грешке 1%), и она је позитивна и слаба; $p=0,006<0,05$; Pearson Correlation=0,082;
- учесталости писања у електронском облику – на рачунару (интервал поверења 99%, ризик грешке 1%), и она је позитивна и слаба; $p=0,00<0,05$; Pearson Correlation=0,186;

- *учесћалосћи коришћења латиничне тастатууре приликом писања у дигиталном облику* (интервал поверења 99%, ризик грешке 1%), и она је позитивна и слаба; $p=0,00<0,05$; Pearson Correlation=0,162;
- *учесћалосћи коришћења скраћених речи на српском језику у дигиталном облику* (интервал поверења 99%, ризик грешке 1%), и она је негативна и слаба; $p=0,00<0,05$; Pearson Correlation=-0,146;
- *учесћалосћи коришћења скраћеница из енглеског језика у дигиталном облику* (интервал поверења 99%, ризик грешке 1%), и она је негативна и слаба; $p=0,008<0,05$; Pearson Correlation=-0,078.

На основу ове анализе закључује се да не постоји статистички значајна корелација између разматраних варијабли – година старости студената и наведених зависних варијабли, јер су све испитане везе између истих слабе, тј. занемарљиве.

Табела 3. Дистрибуција испитаника према полу и учесталости писања

Питања	Пол	Број	Средња вредност	Стандардна девијација	Станд. грешка арит. сред.
Пишем оловком на папиру	мушки	563	3,80	1,252	0,053
	женски	585	4,48	0,895	0,037
Пишем у електронском облику – на мобилном телефону	мушки	563	3,67	1,200	0,051
	женски	585	3,57	1,214	0,050
Пишем у електронском облику – на рачунару	мушки	563	3,44	1,355	0,057
	женски	585	2,78	1,377	0,057
Приликом писања у дигиталном облику, користим латиничну тастатуру (š, ž, ć, č, đ, dž)	мушки	563	3,49	1,408	0,059
	женски	585	3,50	1,413	0,058
Приликом писања у дигиталном облику, користим енглеску тастатуру (нпр. s уместо š; z уместо ž; c уместо ć и č; dj уместо đ; dz уместо dž)	мушки	563	3,56	1,467	0,062
	женски	585	3,52	1,552	0,064
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да се замислим како се неко слово пише	мушки	563	1,54	0,969	0,041
	женски	585	1,32	0,749	0,031
Приликом писања у дигиталном облику, деси ми се да напишем нпр. dj уместо đ; s уместо š...	мушки	563	2,11	1,382	0,058
	женски	585	2,15	1,313	0,054
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да напишем нпр. dj уместо đ; s уместо š...	мушки	563	1,43	0,873	0,037
	женски	585	1,34	0,834	0,034
Користим скраћенице у дигиталном писању (нпр. vrv уместо вероватно, nzm уместо не знам, ln уместо лаку ноћ, o5 уместо опет)	мушки	563	2,87	1,455	0,061
	женски	585	2,92	1,527	0,063
Користим скраћенице из енглеског језика у дигиталном писању (нпр. 4u уместо for you, 4ever уместо forever, cu уместо see you, bff уместо best friends forever)	мушки	563	2,55	1,480	0,062
	женски	585	2,26	1,376	0,057
Користим речи на енглеском језику у свом изражавању	мушки	563	3,10	1,376	0,058
	женски	585	3,08	1,234	0,051

Статистички значајне разлике између испитаника према полу у односу на учесталост писања, применом t-теста, приказане су у Табели 4. Студенти женског пола учесталије пишу оловком на папиру (86% њих учестало пише), у односу на студенте мушког пола (66%), док испитаници мушког пола учесталије пишу на рачунару (51%) у односу на студенткиње (33%), које су сигурније у писању сваког слова (3% њих се често замисли како се неко слово пише током писања оловком на папиру, док се 7% студената мушког пола око истог замисли). Када је у питању коришћење скраћеница из енглеског језика у дигиталном писању, ту предњаче у учесталости студенти мушког пола (32% њих учестало употребљава исте), у односу на студенткиње (21%).

Табела 4. Испитивање статистички значајне разлике између испитаника према полу у односу на учесталост писања

Питања из анкете у облику изјаве	t-вредност	Ниво значајности (p)
Пишем оловком на папиру	-10,523	0,000*
Пишем у електронском облику – на мобилном телефону	1,336	0,182
Пишем у електронском облику – на рачунару	8,151	0,000*
Приликом писања у дигиталном облику, користим латиничну тастатуру (š, ž, ć, č, đ, dž)	-0,085	0,932
Приликом писања у дигиталном облику, користим „енглеску” тастатуру (нпр. s уместо š; z уместо ž; c уместо ć и č; dj уместо đ; dz уместо dž)	0,428	0,669
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да се замислим како се неко слово пише	4,250	0,000*
Приликом писања у дигиталном облику, деси ми се да напишем нпр. dj уместо đ; s уместо š...	-0,506	0,613
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да напишем нпр. dj уместо đ; s уместо š...	1,847	0,065
Користим скраћенице у дигиталном писању (нпр. vrv уместо вероватно, nzt уместо не знам, ln уместо лаку ноћ, o5 уместо опет)	-0,599	0,549
Користим скраћенице из енглеског језика у дигиталном писању (нпр. 4u уместо for you, 4ever уместо forever, cu уместо see you, bff уместо best friends forever)	3,532	0,000*
Користим речи на енглеском језику у свом изражавању	0,317	0,751

* Звездицом је означено постојање статистички значајне разлике.

Статистички значајне разлике између испитаника према области студија у односу на учесталост писања, применом ANOVA теста, приказане су у Табели 5, и закључује се да постоји статистички значајна разлика између свих испитаних варијабли.

Табела 5. Испитивање статистички значајне разлике између студената према области студија и учесталости писања

Питања у облику изјаве	Суме квадрата	Средњи квадрат	F	Ниво значајности (p)
Пишем оловком на папиру	27,642	6,910	5,441	0,000*
Пишем у електронском облику – на мобилном телефону	38,533	9,633	6,738	0,000*
Пишем у електронском облику – на рачунару	141,210	35,303	19,017	0,000*
Приликом писања у дигиталном облику, користим латиничну тастатуру (š, ž, ć, č, đ, dž)	53,031	13,258	6,802	0,000*
Приликом писања у дигиталном облику, користим „енглеску” тастатуру (нпр. s уместо š; z уместо ž; c уместо ć и č; dj уместо đ; dz уместо dž)	47,457	11,864	5,281	0,000*
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да се замислим како се неко слово пише.	15,489	3,872	5,187	0,000*
Приликом писања у дигиталном облику, деси ми се да напишем нпр. dj уместо đ; s уместо š...	33,182	8,295	4,628	0,001*
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да напишем нпр. dj уместо đ; s уместо š...	11,131	2,783	3,853	0,004*
Користим скраћенице у дигиталном писању (нпр. vrv уместо вероватно, nzt уместо не знам, ln уместо лаку ноћ, o5 уместо опет)	48,244	12,061	5,503	0,000*
Користим скраћенице из енглеског језика у дигиталном писању (нпр. 4u уместо for you, 4ever уместо forever, cu уместо see you, bff уместо best friends forever)	116,995	29,249	14,891	0,000*
Користим речи на енглеском језику у свом изражавању	140,017	35,004	22,054	0,000*

* Звездицом је означено постојање статистички значајне разлике.

Студенти медицинских наука (86% њих учестало пише), уметности (82%) и друштвено-хуманистичких наука (81%) учестало пишу оловком на папиру, у односу на студенте других наука. Студенти техничко-технолошких наука у највеће проценту користе мобилни телефон (69%) и рачунар (53%) за писање. Студенти друштвено-хуманистичких наука у највећем броју (62%) користе латиничну тастатуру, и латинична слова са квацицама, приликом писања у дигиталном облику, док су студенти медицинских наука на зачељу листе по овом питању. Велики је проценат студената уметности (13%) који се учестало замисле како се неко слово пише, приликом писања оловком на папиру. Најпажљивији у писању у дигиталном облику су студенти друштвено-хуманистичких наука, јер је најмањи проценат управо студената тих наука (14%) којима се деси да напишу нпр. dj уместо đ, док су најпажљивији студенти природно-математичких (2%) и медицинских наука (2%) када пишу оловком на папиру. Када су у питању скраћенице на српском језику, у дигиталном писању, у највећем броју их учестало практикују студенти уметности (52%), прате их студенти техничко-технолошких наука (47%), а студенти медицине

ове скраћене речи користе у најмањем проценту (22%) у односу на остале. Са скраћеницама из енглеског језика у дигиталном писању, ситуација је потпуно идентична када је у питању учесталост коришћења истих од стране студената различитих области студија (студенти уметности 38%, техничко-технолошких наука 35%, друштвено-хуманистичких наука 22%, природно-математичких 16%, медицинских наука 10%). Када је реч о коришћењу енглеских речи у свом изражавању, доминантни су студенти техничко-технолошких наука (56%) и студенти уметности (49%). Приказ резултата у вези учесталости навика у писању, у односу на област студија, налази се у Табели 6.

Табела 6. Студенти (у %) који имају учестале навике писања, према области студија

Питања	Друштвено-хуманистичке науке	Техничко-технолошке науке	Природно-математичке науке	Медицинске науке	Уметност
Пишем оловком на папиру	81%	68%	73%	86%	82%
Пишем у електронском облику – на мобилном телефону	50%	69%	60%	51%	62%
Пишем у електронском облику – на рачунару	38%	53%	37%	16%	45%
Приликом писања у дигиталном облику, користим латиничну тастатуру (š, ž, ć, č, đ, dž)	62%	52%	44%	40%	52%
Приликом писања у дигиталном облику, користим „енглеску” тастатуру (нпр. <i>s</i> уместо <i>š</i> ; <i>z</i> уместо <i>ž</i> ; <i>c</i> уместо <i>ć</i> и <i>č</i> ; <i>dj</i> уместо <i>đ</i> ; <i>dz</i> уместо <i>dž</i>).	52%	62%	66%	67%	60%
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да се замислим како се неко слово пише	4%	5%	4%	6%	13%
Приликом писања у дигиталном облику, деси ми се да напишем нпр. <i>dj</i> уместо <i>đ</i> ; <i>s</i> уместо <i>š</i> ...	14%	23%	27%	18%	23%
Приликом писања оловком на папиру, деси ми се да напишем нпр. <i>dj</i> уместо <i>đ</i> ; <i>s</i> уместо <i>š</i> ...	4%	5%	2%	2%	6%
Користим скраћенице у дигиталном писању (нпр. <i>vrv</i> уместо вероватно, <i>nzm</i> уместо не знам, <i>ln</i> уместо лаку ноћ, <i>o5</i> уместо опет)	39%	47%	36%	22%	52%
Користим скраћенице из енглеског језика у дигиталном писању (нпр. <i>4u</i> уместо <i>for you</i> , <i>4ever</i> уместо <i>forever</i> , <i>cu</i> уместо <i>see you</i> , <i>bff</i> уместо <i>best friends forever</i>)	22%	35%	16%	10%	38%
Користим речи на енглеском језику у свом изражавању	29%	56%	27%	27%	49%

ЗАКЉУЧАК

Језичка култура је незаобилазни део опште културе, па би се њеним унапређењем подигао и општи културни ниво појединца, а и целе заједнице [Стевановић и др. 2009: 162]. Утицај савремених технологија и глобализација највише је захватио млађу популацију, што се одражава и кроз језик којим се служе, а ствара се и јаз између млађих и старијих генерација у погледу споразумевања.

Једни верују да не постоји разлог за стрепњу да ће језички варијетети преко језика млађих генерација битно утицати на граматичку структуру српског језика и сматрају да је то само сегмент у процесу формирања језичког фонда сваког говорника, као и да скраћивање речи и употреба енглеских израза немају везе са суштинском писменошћу, те да стање није страшно све док се ради са децом и младима. Поставља се питање да ли је то ипак заиста тако, и колико се мења српски језик који тренутно називамо стандардним.

Бугарски [2016: 37] сматра, генерално, да је потребно развијати позитивне ставове о вишејезичности и мултикултуралности, који су природно стање већег дела човечанства и извор богатства, а не претња сопственом идентитету, односно да треба прихватити Европу, њену разноликост и њене вредности као проширену језичку, културну и духовну домовину. Истиче да је потребно обогаћивати своју личност и своју околину отварањем према другима и другачијем, уместо што би се од тога зазирало као од нечега туђинског и опасног.

Како ће изгледати српски језик, а у оквиру њега и писани језик, у будућности, време ће показати. Приметно је „неспутано и разиграно вербално стваралаштво које је примерено нашем времену” [Бугарски 2016: 152]. Бугарски [2006: 38] сматра да је на неки начин улога жаргона да разбија стеге и норме на разним језичким нивоима, те понекад предводи процесе промена који су у току и у стандардном језику, и истиче [2006: 9] да истраживање жаргона доприноси „разумевању вечно живе, променљиве и тешко ухватљиве манифестације човекове креативности”.

Према приказаним резултатима спроведеног истраживања, алтернативна хипотеза H_1 је делимично потврђена – постоји утицај година старости студената на учесталост писања оловком на папиру, и у електронском облику, као и учесталости навика студената у писменом изражавању, али је тај утицај изузетно слаб – утврђена је слаба корелација која је занемарљива, и не може се сматрати статистички значајном. Алтернативне хипотезе H_2 и H_3 су потврђене. Установљено је да постоји статистички значајна разлика између студената, и према полу, и према предмету студија, у односу на учесталост писања, на оба испитана начина, и учесталост иновативног писменог изражавања студената. На основу две алтернативне хипотезе које су доказане, нулта хипотеза H_0 се оповргава – није потврђено да међу студентима у Србији не постоји разлика у погледу њихових навика у средствима која се користе за писање и иновативном писменом изражавању.

Истраживање је показало да 80% студената у Србији учестало користи оловку за писање на папиру, и да већи проценат студената пише на овај традиционалан начин, у односу на дигитално писање. Студенти учестилије користе енглеску тастатуру приликом писања – пишу латинична слова без квачица, 24% студената се повремено замисли како се неко слово пише на папиру, 21% студената се изјаснио да им се дешава приликом писања оловком на папиру да напишу *dj* уместо *ḋ*; *dz* уместо *dž*. Преко 40% студената у писању користе „жаргонске” скраћенице на српском језику, у писању, а немали је проценат оних који учестало користе такве скраћенице из енглеског језика (26%), посебно англицизме у свом изражавању (40% учестало их користи).

Дешавају се немале промене у навикама младих, које би требало на време покушати усмерити ка вредностима очувања сопствене културе, чији је језик део. Утицај глобализације је изузетно велик, и присутан је у свим сферама живота, а посебно погађа млађе, те је битно апеловати и покушати утицати на њихову свест, јер од њих зависи и будућност српског језика. Током времена, новине у изражавању, и под утицајем фактора окружења, сасвим безазлено и несвесно постају део свакодневице, и обликују изглед неког језика, као живу ствар.

Истраживање је спроведено на тему иновативног писменог изражавања младих у Србији у циљу скромног доприноса покушају разумевања „језика” младих и приближавања истима и у смислу дигиталног маркетинга. Колико је ауторима познато, у Републици Србији до сада није обављено испитивање овог типа. Било би врло значајно истражити усмено изражавање студената у Србији, као и учесталост коришћења српског ћириличног писма на рачунарима и мобилним телефонима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Буквић, Рајко (2016). QWERTY, ЋИЦУКЕН и српска ћирилица: Треба ли нам нови стандард? *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 154: 1–17. (DOI: 10.2298/ZMSDN1654001B).
- Ивановић, Маја (2015). Карактеристике писаног дискурса ученика четвртог разреда основне школе. *Зборник Института за педагошку истраживања*, XLVII(1): 109–128. (DOI: 10.2298/ZIP1501109I).
- Ињац, Горан (2002). Енглески језик у *com_media@* – прилог проучавању српске компјутерске терминологије. *Прилози проучавању језика*, 33: 78–122.
- Јањић, Марина (2010). (Англо)српски књижевни језик у огледалу популарних женских часописа. У: М. Ковачевић и ур. одбор (ур.), *Језички систем и употреба језика*. Крагујевац: FILUM, 311–321.
- Јовановић, Јована (2017). Друштвено-културне иновације и богаћење лексичког система српског језика. *Језик данас: Гласило Матице српске за културу усмене и писане речи*, XIII(9): 6–11.
- Милатовић, Вук (2005). *Методика наставе ћиличног читања и писања*. Београд: Тору.
- Мишић Илић, Биљана и Весна Лопичић (2011). Прагматички англицизми у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV(1): 261–273.

- Правилник о плану наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања (2018). *Службени гласник РС – Просвешни гласник*, LXVII/15.
- Стевановић, Јелена; Славица Максић и Лазар Тењовић (2009). О писменом изражавању ученика основне школе. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 41(1): 147–164. (DOI: 10.2298/ZIP10901147S).
- Стојановић, Буба и Далиборка Пурић (2017). Настава почетног читања и писања и савремени медији. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 8(1): 241–256.
- Стојиљковић, Вукашин С. (2012). Стандардни језик у савременом друштвеном контексту и феномен тзв. дестандардизације језика. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 139: 275–282. (DOI: 10.2298/ZMSDN1239275S).
- Филиповић, Соња (2003). Англицизми из регистра моде у српском језику: формална анализа. *Прилози проучавању језика*, 34: 179–196.
- Шевкушић, Славица и Славица Максић (2010). Креативни потенцијал ученика основне школе у писменом изражавању. *Зборник Института за педагошка истраживања*, XLII(1): 92–108. (DOI: 10.2298/ZIP1001092S).
- Шефер, Јасмина; Емилија Лазаревић и Јелена Стевановић (2008). Језик уџбеника: подстицај или препрека. *Зборник Института за педагошка истраживања*, XL0(2): 347–368. (DOI: 10.2298/ZIP10802347S).
- Шипка, Милан (2008). *Култура говора*. Нови Сад: Прометеј.
- Bredan, Amin (2013). Inheritance of poor writing habits. *European Molecular Biology organization*, XIV(7): 593–596. (DOI: 10.1038/embor.2013.76)
- Bugarski, Ranko (1997). *Ka jedinstvu lingvistike*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bugarski, Ranko (2006). *Žargon: lingvistička studija*. 2. izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bugarski, Ranko (2016). *Jezici u potkrovlju*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Deumert, Ana and Wim Vandenbussche (ed.) (2003). *Germanic Standardizations: Past to Present*. Amsterdam: John Benjamins, 351–358.
- Eisenstein, Jacob (2013). What to do about bad language on the internet. *Proceedings of NAACL-HLT 2013*. Atlanta, Georgia: Association for Computational Linguistics, 9–14 June 2013, 359–369.
- Filipović, Sonja (2005). *Izgovor i pisanje računarskih anglicizama u srpskom jeziku*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Klikovac, Duška (2008). *Jezik i moć: ogledi iz sociolingvistike i stilistike*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Mišić Ilić, Biljana (2011). Anglosrpski i Serglish: Dva varijeteta srpskog jezika nastala pod uticajem engleskog. U: *Jezik u upotrebi / Language in use: Primenjena lingvistika u čast Ranku Bugarskom*, zbornik (Vera Vasić, ur.). Beograd: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije i Filološki fakultet; Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Prčić, Tvrtko (2005). *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.
- Radić-Bojanić, Biljana (2007). *Neko za chat?!: Diskurs elektronskih časkonica na engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Futura publikacije.
- Raphael, Taffy E.; Carol Sue Englert and Becky W. Kirschner (1989). Students' Metacognitive Knowledge about Writing. *Research in the Teaching of English*, XXIII(4): 343–379.
- Vasić, Vera; Tvrtko Prčić i Gordana Nejgebauer (2001). *Rečnik novijih anglicizama: Du you speak anglosrpski?*. Novi Sad: Zmaj.
- Warschauer, Mark (2002). A review of Language and the Internet by David Crystal. *Education, Communication, and Information*, II(2): 241–244.
- Zimmerman, Barry J. and Rafael Risemberg (1997). Becoming a Self-Regulated Writer – A Social Cognitive Perspective. *Contemporary Educational Psychology*, XXII(1): 73–101.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Ђукановић, Владо (2014). *Реч линџвисџе – Кварење српског језика*. Доступно на: <http://jezikofil.rs/kvarenje-srpskog-jezika/>. Приступљено: 5. 3. 2018.
- Ђукановић, Владо (2013). *Реч линџвисџе – Да ли интернет и СМС поруке уништавају српски језик?* Доступно на: <http://jezikofil.rs/da-li-internet-i-sms-poruke-unistavaju-srpski-jezik/>. Приступљено: 5. 3. 2018.
- Милашин, Горан (2015). *Реч линџвисџе – О језику Твиттера*. Доступно на: <http://jezikofil.rs/o-jeziku-tvitera/>. Приступљено: 6. 3. 2018.
- Николић, Марина (2014). *Реч линџвисџе – Како говоре интелектуалци?* Доступно на: <http://jezikofil.rs/kako-govore-intelektualci/>. Приступљено: 15. 3. 2018.
- Ранђеловић, Ана (2016). *Реч линџвисџе – Лексичко-стилске особености у београдским културним водичима*. Доступно на: <http://jezikofil.rs/leksicko-stilske-osobnosti-u-beogradskim-kulturnim-vodicima/>. Приступљено: 15. 3. 2018.
- Урбани речник: Разумете ли језик којим причају ваша деца? (2013). Доступно на: <http://www.telegraf.rs/vesti/893846-urbani-recnik-razumete-li-jezik-kojim-pricaju-vasa-deca>. Приступљено: 3. 3. 2018.
- Crystal, David (2010). *How is the internet changing language today?* Macmillan Education ELT. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=P2XVdDSJHqY>.> Приступљено: 10. 3. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

INNOVATIVE WRITTEN EXPRESSION OF YOUTH IN SERBIA

by

KAROLINA PERČIĆ

Metropolitan University, Faculty of Management
Tadeuša Košćuška 63, Belgrade, Serbia
percic.karolina@gmail.com

LAZAR VUKADINOVIĆ

“Union – Nikola Tesla” University
Faculty of Business and Law
Kneza Mihaila 33, Belgrade, Serbia
lazar.vukadinovic@outlook.com

SUMMARY: When we refer to the language of a particular nation, we need to take into account the modern trends of globalization as well as the urge to preserve the cultural identity and language. With the appearance of the social networks, followed by an increase in frequency of communication on the networks, there arise anglicisms and other abbreviated words in writing, which are typical amongst younger generations. The language used on the social media illustrates to a great extent the creativity of its authors, but at the same time an increase in the mistakes and irregularities in comparison to the standard language. An empirical research on this topic has been conducted during May and June 2018, with a sample of 1,148 students of undergraduate studies in the Republic of Serbia. The aim of the research was to establish to what extent they use jargon in the

form of abbreviations in Serbian and English in their everyday communication on the social networks, which constitutes a part of the written language used by younger generations. It was also examined the frequency of (un)regularity in the writing of the Latin letters Đ, Dž, Š, Ž, Č, Ć, while chatting, as well as the particular writing habits depending on the sources used for writing (such as paper, PC, mobile phone). The research has shown that 80% of the students in the Republic of Serbia use frequently a pen to write on a paper, hence a larger percentage of students prefer the traditional mode of writing opposed to the digital writing. The students more often use the English keyboard on their PCs, which means that they type the Latin characters in Serbian without diacritics, and 24% of the students occasionally need time to think how to write a particular letter on paper. About 21% of the students have stated that whilst writing with a pen on a piece of paper they write *dj* instead of *đ*; *dz* instead of *dž*. Another important fact is that over 40% of the students use “jargon” abbreviations in Serbian whilst writing, and the percentage of the students that use the abbreviations in English constitutes to 26%, which should not be neglected in particular since 40% frequently use anglicisms in their expression. To the knowledge of the authors of this paper, there were no researches done on this topic in the Republic of Serbia in particular focusing on the university students.

KEYWORDS: written expression, jargon, written language of youth, abbreviations, anglicisms, students

UDC 159.922.7
UDC 37.018.26
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1972537K>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

КОНЦЕПТ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ НА УМ ДЈЕТЕТА: ОСНОВНЕ ПОСТАВКЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

ДЕЈАН КАНТАР

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Булевар војводе Петра Бојовића 1а
Бања Лука, Босна и Херцеговина
dejan.kantar@ff.unibl.org

ЈЕЛИЦА ПЕТРОВИЋ

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
jelica.petrovic@ff.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Концепт оријентације на ум представља важан допринос разумијевању интеракције мајке и дјетета у свјетлу афективне везаности. Уобличен је у настојању да се објасни утицај сензитивног родитељства на формирање сигурне афективне везаности. Иако се истраживања у вези с овим концептом спровode посљедњих двадесетак година, домаћи аутори који су се бавили социјално-емоционалним развојем само су га узгред помињали, и то као један од фактора који утичу на развој сигурне везаности, односно као механизам којим се може објаснити трансгенерацијски пренос образаца афективне везаности. Стога ће се, с обзиром на његов значај и актуелност, у овом раду детаљније представити концепт оријентације на ум. Пажња ће, прије свега, бити посвећена поријеклу и развоју саме идеје, а затим ће бити описани начини процјене те представљени резултати истраживања важних за освјетљавање теоријске позадине овог феномена. Осим тога, биће предочена и веза оријентације на ум с другим концептима насталим у покушају да се додатно расвијетли квалитет интеракције родитеља и дјетета.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: интеракција родитељ – дијете, оријентација на ум, афективна везаност, сензитивност

Трагајући за квалитетима родитељства који доприносе развоју сигурне афективне везаности у првој години дјететовог живота, истраживачи су као најважнији фактор издвојили мајчину сензитивност [Ainsworth et al. 1971; 1974; према Meins et al. 2001]. Под овим концептом Мери Ејнсворт (Mary Ainsworth), његов идејни творац, подразумејевала је правовремене одговоре мајке¹ који су у складу са дјететовим потребама. Она је истакла како су мајке сигурно везане дјеце у стању да свијет сагледају из перспективе свог дјетета и да се према њему опходе као према засебном бићу. Способне су да на основу понашања свог дјетета доносе прецизне закључке о његовим менталним стањима која управљају понашањима и да у складу с тим адекватно реагују. С друге стране, мајке несигурно везане дјеце нису способне, односно спремне да схвате зашто се њихово дијете понаша на одређени начин, па њихови одговори знају изостати, а и кад се појаве, често су неадекватни и/или неувремењени. Тако се оне, нпр., играју са дјететом када је уморно или гладно.

Мишљење Мери Ејнсворт о важности утицаја сензитивног старатељства било је општеприхваћено све док се нису почеле појављивати студије које су имале за циљ да ревидирају и додатно емпиријски истраже овај феномен [De Wolff & Van IJzendoorn 1997]. Наиме, у каснијим истраживањима показало се како деветостепена скала за мјерење мајчине сензитивности, коју је креирала Ејнсворт [1969], заправо ствара највећу потешкоћу, будући да истраживачи који су слиједили њен рад у жељи да дођу до прецизнијих података нису имали јасна упутства у вези с тим која понашања треба да региструју, колико дуго она треба да се прате, колико је важна њихова учесталост и сл. Додатни проблем било је и то што су се служили и другим инструментима, а не само њеном оригиналном скалом. Непрецизно операционализован концепт и непостојање консензуса о понашањима која репрезентују мајчину сензитивност неминовно су резултовали различитим критеријумима и интерпретацијама. Посљедица тога били су неусклађени налази, који су довели у питање снагу везе мајчине сензитивности и обрасца сигурне афективне везаности дјетета.

Међутим, због наведених проблема и резултате тих истраживања треба узети с резервом. Наиме, пажљива анализа открила је како је већина истраживачких подухвата била усмјерена на само један сегмент мајчиног понашања – најчешће на правовременост или континуираност њених одговора, док је кључни аспект – адекватност одговора – углавном остао занемарен [Meins et al. 2001]. На тај начин слика о мајчиној сензитивности сводила се или на општи утисак истраживача о мајчином сензитивном понашању или на процјену појединог аспекта тог понашања (брзо реаговање на узнемиреност дјетета, одговарајућа стимулација и сл.). Осим тога, у многим студијама била је нарушена еколошка валидност. Процјене су се обично заснивале на кратким интеракцијама мајке и дјетета у лабораторијским условима, а притом је коришћен инструмент који је

¹ У раду ће се најчешће говорити о улози мајке, те ће се, у складу с тим, највише и појављивати термин *мајка*, али ће се мјестимично, у зависности од контекста, употребљавати и термини *родитељ* и *стараатељ*, који имају шире значење.

креиран на основу лонгитудиналних опсервација у кућним условима. На основу свега наведеног, могло би се закључити како проблем заправо лежи у недовољно јасној операционализацији концепта, а не у самој идеји о важности утицаја сензитивне његе на развој сигурног обрасца афективне везаности. Томе у прилог иду и налази метааналитичких студија у којима је установљена снажнија величина ефекта за мјере засноване на процјени опште сензитивности у природним, кућним условима, баш како је то чинила Ејнсворт, него за оне мјере које почивају на регистровању учесталости јављања одређених појава, попут осмијеха, додира и сл. [De Wolff & Van IJzendoorn 1997].

КОНЦЕПТ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ НА УМ ДЈЕТЕТА

С намјером да овај проблем ријеши у духу идеје Мери Ејнсворт, Елизабет Мејнс (Elizabeth Meins) понудила је концепт *оријентација на ум дјетета* (енгл. *mind-mindedness*)², којим наглашава тенденцију мајке да своје дијете третира као особу са сопственим умом, а не само као биће чије потребе треба да буду задовољене [Meins 1997]. Увођењем новог појма, Мејнс је жељела да истакне како се општа мајчина сензитивност, тј. бихевиорални одговори на дјечје физичке и емоционалне потребе, разликује од специфичне мајчине сензитивности, која обично долази до изражаја када су физичке и емоционалне потребе дјетета задовољене, а подрзумијева капацитет мајке да се бави дјететовим менталним стањима као узроцима одређеног понашања. Своју пажњу усмјерила је на сржну карактеристику сензитивности – свјесно и прецизно тумачење сигнала дјетета те прикладан и брз одговор на њих. Са својим сарадницима креирала је и погодан инструмент за процјену степена присуства оријентације на ум дјетета током интеракције мајки и њихове дјеце [Meins et al. 2001].

Процјена се заснивала на анализи снимка двадесетоминутне интеракције мајке и дјетета у лабораторијским условима. У просторији гдје су боравили мајка и дијете било је неколико столица, подних јастука и низ играчака прилагођених шестомјесечном узрасту дјетета. Мајкама је речено да се играју са својим дјететом онако како би то радиле да се налазе код куће и да имају слободног времена. Простор и садржаји били су им потпуно на располагању, с тим да су на почетку мајка и дијете смјештени на подне јастуке у централном дијелу собе.

Првобитну верзију инструмента чинило је пет различитих мјера, и то оних за које су аутори претпоставили да би се на основу њих могло закључити како мајка третира своје дијете као мисаоно биће, способно за интенционалне радње. Те мјере су: 1) мајчино реаговање на промјене у правцу погледа дјетета; 2) мајчино реаговање на акције дјетета које су усмјерене према објектима; 3) имитација; 4) подржавање аутономије и 5) адекватни мајчини коментари усмјерени на ментална стања дјетета. Прве три обухватају мајчине одговоре на сигнале које јој дијете шаље. Како

² У нашој литератури овај је концепт веома сажето описан, и то искључиво у контексту афективног везивања [в. Krstić 2007; Stefanović-Stanojević 2012].

се претпоставља, требало би да мајке које су осјетљиве на ментална стања дјетета на основу тих сигнала обликују своја понашања – усмјеравају пажњу ка објектима на које је дијете фокусирано, приносе ствари које су дјетету интересантне, именују или описују објекте, односно догађаје на које је дијете усмјерено, опонашају његово оглашавање, фацијалну експресију и сл. Такође, претпоставља се да такве мајке сматрају како су њихова дјеца способна за интенционалне радње и да ће подржати њихово аутономно понашање, што је обухваћено четвртом мјером оријентације на ум дјетета. Пета мјера заснована је на анализи садржаја мајчиног говора и представља одраз њене способности да користи језик за обликовање интеракције у менталистичком контексту. Прецизније, овом су мјером обухваћени: коментари усмјерени на ментална и емоционална стања (знања, мисли, жеље, интересовања, препознавање да је дијете забринuto, узбуђено или да му је досадно и др.), затим на менталне процесе (присјећање, препознавање, мишљење итд.), тумачење дјететових понашања као покушаја манипулације мајчиним увјерењима (*Шалиш се са мном, Желиш да ме њревариш* и сл.) те фиктивни дијалог, у коме мајка наводи шта би све рекла њена беба уколико би била у стању да прича [за детаљан опис в. Meins & Fernyhough 2015].

Своје идеје Мејнс је касније покушала и емпиријски да поткријепи, и то тако што је у истраживањима које је вршила са својим сарадницима провјеравала повезаност два концепта – оријентације на ум и мајчине сензитивности. Показало се сљедеће: сензитивност је позитивно корелирала са свим индикаторима оријентације на ум осим са подржавањем аутономије. Притом је снажнија повезаност са сензитивношћу уочена у случају два индикатора – мајчиног реаговања на промјене у погледу дјетета, односно адекватних мајчиних коментара усмјерених на ментална стања дјетета. Међутим, пошто су оба индикатора појединачно објашњавала мали дио варијансе сензитивности (16%), закључено је да су сензитивност и оријентација на ум дјетета два независна, али ипак повезана концепта [Meins et al. 2001].

Кад је ријеч о концепту оријентације на ум дјетета, установљено је да мјере које су узете у обзир углавном међусобно позитивно корелирају. Међутим, треба нагласити да су те корелације заправо умјерене јачине. Из тога произлази да се њима мјере повезани, али различити аспекти истог концепта, тј. да различита понашања могу послужити као показатељ способности мајке да се током интеракције усмјерава на ум свог дјетета. Ипак, Мејнс се са колегама у даљем раду фокусирала на вербалну мјеру оријентације на ум дјетета, пошто се показало да су адекватни коментари мајке усмјерени на ментална стања дјетета, за разлику од осталих мјера, значајан предиктор сигурне везаности на узрасту од једне године, бољи и од сензитивности мајке [Meins et al. 2001].

Из назива мјере – *адекватни коментари мајке усмјерени на ментална стања дјетета* – може се закључити да постоје и коментари усмјерени на ментална стања који нису адекватни. У вези с тим, важно је навести који се критеријуми користе за утврђивање адекватности овог типа коментара према упутствима Мејнс и сарадника [в. нпр. Meins et al. 2012].

Адекватним (енгл. *appropriate*) коментарима сматрају се следећи типови: 1) коментари из којих се може закључити да је мајка исправно процијенила психолошко стање свог дјетета (нпр., мајчин коментар како њено дијете жели одређену играчку подудара се са дјечјим понашањем које заиста указује на такву жељу); 2) коментари о тренутној дјечјој активности који се могу довести у везу са сличним прошлим или будућим догађајима (нпр., док се дијете игра плишаним медвједом, мајка га пита сјећа ли се да је већ негдје видјело /животињу/ медвједа); 3) коментари који служе наставку интеракције уколико се појавио застој (нпр., ако дијете није фокусирано ни на један објекат или активност, мајка га пита жели ли погледати одређене слике).

С друге стране, могу се појавити и: 1) погрешне процјене психолошког стања; 2) коментари који указују на прошле или будуће догађаје а који нису у вези с тренутном дјечјом активношћу; 3) коментари којима мајка пита дијете шта жели да ради, предлаже неку активност или нуди неки предмет док је његова пажња очигледно усмјерена на нешто друго и 4) нејасни коментари, попут општих тврдњи да дијете нешто воли а то није очигледно из дате ситуације. Сви се наведени случајеви, према датим упутствима, означавају као неусклађени³ (енгл. *non-attuned*) коментари усмјерени на ментална стања дјетета.

Као илустрација процјене мајчиних коментара и квалитета интеракције може послужити анализа следеће ситуације: беба почиње да плаче и подиже руке у тренутку када мајка одлази да донесе нешто из друге собе, те се мајка враћа, узима бебу у наручје и на тај јој начин пружа утјеху. Овакво мајчино понашање могло би се окарактерисати као сензитивно, али без њеног коментара о разлозима повратка није могуће процијенити да ли је то понашање адекватно усмјерено на ментално стање дјетета. Међутим, уколико мајка, док тјеша своје дијете, спомене како оно плаче јер није жељело остати само, њен би коментар указивао на адекватност у реаговању. С друге стране, ако мајка саопшти да дијете плаче јер је љуто на њу, њен коментар би се окарактерисао као неусклађен јер није исправно протумачила унутрашње стање свог дјетета. Дакле, на основу мајчиних пропратних коментара усмјерених на ум дјетета могуће је прецизније процијенити квалитет интеракције мајке и дјетета, тј. адекватност њеног сензитивног понашања. Треба, ипак, имати у виду и могућност појаве другачијих односа коментара и начина реаговања. Мајка, нпр., може адекватно прокоментарисати унутрашње стање свог дјетета, али не одреаговати у складу с тим, због чега се њено понашање не би могло окарактерисати као сензитивно.

Заступљеност адекватних, односно неусклађених коментара у дискурсу мајки, како су истраживања показала, зависи од тога који се образац

³ Првобитно је у употреби био термин *неадекватни* (енгл. *inappropriate*) коментари усмјерени на ментална стања дјетета, што је имплицирало њихову повезаност са адекватним коментарима, тј. њихову заједничку природу – да су они, у ствари, супротни крајеви скале којом се мјери иста врста понашања. Касније је, међутим, установљено да ова два типа коментара нису у директној вези, с обзиром на то да указују на различите аспекте понашања мајки, те је придев *неадекватни* замијењен придевом *неусклађени* [Meins & Fernyhough 2012].

везаности може уочити у њиховој интеракцији са сопственим дјететом [Meins et al. 2012]. Тако мајке сигурно везане дјеце, за разлику од мајки избегавајуће дјеце, доминантно користе адекватне коментаре, а мање неусклађене.⁴ У неким се случајевима, међутим, (не)заступљеност адекватних коментара значајно не разликује. То се може уочити у говору мајки сигурно и амбивалентно везане дјеце. Оно што дискриминише ове двије групе јесте значајна заступљеност неусклађених коментара у говору мајки амбивалентно везане дјеце. Сличан однос примијећен је и у дискурсу мајки избегавајуће и амбивалентне дјеце – и ту су адекватни коментари подједнако заступљени, али се ове двије групе такође међусобно разликују на основу неусклађених коментара, будући да их мајке амбивалентне дјеце чешће користе. Говор мајки дезорганизоване дјеце, као што је уочено, такође показује неке специфичности у погледу ова два типа коментара. Наиме, ове мајке у већој мјери користе неусклађене, а у мањој мјери адекватне коментаре него мајке сигурне дјеце. У поређењу с мајкама амбивалентне дјеце, с друге стране, оне користе нешто мање неусклађених коментара, док разлике у коментарима између њих и мајки избегавајуће дјеце нису уочене.

Док су се, дакле, на основу ове двије групе коментара могле јасно дискриминисати различите манифестације афективне везаности, са сензитивношћу – схваћеном онако како ју је Ејнсворт операционализовала – то није био случај. Она се у великом броју студија није показала добрим предиктором афективне везаности, чак ни када је била изражена преко само два модалитета – сигурне, односно несигурне везаности [в. нпр. Goldberg et al. 1986; Isabella 1993; Lyons Ruth et al. 1987; Seifer et al. 1996; према Meins et al. 2013]. С тим у вези, Мејнс и њене колеге сматрају како њихова адаптација концепта сензитивности, изражена кроз увођење и операционализацију новог појма – *оријентација на ум*, којим се означава тенденција старатеља (првенствено мајки) да на адекватан или неусклађен начин коментаришу унутрашња стања дјетета током посматрање, директне интеракције [Meins & Fernyhough 2015], употпуњује скалу што ју је Ејнсворт конструисала за процјену општег сензитивног реаговања мајке током екстензивних интеракција са дјететом у, као што је већ истакнуто, кућним условима.

ПОТЕНЦИЈАЛНА ШИРА ПРИМЈЕНА КОНЦЕПТА ОРИЈЕНТАЦИЈЕ НА УМ

Концепт оријентације на ум, како је наведено, настао је као покушај да се унаприједи начин мјерења старатељске сензитивности. Творци овог концепта усредсредили су се на мајчин капацитет да посматра ствари из угла свог дјетета и разумије намјере што стоје иза сигнала које оно шаље. Они су нагласили како капацитет да се репрезентује дјететово ментално

---

⁴ У прилог специфичности односа сигурне везаности и оријентације на ум дјетета иду и резултати истраживања који говоре да мајке чија су дјеца претходно класификована као сигурно везана у односу на мајке несигурно везане дјеце чешће описују своје дијете на узрасту од три године преко менталних стања него његовог понашања или физичких особина [Meins et al. 1998].

стање заправо има потенцијал да објасни трансгенерацијски пренос образаца афективне везаности.

Осим идеја Мери Ејнсворт, на развој концепта, како су неки аутори уочили, утицале су и идеје Виготског (Vygotsky), првенствено оне о социјалном поријеклу виших менталних функција [в. Fernyhough 2008]. Овај се утицај може препознати у истицању значаја интеракције у којој мајка упућује коментаре усмјерене на ментална стања као контекста погодног за то да дијете од најранијег периода почне уочавати везу између сопственог понашања и тих коментара. Они му, заправо, као што сматра Мејнс, помажу да постепено постаје свјесно сопствених и туђих менталних стања, процеса и тога како они управљају понашањима [Meins et al. 2002].

С тим у вези, прва истраживања која су се бавила овим концептом имала су за циљ да утврде његове везе с афективном везаношћу, с једне стране, те са дјечјим когнитивним капацитетима и социјалним разумијевањем (посебно у области теорије ума), с друге стране. Уочено је како адекватни коментари мајке усмјерени на ментална стања дјетета током раног сензомоторног развоја, док још није стекло способност говора, олакшавају не само развој сигурне везаности већ и дјечје касније разумијевање туђих перспектива и унутрашњих стања. Наиме, ти су се коментари показали као добар предиктор дјечје теорије ума – способности приписивања менталних стања себи и другима те употреби тих стања у објашњавању и предвиђању понашања – у предшколском узрасту [Meins et al. 2002]. Ипак, остало је необјашњено како се остварује та веза, будући да није сасвим јасно шта дијете на превербалном узрасту може да прими и обради од родитеља у чијем се говору појављују термини који указују на ментална стања. Могуће је да овакви родитељи, заправо, настављају да користе такав облик комуникације и током даљег развоја дјетета, када су његове развојне могућности веће, па би се дјечја теорија ума могла посматрати као резултат континуиране интеракције ове врсте, а не само интеракције у најранијем дјететовом узрасту, али то би се требало утврдити у неким будућим истраживањима. У сваком случају, због уочене везе, родитељску оријентацију на ум дјетета током раног развоја треба посматрати као релевантан индикатор квалитета односа родитељ–дијете. Оно што је сигурно је да су вјештине ових родитеља, који су у стању да препознају когнитивни потенцијал дјетета и омогуће адекватне развојне изазове како би побољшали његове могућности за учење, боље него вјештине оних родитеља који нису усмјерени на ментална стања свог дјетета [Meins 1997].

Кад је ријеч о вези оријентације на ум с другим концептима који су уобличени у покушају да се схвати како родитељи доживљавају своје дијете, потребно је прије свега поменути однос с ментализацијом, тј. рефлексивном функцијом (енгл. *reflective function*), проницљивошћу⁵ родитеља (енгл. *parental insightfulness*) и утјеловљеном ментализацијом родитеља (енгл. *parental embodied mentalizing*).

⁵ Енглески термин *insightfulness* у нашој се литератури преводи и као *увиђавносћ*, али ова ријеч у српском језику има мало шире значење, те се у овом раду користи термин *проницљивосћ*, који се, с обзиром на природу концепта, чини адекватнијим.

Питер Фонаги (Peter Fonagy) термином *ментализација* означио је способност људи да у интеракцији с другима осмишљавају своје и туђе понашање [Sharp & Fonagy 2008]. Ова способност омогућује размишљање о сопственом и уму других када, нпр., дође до конфликта, а захваљујући њој особа је у стању да схвати о чему други размишља, да сагледа ситуацију из његове перспективе и сл. Осим когнитивних, ментализација укључује и емоционалне аспекте, и то прије свега капацитет особе да емоције држи под контролом, да их регулише, те да сопствена и туђа емоционална стања у потпуности доживи.

Када се овај концепт посматра у контексту теорије о афективном везивању, назива се *рефлексивном функцијом*, а њиме се процјењује уобичајени ниво ментализације неке особе. Рефлексивна функција изворно је осмишљена на основу ретроспективних исказа којима су одрасли људи описивали своја искуства из дјетињства, а ти су искази добијени преко интервјуа о афективној везаности одраслих (AAI – Adult Attachment Interview). Касније је примијењена и у анализи транскрипата интервјуа о родитељском развоју (PDI – Parent Development Interview), у којима су испитаници описивали себе као родитеља, сопствено дијете и њихов однос у различитим периодима, с фокусом на учесталости, садржају и кохерентности говора у вези с менталним стањима. Тако конципирана, родитељска рефлексивна функција показује у којој мјери родитељи повезују понашања свог дјетета с његовим менталним стањима, односно колико кохерентно описују ту везу [Sharp & Fonagy 2008].

Капацитет родитеља да ствари посматра из перспективе властитог дјетета, тј. да за дјечје понашање у одређеном контексту пронађе објашњење засновано на доживљају да дијете посједује широк распон мисли, осјећања и потреба, па и оних који су супротни његовим, именован је као *проницљивост родитеља*. Овај се капацитет огледа у томе колико је неки родитељ способан да отворено и кохерентно прича о менталним стањима свог дјетета након што погледа неколико кратких видео-снимака сопствене интеракције с тим дјететом у различитим контекстима. Анализом проницљивости заправо се жели процијенити како родитељи примјењују своје опште представе о дјетету када настоје да схвате специфичне, конкретне тренутке из њиховог живота [Koren-Karie & Oppenheim 2018]. На основу анализе прикупљених података помоћу десет седмостепених скала, родитељи се сврставају у једну од четири категорије: позитивно проницљиви (енгл. *positively insightful*), једнострани (енгл. *one-sided*), неукључени (енгл. *disengaged*) и конфузни (енгл. *mixed*).

Основна карактеристика позитивно проницљивих родитеља јесте њихова способност да кроз очи свог дјетета виде различита искуства и схвате мотиве који стоје у основи његовог понашања. На отворен и кохерентан начин описују оно што запажају на снимку. Њихове мисли организоване су на логичан начин, тако да пружају цјеловиту, позитивну слику – како о дјетету, тако и о њиховом односу.

Једнострани родитељи имају искреирану слику о свом дјетету, с тим да та слика није отворена за промјене. Понашају се као да већ знају шта

њихово дијете мисли или осјећа, тако да не трагају за разлозима његовог понашања. Један број таквих родитеља има потребу да створи утисак како су блиски с дјецом и веома укључени у улогу родитеља. Неки од њих показују тешкоће да одрже фокус на дјетету, па често помињу лична осјећања или друге ирелевантне садржаје. Други или превише потенцирају позитивне особине дјетета и изванредан однос који имају с њим, а да нису у стању да поткријепе своје тврдње примјерима из свакодневног живота или видео-снимка, или дијете искључиво виде негативно и причају само о његовим грешкама. Оно што је заједничко свим овим описима јесте једностран поглед на дијете.

Неукључене родитеље обиљежава недостатак емоционалног инвестирања. Њихови одговори обично су кратки и ограничени. Опсервацију не користе као прилику да размишљају о дјететовом и сопственом понашању. Разумијевање онога што је у уму дјетета као да је страно за њих – не сматрају то ни вриједним ни угодним. Резултат таквог приступа јесте нејасна слика о дјетету те о томе какве су мисли и осјећања родитеља.

Конфузни родитељи су они који се нису могли класификовати ни у једну претходно наведену категорију, пошто их истовремено карактерише неколико различитих стилова. Тако мајка може да дјелује као врло преплављена, нефокусирана и хостилна док опсервира видео-снимке, али проницљива, кохерентна и уравнотежена када одговара на општа питања.

Овај концепт нарочито је значајан, будући да налази истраживања указују на повезаност мајчине проницљивости с једне и сензитивности, односно квалитета везаности дјете с друге стране. Мајке које су процијењене као позитивно проницљиве, осим што су сензитивније на потребе свог дјетета, у већој мјери имају сигурно везану дјецу [Koren-Karie et al. 2002].

Када је ријеч о концепту *утјеловљене ментализације родитеља*, важно је нагласити како се ради о посебном виду ментализације. То је, у ствари, капацитет родитеља да тумачи ментална стања свог дјетета на основу невербалних, тјелесних индикатора, те да положај и покрете сопственог тијела прилагоди дјететовим. Самим тим, за процјену овог капацитета примјењује се другачији приступ, у коме се полази од идеје да положај и покрети тијела преносе информације о менталним стањима, па су предмет анализе покрети цијелог тијела како родитеља, тако и дјетета за вријеме њихове интеракције [Shai & Belsky 2017].

Капацитет за утјеловљену родитељску ментализацију може се јасније представити једном хипотетичком интеракцијом – слободном игром мајке и њене шестомјесечне бебе. На почетку беба лежи на столу за пресвлачење, на леђима, а мајка се налази уз тај сто, испод бебених ногу. Игра почиње тако што се мајка нагиње према беби, постављајући своје лице непосредно изнад њеног, заголица је по стомаку и нагло се измиче. Ове покрете мајка понавља више пута, а за то вријеме беба изражава позитивну фацијалну и вокалну експресију. Уколико се не проучи пажљивије, описана интеракција лако би се могла окарактерисати као разиграна и пријатна. Међутим, у тумачењу такве интеракције потребно је детаљно анализирати и мајчине и дјететове кинестетичке обрасце. На тај начин

могло би се, нпр., уочити да дијете, иако се осмјехује, кикоће, креће да се грчи, повлачи руке и ноге према средишту тијела сваки пут када мајка уђе у његов лични простор, и то у жељи да прекине комуникацију. У неком тренутку, како би прекинуло игру, може да постави своју руку преко стомака. Родитељ с ниским капацитетом за утјеловљену ментализацију вјероватно неће запазити ове сигнале и наставиће да се игра с дјететом не водећи рачуна о темпу стимулације, а дијете ће наставити да се осмјехује и кикоће. Заправо, дијете је научило шта треба да уради како би задобило пажњу родитеља. Осмјехује се и кикоће чак и онда када покрети тијела шаљу супротне поруке. То је цијена коју треба да плати како би обезбједило близину свог родитеља. С друге стране, претпоставља се да ће родитељ с високим капацитетом за утјеловљену ментализацију уочити и протумачити прве сигнале незадовољства када се они појаве. У складу с тим што му дијете невербално поручује, такав ће родитељ кориговати своје понашање, тј., у овом случају, престаће да потенцира игру чим примијети да то дјетету више не прија.

Установљено је да дјеца с петнаест мјесеци, односно с три године живота имају већу шансу да буду класификована као сигурно везана уколико су њихове мајке у већој мјери исказивале капацитет за утјеловљену ментализацију током слободне игре када су она имала шест мјесеци [Shai & Belsky 2017].

Имајући све наведено у виду, оријентација на ум могла би се посматрати као ментализација у дјеловању, пошто мајчини експлицитни вербални описи менталних стања њеног дјетета могу зависити од њеног општег капацитета за ментализацију. С тим у вези, могуће је уочити да се оријентација на ум разликује од рефлексивне функције, али и од проицљивости родитеља. Основна разлика огледа се у томе што се и рефлексивна функција и родитељска проицљивост процјењују на основу старатељевих исказа, тј. његових представа о менталном свијету дјетета и/или о њиховом односу, док је оријентација на ум заснована на анализи старатељевих коментара о менталним стањима сопственог дјетета преко аутентичне, „живе” интеракције родитеља и дјетета. С друге стране, оно по чему се усмјереност на ум разликује од утјеловљене ментализације родитеља јесте врста садржаја који је предмет анализе. У оба се приступа мјери способност родитеља да тумачи, а затим да адекватно одреагује на ментална стања свог дјетета у контексту актуелне интеракције, с тим да се она у случају оријентације на ум процјењује преко вербалних, а код утјеловљене ментализације преко невербалних индикатора. На основу њихове сличности, односно разлике, могло би се закључити да су ова два приступа заправо комплементарна. Та комплементарност посебно долази до изражаја у неким ситуацијама када изостају адекватни коментари усмјерени на ментална стања дјетета. Наиме, постоје случајеви када изостанак таквих коментара не мора подразумевати мањак капацитета за ментализацију: неки родитељи не износе коментаре о менталним стањима дјетета, али ипак невербално показују како та стања уважавају [Shai & Belsky 2017].

Премда је концепт оријентације на ум доминантно испитиван у контексту интеракције мајке и дјетета током прве године дјететовог живота,

постоје и истраживања која су била усмјерена на предшколски период [нпр. Meins et al. 1998]. У складу с тим, коришћене су и другачије технике за процјену. Једна од њих јесте и кратка форма интервјуа (MMI – Mind-mindedness Interview), којим се процјењује тенденција родитеља да користе менталне атрибуте при опису своје дјеце. Интервју се састоји од једног основног – *Можеш ли ми описати своје дијете?* – и неколико додатних питања, која се постављају према потреби. Добијени наративи класификују се у неке од категорија које су предложили Мејнс и сарадници: 1) описи који се односе на ментална стања (нпр. *Воли да размишља о томе како ће постојати његов*); 2) описи у вези са понашањем или личношћу (нпр. *Врло је њричљиво дијете*); 3) описи који указују на физички изглед дјетета, узраст или његову позицију у породици (нпр. *Има њеже њо лицу*); као и 4) описи који се не могу сврстати ни у једну од претходних категорија (нпр. *Он је дивно дијете*). Индикаторима оријентације на ум сматрају се само описи који припадају првој групи [Meins & Fernyhough 2015].

У зависности од узраста дјетета, дакле, користе се различите технике. Претходно описани интервју користи се за процјену оријентације на ум родитеља који имају старију дјецу, док се за исту процјену код родитеља млађе дјеце користи техника заснована на процјени интеракције. То се чини оправданим, али није сигурно да ли се овим различитим мјерама испитује исти концепт, као ни то колико, у случају старије дјеце, постоји преклапање с неким другим концептима.

Техника којом се процјењује оријентација на ум током интеракције родитеља и дјетета мјери способност родитеља да тумачи ментална стања свог дјетета у контексту актуелне интеракције и тиме нуди могућност додатне процјене тачности тих коментара. Такву могућност, с друге стране, интервју не пружа. Наиме, описи дјетета које родитељ током интервјуа понуди резултат су ретроспекције, будући да се дају док дијете није присутно, па није могуће процијенити њихову тачност. Ово је важно, пошто резултати истраживања указују на то да је техника заснована на процјени интеракције бољи, прецизнији показатељ оријентације на ум [Lundy 2013].

Оно што би се, поред досад наведеног, могло издвојити као проблем јесте и непостојање сасвим прецизних инструмената за мјерење оријентације на ум у (пред)школском узрасту, те би у неким будућим истраживањима пажњу требало посветити креирању инструмената којима би се анализирао интеракција родитеља са дјецом тог узраста. Притом, свакако би требало размишљати и о неким додатним индикаторима, прилагоденим узрасту који се посматра.

Ипак, у испитивању концепта оријентације на ум у интеракцији родитеља са старијом дјецом, чини се, треба бити опрезан. Наиме, он би се, због своје специфичне природе, вјероватно могао примјењивати у неким интеракцијама родитеља са дјететом школског узраста (нпр. приликом писања домаћих задатака). Међутим, овакво његово ширење, које би обухватало старију дјецу, са собом повлачи опасност удаљавања од изворне идеје. Овај концепт, заснован на адекватним коментарима о менталном стању дјетета и понашањем које је у складу с тим, свој пуни смисао до-

бија у анализи интеракције родитеља и дјетета у првој години његовог живота, па се с правом може претпоставити како умјесто да би се у осталим случајевима он толико удаљио од изворног облика да би се могао и преименовати и другачије интерпретирати.

ЗАКЉУЧЦИ

Концепт оријентације на ум подразумијева тенденцију родитеља да своје дијете посматра као биће са сопственим умом, а настао је као покушај да се унаприједи начин мјерења мајчине сензитивности. Иако се полазишне идеје могу препознати у учењу неких ранијих аутора, Елизабета Мејнс, творац концепта, првенствено се ослањала на рад Мери Ејнсворт, истичући како се општа мајчина сензитивност, тј. бихевиорални одговори на дјечје физичке и емоционалне потребе, разликује од специфичне мајчине сензитивности, која обично долази до изражаја када су физичке и емоционалне потребе дјетета задовољене, а подразумијева капацитет мајке да се бави дјететовим менталним стањима као узроцима одређеног понашања. Сржном карактеристиком сензитивности она сматра свјесно и прецизно тумачење сигнала дјетета те прикладан и брз одговор на њих.

Са својим сарадницима Мејнс је креирала инструмент што региструје различита понашања која индикују мајчину способност да се током интеракције усмјерава на ум свог дјетета. Међутим, касније се у раду искључиво усредредила на вербалну мјеру те способности, будући да се показало како су адекватни коментари мајке усмјерени на ментална стања дјетета, за разлику од осталих, значајан предиктор сигурне везаности на узрасту од једне године, бољи и од сензитивности мајке. У вези с тим, у својим истраживањима посвећеним овом проблему нарочиту пажњу поклањала је овом типу коментара, али и неусклађеним коментарима усмјереним на ментална стања дјетета. Ове двије врсте коментара, како је утврђено, значајне су првенствено због тога што разлике у њиховој учесталости могу прецизније него сензитивност дискриминисати различите манифестације афективне везаности. У освјетљавању интеракције мајки и дјетета, дакле, важно је узимати у обзир оба индикатора оријентације на ум дјетета – и адекватне и неусклађене коментаре.

Концепт који је представљен у овом раду представља важан допринос разумијевању интеракције мајке са дјететом у свјетлу афективне везаности. Иако се он у некој мјери преплиће с другим концептима, прије свега рефлексивном функцијом и родитељском проницљивошћу, међу њима ипак постоји одређена разлика, која се огледа у томе што је оријентација на ум заправо ментализација у дјеловању, и то у интеракцијском контексту. Студије посвећене овом концепту углавном су усмјерене на дјецу у првој години живота, а постоји и мањи број студија које се баве интеракцијом родитеља са дјецом предшколског узраста, те би будућа истраживања могла узети у обзир и дјецу школског узраста. Међутим, због природе самог феномена таква би истраживања морала укључивати додатну модификацију потенцијалних инструмената. У сваком случају, чини се да постоји

простор за još тачније дефинисање самог концепта, još јасније разграничење с другим концептима, као и за израду прецизнијих инструмената када је ријеч о старијим дјечјим узрастима и, евентуално, одраслима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- De Wolff, Marianne S. and Marinus H. van IJzendoorn (1997). Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. *Child development*, LXVIII(4): 571–591. (DOI: 10.2307/1132107)
- Fernyhough, Charles (2008). Getting Vygotskian about Theory of Mind: Mediation, dialogue and the development of social understanding. *Developmental Review*, XXVIII(2): 225–262. (DOI: 10.1016/j.dr.2007.03.001)
- Koren-Karie, Nina; David Oppenheim, Smadar Dolev, Efrat Sher, Ayelet Etzion-Carasso (2002). Mothers' insightfulness regarding their infants' internal experience: Relations with maternal sensitivity and infant attachment. *Developmental Psychology*, XXXVIII(4): 534–542. (DOI: 10.1037//0012-1649.38.4.534)
- Koren-Karie, Nina; David Oppenheim (2018). Parental insightfulness: Retrospect and prospect. *Attachment & Human Development*, XX(3): 223–236. (DOI: 10.1080/14616734.2018.1446741)
- Krstić, Ksenija (2007). Afektivno vezivanje: Razvojno-psihološka perspektiva. U: Nataša Hanak i Aleksandar Dimitrijević (ur.), *Afektivno vezivanje: teorija, istraživanja, psihoterapija*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 21–43.
- Lundy, Brenda L. (2013). Paternal and maternal mind-mindedness and preschoolers' theory of mind: The mediating role of interactional attunement. *Social Development*, XX(1): 58–74. (DOI: 10.1111/sode.12009)
- Meins, Elizabeth (1997). *Security of attachment and the social development of cognition*. Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates.
- Meins, Elizabeth; Charles Fernyhough, James Russell, David Clark-Carter (1998). Security of attachment as a predictor of symbolic and mentalising abilities: A longitudinal study. *Social Development*, VI(1): 1–24. (DOI: 10.1111/1467-9507.00047)
- Meins, Elizabeth; Charles Fernyhough, Emma Fradley, Michelle Tuckey (2001). Rethinking maternal sensitivity: Mothers' comments on infants' mental processes predict security of attachment at 12 months. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, XLII(5): 637–648. (DOI: 10.1017/S0021963001007302)
- Meins, Elizabeth; Charles Fernyhough, Rachel Wainwright, Mani Das Gupta, Emma Fradley, Michelle Tuckey (2002). Maternal mind-mindedness and attachment security as predictors of theory of mind understanding. *Child Development*, LXXIII(6): 1715–1726. (DOI: 10.1111/1467-8624.00501)
- Meins, Elizabeth; Charles Fernyhough, Marc de Rosnay, Bronia Arnott, Susan R. Leekam, Michelle Turner (2012). Mind-mindedness as a multidimensional construct: Appropriate and non-attuned mind-related comments independently predict infant–mother attachment in a socially diverse sample. *Infancy*, XVII(4): 393–415. (DOI: 10.1111/j.1532-7078.2011.00087.x)
- Meins, Elizabeth; Charles Fernyhough, Bronia Arnott, Susan R. Leekam, Marc de Rosnay (2013). Mind-Mindedness and Theory of Mind: Mediating Roles of Language and Perspectival Symbolic Play. *Child Development*, LXXXIV(5): 1777–1790. (DOI: 10.1111/cdev.12061)
- Meins, Elizabeth; Charles Fernyhough (2015). *Mind-mindedness coding manual, Version 2.2* (Unpublished manuscript). York, UK: University of York.
- Shai, Dana and Jay Belsky (2017). Parental embodied mentalizing: How the nonverbal dance between parents and infants predicts children's socio-emotional functioning. *Attachment & Human Development*, XIX(2): 191–219. (DOI: 10.1080/14616734.2016.1255653)

- Sharp, Carla and Peter Fonagy (2008). The parent's capacity to treat the child as a psychological agent: Constructs, measures and implications for developmental psychopathology. *Social Development*, XVII(3): 738–754. (DOI: 10.1111/j.1467-9507.2007.00457.x)
- Stefanović-Stanojević, Tatjana (2012). Afektivna vezanost: transgeneracijski prenos obrazaca afektivne vezanosti. U: Tatjana Stefanović-Stanojević, Ivana Mihić, Nataša Hanak (ur.), *Afektivna vezanost i porodični odnosi: razvoj i značaj*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 31–56.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Ainsworth, Mary D. S. (1969). *Maternal care scales*. Доступно на: http://www.psychology.sunysb.edu/attachment/measures/content/ainsworth_scales.html. Приступљено: 1. 9. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE CONCEPT OF MIND-MINDEDNESS: THE MAIN PRINCIPLES AND PERSPECTIVES

by

DEJAN KANTAR

University of Banja Luka

Faculty of Philosophy

Bulevar vojvode Petra Bojovića 1a, Banja Luka

Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

dejan.kantar@ff.unibl.org

JELICA PETROVIĆ

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

jelica.petrovic@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: The concept of mind-mindedness is an important contribution to understanding mother-child interactions in the light of attachment. It is created to explain the influence of sensitive parenting on the formation of a secure attachment. Although research on this concept has been carried out over the past twenty years, in our psychological literature dedicated to the social-emotional development, it is only mentioned by reference, as one of the factors that influence the development of secure attachment, or as a mechanism by which transgenerational transmission of attachment patterns can be explained. Therefore, because of its significance and actuality, in this paper the concept of mind-mindedness will be presented in more detail. First of all, attention will be paid to the origin and development of the idea itself, then the methods of assessment will be described, and then the results of the research important for shedding light on the theoretical background of this phenomenon will be presented. In addition, we will describe the correlation of mind-mindedness and the other concepts created in an attempt to understand how parents experience their own child.

KEYWORDS: parent-child interaction, mind-mindedness, attachment, sensitivity

UDC 321.7(497.11)
UDC 321.01(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1972551S>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДЕМОКРАТИЈА, СТРУЧНОСТ И ЛОЈАЛНОСТ: СИСТЕМ ПЛЕНА ИЛИ ОЛИГАРХИЈА ЕКСПЕРАТА

ДРАГАН СТАНАР

Универзитет „Унион – Никола Тесла”
Факултет за међународну политику и безбедност
Цара Душана 62–64, Београд, Србија
draganstanar@yahoo.com

САЖЕТАК: Врлина лојалности представља једну од основних врлина унутар демократског система, врлину која омогућава спровођење воље већине грађана кроз спровођење одлука изабране власти. Стручност представља важан атрибут сваке успешне државне организације и сваког напретка. Циљ рада јесте да објасни однос стручности и лојалности неизабраних кадрова унутар демократског друштва, с посебним освртом на демократију у развоју, као што је српска демократија. Занемаривање лојалности легитимно изабраној власти, унутар демократског система, поткопава основне принципе демократије и приближава друштво некој врсти „експертске олигархије”. С друге стране, занемаривање стручности постављених кадрова, зарад њихове лојалности, представља рецепт за пропадање државне организације и ерозију друштва. Нужно је установити минимуме стручности и лојалности неизабраних, тј. постављених кадрова у демократским друштвима како би се стекли услови за напредак. Немогућност поштовања минимума стручности приликом постављања кадрова у државном апарату сугерише неутемељеност политике легитимно изабране власти.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лојалност, стручност, демократија, врлина, систем плена, политика

Развитак друштва представља сублимацију човековог напора да оствари услове за спокојан живот, за трајно и одрживо постојање у предвидивим условима. Појам „нормалан живот” мењао је свој садржај, па и досег, како је човечанство напредовало, али се чини да је и даље веома примењива мисао Хобса (Hobbes) који је сматрао да је за нормалан живот потребно „непрекидно успевање у постизању онога што човек с времена

на време жели, тј. непрекидно напредовање” [Хобс 2011: 67]. Поменута предвидивост је нужан атрибут стварности који дозвољава „могућност планирања, неопходну за нормалан живот” [Бабић 2015], а која не постоји у ванредним ситуацијама попут рата. Међутим, напор човека није током историје био усмерен само на елиминацију рата као стања у којем је онемогућен нормалан живот, већ и на побољшавање услова за квалитетан живот у миру. У тој вековној потрази за квалитетнијим условима живота и напредовања, човек је живео у најразличитијим друштвима и друштвеним организацијама, кретао се од оних најрепресивнијих и најбруталнијих ка онима која су, макар у теорији, хуманија, слободнија и боља. Циљ ове историјске потраге био је изналажење оптималног односа између слободе и контроле, између одрицања од неких слобода и уживања неких права, или како то Пинкер (Pinker) наводи: „између насиља анархије и насиља тираније” [Pinker 2018: 199]. Не тако давно, пре само тридесетак година, чак и они најмудрији међу нама били су уверени да је људско друштво коначно нашло сигурну луку у својој потрази за оптимумом друштвене организације, да је вишевековно крваво путовање од трибализма и робовласништва, преко феудализма и комунизма доживело свој хегелијански тријумфалан крај у либералној демократији, која означава „крај историје као такве... ..крајњу тачку људске идеолошке еволуције... ..коначни облик људске владавине” [Fukuyama 1989: 3–18]. Убрзо се показало да демократија, иако наизглед јесте облик владавине најближи идеалу, јасно одражава несавршеност човека који је и ствара. Циљ рада није анализа разних мана и недостатака демократије као облика владавине, нити указивање на извесну фаличност Фукујамине (Fukuyama) тврдње о крају историје, него испитивање једног од проблематичних аспеката савремених демократија, а то је однос демократије и стручности, чије су вредности према неким ауторима чак и „некомпатибилне” [Schudson 2006: 491]. Овај проблем нарочито је видљив у демократијама у развоју, какво је и савремено српско друштво.

СТРУЧНОСТ И САВРЕМЕНА ДЕМОКРАТИЈА

Развој друштва и цивилизације у великој је мери омогућен развојем људског знања и способности, развојем технологије, стварањем нових научних парадигми и формирањем нових *Weltanschauung*-а. Фундус људског знања о човеку, природи и постојању експоненцијално расте са развојем цивилизације, а једна од кључних карактеристика овог процеса јесте сегментација укупног знања. Великани античке мисли истовремено су представљали ауторитете у најразличитијим пољима живота и оном што бисмо данас назвали различитим наукама – од филозофије, психологије и социологије преко физике и економије до медицине, математике, итд. Мудрост је подразумевала познавање и разумевање света као тоталитета. И поред тога што се људско схватање човека и природе константно диверсификовало, упоредо са сталним растом укупног знања, током средњег и новог века често су идеал мудрости представљали управо еклектични

Doctor Universalis-и, полихистори или полимати и „ренесансни људи” чија је ерудиција опчињавала ширу популацију. Без намере да се упуштамо у даље тумачење развоја науке и филозофију науке, можемо закључити да данас, на постојећем ступњу развоја цивилизације, специјализовано и експертско знање о свакој појединачној сфери живота и постојања представља *conditio sine qua non* озбиљног рада и напретка. Експерти у разним сферама људског делања данас знају неупоредиво више од најпознатијих и најчувенијих полимата људске историје, али и неупоредиво више од лаика и „хоби-познавалаца” одређене тематике. Развојем система образовања, са чијом се дуготрајношћу може мерити само њена мукотрпност, кроз више нивоа специјализованог и ускостручног високог образовања, савремено друштво ужива велику привилегију врхунских експерата у свим пољима човековог живота, без историјског преседана. Стручњак представља особу са врхунским и специјализованим знањем и вештинама, које су препознате не само од стране шире јавности, већ и од стручне заједнице. Постојање експерата у разним пољима живота је изузетно позитивна ствар за човечанство и цивилизацију, макар *prima facie*, али се поставља питање проблема улоге експерата у систему власти у демократским друштвима.

Појам демократије је у свакодневној употреби у политичком дискурсу савремених друштава. Он је „централан за савремени политички вокабулар, али договор око тога како концептуализовати демократију је далеко од постигнутог” [Owen 2003: 105]. Упркос томе што демократија представља почетни појам већине политичких дијалога, и даље се не примећује конвергенција мишљења о демократији која би резултирала једном, опште прихваћеном дефиницијом овог концепта. Симеуновић исправно примећује да је „мало политичких термина које је тако тешко дефинисати као демократију” [Симеуновић 2009: 161], будући да се приликом дефинисања демократије, акценатују одређени аспекти овог феномена, док се неки други, једнако важни, занемарују, све у складу с интересима онога ко је дефинише. За потребе нашег истраживања, интересантна је једна од најцитиранијих и најпоштованијих дефиниција демократије, која одређује овај политички феномен као „облик политичког система и живота који омогућава народу или најширим слојевима друштва посредно или непосредно учешће у процесу ауторитативног управљања друштвеним пословима...” [Васовић 2009: 49]. Начин на који народ, тј. шири слојеви друштва, учествује у процесу ауторитативног управљања друштвеним пословима јесте делегирање права на одлучивање изабраном појединцу или групи, који потом делају према сопственом нахођењу. Ово делање изабраног представника народа не мора увек бити у складу са ставовима народа, јер је он изабран управо да својим расуђивањем одлучује шта је добро и корисно. У свом обраћању бирачима, Едмунд Берк (Edmund Burke) каже да ставови и мишљење народа морају да буду високо цењени од стране изабраног представника, да он мора све своје личне интересе и потребе да подреди потребама народа, али додаје да „његово непристрасно мишљење, његово зрело суђење, његову просветљену свест, он не сме

жртвовати зарад вас... ваш вам представник дугује не само своје способности већ и свој суд – он вас издаје, уместо да вам служи, уколико жртвује свој суд зарад вашег мишљења” [Schudson 2006: 503]. У складу с овим схватањем и аутономијом изабраног представника народа да ради према сопственом нахођењу, долазимо до за нас кључног питања, питања постављања неизабраних кадрова од стране изабране власти.

ВРЛИНА ЛОЈАЛНОСТИ И СИСТЕМ „ПЛЕНА”

Државни апарат сваке земље представља један гломазан, неретко инертан, систем одлучивања, регулације и управљања друштвом. Као такав, он је у демократији у свом тоталитету подређен интересима народа, који су артикулисани кроз одлуке изабраног представника, будући да једино он има легитимитет доношења одлука, нарочито ако се ради о одлукама стратешког нивоа. Уколико целокупна државна организација није стављена у функцију реализације одлука изабраног политичког ауторитета, веома је тешко, можда и немогуће, наћи темељ легитимитета таквих одлука и радњи које проистичу из њих. У класичном веберијанском виђењу државне организације и бирократског управљања, постоји строга хијерархија која у идеалном случају гарантује жељену легитимност одлука и дела, кроз осигуравање „надређености” легитимних одлука политичког врха арбитрарним ставовима делова бирократије – за Вебера (Weber) легитимно изабрана власт је суверени представник интереса и ставова народа, док су постављени кадрови ту да реализују планове, са фокусом на ефикасност. Коначно, долазимо до прелиминарног закључка који је веома интересантан, али и контроверзан, из перспективе етике – врлина лојалности унутар државне организације јесте најпожељнија врлина у демократским системима. Закључак који завређује и захтева дубљу анализу и дискусију, будући да са собом носи далекосежне и темељне импликације.

Чак и ван контекста демократије и политике, врлина лојалности је веома комплексна и контроверзна – неки је виде као „сиву врлину, која може служити и добру и злу” [Miller 2002: 8], док неки иду толико далеко да лојалност уопште не сматрају „врлином *per se*” [Olsthoorn 2011: 91]. Сидвик (Sidgwick) препознаје нужну емоционалну компоненту врлине лојалности, и предлаже да се „или искључи из листе врлина, или да се лиши свих емоционалних елемената” [Sidgwick 1907: 249], али је ближи томе да лојалност ипак треба да остане у корпусу врлина, будући да се веома често, заједно с патриотизмом, сматра врховном врлином, којој и „здрав разум данас признаје високу позицију” [Sidgwick 1907: 269]. Из перспективе предмета нашег истраживања, лојалност је врлина која омогућава легитимно функционисање демократских друштава на свим нивоима, будући да омогућава спровођење оне воље која је изабрана да доноси одлуке. Водећи се овом логиком, уобичајена је пракса својеврсног „награђивања” лојалних сарадника и пријатеља престижним руководећим местима у државној организацији из потребе да се воља изабраног представника беспоговорно реализује. Овај систем такозване „поделе плена”

дубоко је заступљен у модерној српској демократији, у којој се имплицитно подразумева да свака новоизабрана власт има прерогатив постављања својих, дакле лојалних, кадрова на сва важна места у државној организацији, укључујући ту и неполитичке позиције, које у теорији припадају професионалцима. Међутим, нема ничег ендемског када се ради о овом принципу унутар демократије, напротив. Увођење система плена, или *spoils system*-a¹ у тековине демократије приписује се Ендрјуу Џексону (Andrew Jackson), америчком председнику, који је након добијања избора 1828. године искористио своје право да на важна места у државном апарату постави своје пријатеље и сараднике, али је „историјско истраживање показало неисправност ове идеје... Џексон се није разликовао много од пређашњих и потоњих председника, у броју људи које је заменио својим следбеницима” [Friedrich 1937: 10]. Овај систем *de facto* је на снази и данас у готово свим демократијама, а често се од стране аутора препознаје као позитиван и ефикасан, будући да чини „бирокаратску машину респонзивном политичком окружењу.... то је средство бирокаратског повиновања” [Carboni 2008: 11]. Међутим, постављамо питање које може изгледати оксиморонично или бесмислено – да ли је етички утемељено инсистирати на врлини, у овом случају врлини лојалности? Такође, где је место стручности и професионалне аутономије унутар овако постављеног демократског система?

НЕЛОЈАЛНА СТРУЧНОСТ И НЕСТРУЧНА ЛОЈАЛНОСТ

Оправдано је закључити да је лојалност унутар државне организације насушни атрибут демократије, врлина која омогућава реализацију воље легитимно изабраног представника народа. Стога, не чуди што „политички лидери желе политички лојалне бирократе, који су 'инструменти' постојеће власти” [Christiansen 1991: 305], и који ће, као у Веберовом идеално-типском примеру, ефикасно реализовати њихову вољу. Можемо претпоставити све оне негативне импликације недостатка лојалности у државној организацији, чак и ако је државни апарат сачињен од врхунских стручњака и професионалаца. Нелојална стручност додуше не престаје да буде стручност *per se*, али без лојалности, она нема никакву инхерентну вредност. Стручност унутар демократског државног апарата има само инструменталну вредност, као средство реализације планова и намера које су у складу с интересима народа, оличеним у вољи легитимног изабраног вођства. Као што Берк пише, народ се ослања на ставове и суђење онога кога изабере, и очекивано је да државна организација стреми ка реализовању оних одлука које је изабрани представник народа донео, и то на начин који он сматра подесним. Нелојална стручност је чак опаснија од нестручности, будући да професионалци који су експерти у својим пољима могу темељно да делују у свом пољу на начин који одудара

¹ Поред термина *spoils system* у употреби је и термин *patronage system*.

од воље демократски изабране власти, и да направе озбиљнију штету. Тако Питерс (Peters) препознаје да насупрот „традиционалној Веберовској подели и хијерархији” [Peters 1987: 302] стоји бирократска држава у којој владају бирократе-експерти, и у којој су „политички лидери маргинализовани” [Peters 1987: 302], а самим тим маргинализована је воља грађана. Ово је посебно видљиво у ситуацијама промене власти, где постоји опасност да ће постављени кадрови унутар државног апарата остати лојални идејама претходне власти, и својим деловањем ефективно онемогућити имплементацију идеја и планова нове, легитимно изабране власти,² што директно поткопава сâм концепт демократије и демократског легитимитета. Штавише, у последњих неколико година овај је феномен у фокусу, нарочито када се говори о видљивим проблемима усклађивања оријентације државног апарата у Сједињеним Америчким Државама са политичким правцем који је донео нови естаблишмент оличен у председнику Трампу (Trump), па се често пише о „дубокој држави” која је лојална претходном режиму. Феномен *prima facie* некомпатибилности стручности и демократије препознат је од стране великог броја аутора, а већина се слаже да је „однос између демократије и експертског знања проблематичан” [March et al. 1995: 178]. Покушаја да се овај однос теоријски одреди и објасни свакако не недостаје.³

Као велики изазов оптималном функционисању модерне српске демократије појављује се феномен с другог краја спектра, који је много мање истражен а који је у најмању руку једнако опасан – нестручна лојалност. За разлику од реалног проблема стручњака који нису лојални легитимно изабраној власти, у српском државном апарату, па чак и на највишим и најодговорнијим позицијама, налазе се екстремно лојални лаици. И док лојалност легитимно изабраној власти гарантује спровођење воље већине, недостатак стручности, који понекад поприма комично-трагичне димензије, онемогућава ефикасност и оптимум рада државне организације. Опасност лаика на местима доносилаца одлука у државном апарату не може се пренагласити, без обзира на њихов степен лојалности. Штавише, утисак је да је у српској демократији степен лојалности обрнуто пропорционалан степену стручности – што је мања стручност постављеног кадра, она се настоји компензовати што већом лојалношћу, која иде до свог патолошког екстрема. Без обзира на то што сви постављени и неизабрани кадрови морају поседовати висок степен лојалности према легитимно изабраном представнику власти који их именује, никаква количина лојалности, па чак и у облику слепо некритичке послушности и апсолутне суспензије сопственог здравог разума, не може надоместити

² Овакви случајеви нису ретки, али је у њима изузетно важно прецизно дефинисати појам професије, и импликације „излажења” из обима овог појма. Шире о односу моралне одговорности припадника професије у: [Станар 2019: 145–157].

³ Неки од највреднијих савремених покушаја објашњавања овог динамичног односа стручности и демократије долазе од Брауна (Brown) и Фишера (Fischer). Шире у: [Brown 2009; Fischer 2009].

недостатак стручности! Управо у оваквим ситуацијама критичари лојалности као врлине виде „потребу да се суспендује сопствено независно суђење о нечему” [Ewin 1992: 403], у име оданости. Међутим, једна од нужних одлика професионализма јесте вишестепена лојалност, тј. оданост не само организацији, већ и друштву, сопственој професионалној етици, „еснафу”, итд – све оно што не постоји у случају нестручне лојалности.

ОЛИГАРХИЈА ЕКСПЕРАТА ИЛИ ПОПУЛИЗАМ НЕСТРУЧНОСТИ

Здрав разум диктира да изабрани лидери, услед „квантитативних проблема обима и квалитативних проблема когниције” [Christiansen 1991: 306], па чак и они најспособнији, најмудрији и најобразованији међу нама, морају делегирати одлучивање у неким сферама живота неизабраним стручњацима из тих поља. Као што смо објаснили на самом почетку, развој цивилизације условио је практичну немогућност постојања савременог *Doctor Universalis*-а, тј. појединца који ће, макар минимално, знати и разумети се у све. Стога је ово делегирање одлучивања „уступак стручности” [Gailmard 2002: 536] од стране политике, нужан у модерној демократији. Идеална ситуација била би постављање врхунских стручњака који су изразито лојални, и то би била етичка прескриптивна позиција. Ово није потпуно немогуће, али је утопистички претпостављати да ће се таква ситуација моћи икада узимати као правило, па и у најразвијенијим демократијама света. Разумни оптимум био би проналажење баланса између стручности и лојалности, тј. постављање макар минимално стручних кадрова који су макар минимално лојални. Оно што представља проблем јесте налажење овог баланса, тј. утврђивање која је од ове две карактеристике (лојалност и стручност) битнија за добро функционисање државне организације. Уколико баланс између лојалности и стручности изостане, друштво се „суочава са дилемом да ли да капитулира пред ’владавином експерата’ или демократском владавином ’популиста’” [Turner 2001: 124].

Уколико се определимо за стручност науштрб лојалности, отварамо простор за опасност од подривања суштине демократског система, тј. од *de facto* одузимања једнаког права на одлучивање свим грађанима, и стављањем овог права у руке елитистичке бирократије коју чине стручњаци. Овакав сценарио довео би до патерналистичког односа стручне елите према већини опште популације, њиховим жељама и ставовима, па макар та већина била преовлађујуће велика. У овом случају у потпуности би била девалвирана почетна премиса једнакости која је темељ савремене демократије, те би такав систем привидне демократије био много ближи некој врсти експертске олигархије, у којој грађани „не би имали прилику да уопште информишу експерте о својим потребама” [Dewey 1954: 122], док би држава била вођена интересима мањине уз потпуно занемаривање интереса већине, који би остали чак и недокучиви експертској елити. Живот елите, ма каква она била, често снажно и драстично одудара од живота

просечног грађанина у погледу проблема, изазова, животних приоритета и обавеза, понекад чак толико да подсећа на чувени Heјгелов (Nagel) пример неразумевања слепог миша [Nagel 1974: 435–450]. Коначно, занемаривање компоненте лојалности неизабраних кадрова унутар државног апарата, тј. нелојална стручност, „нарушава услове грубе равноправности која је претпостављена демократској одговорности” [Turner 2003: 19].

У земљама у којима је демократија у развоју, много је већа опасност од супротног сценарија, у којем се стручност девалвира зарад лојалности. Руководећи се тзв. системом плена, који подразумева прерасподелу позиција у државном апарату по освајању власти на изборима према принципу партијске лојалности, у оваквим се системима у великој мери занемарује стручност, чак до те мере да се на најодговорније позиције унутар државног апарата постављају лаици, који можда јесу изразито лојални, али су гротескно нестручни за позиције које заузимају. Једноставно, „политичари данас траже лојалне бирократе од поверења више него пре, бирајући кога постављају на врх” [Carboni 2008: 3], уз спремност да игноришу здраворазумске захтеве за минималном стручношћу. Последице оваквог приступа не треба превише појашњавати – нестручност у готово свакој сфери живота у великој мери кочи и онемогућава развој и напредак друштва и државе, а неретко води и у регрес и постепено еродирање институција и вредности. Ово је нарочито опасно у најделикатнијим и највиталнијим секторима друштва, као што су здравство, безбедност, економија, итд. Штавише, будући да ти кадрови своје постављење и избор не дугују својим заслугама и стручности, већ искључиво лојалности легитимно изабраном представнику народа, они се током своје службе суштински могу истицати само повећавањем оданости ономе телу које их је поставило, а не резултатима који би проистекли из њихове експертизе. Ово доводи до својеврсног трагикомичног и јавног „утркивања” и „такмичења” у исказивању лојалности, које додатно руши углед државне организације. Овакви се кадрови такође не могу надати да ће њихова служба на утицајним и престижним позицијама у државној организацији трајати дуже од мандата власти која их је поставила, будући да је награђена њихова лојалност а не стручност⁴. У складу с тим, демократска транзиција ка новој власти је отежана, будући да се ресурси целокупног државног апарата укључују у политичку борбу за опстанак тренутног естаблишмента који је једини гарант позиција осигураних лојалношћу. Стога, колико год принцип лојалности био есенцијалан за демократију, „са њим се не сме претерати” [Christiansen 1991: 306], нарочито ако је цена која се плаћа за то стручност. Ослањање на систем плена у недовољно развијеним демократијама, у којима се по освајању власти расподела руководећих позиција унутар државног апарата врши искључиво по принципу партијске лојалности представља рецепт за катастрофу.

⁴ Историја српског вишестраначја показала је да поједини кадрови имају натприродну способност тренутне промене објекта лојалности, која коинцидира с променом власти. Степен лојалности не само да не пада, већ се неретко чак и повећава у овој ситуацији.

ЗАКЉУЧАК

Решење проблема односа стручности и лојалности у демократским системима је наизглед једноставно – неопходно је поставити јасан минимум стручности и лојалности за сваког неизабраног и постављеног службеника или функционера. Ово је посебно и витално важно у демократијама у развоју, као што је демократија у нашој земљи. Минимум лојалности подразумевао би подређивање стручне аутономије постављених кадрова и њихових одлука водећој, широј идеји и стратешком плану легитимно изабране власти. Без тога, њихове би одлуке изгубиле демократски легитимитет, ма колико оне биле засноване на експертском знању и суду, и директно угрозиле основне принципе демократије. Овакве би нелегитимне одлуке нужно морале довести до смене, па макар и у случају да се кадар замењује нешто мање стручним, али лојалним кадром.

Минимум стручности нешто је теже одредити. Приликом дефинисања стручности, назначено је да стручност добија своју легитимност препознавањем знања и вештина, не само од стране шире јавности, већ и од стране стручне или научне заједнице. Овај би се принцип могао узети као одлучујући за одређивање нужног минимума стручности – уколико научна или стручна заједница у одређеном сектору друштва ни на који начин не препознаје појединца као стручњака, не постоји количина лојалности која би то могла компензовати, нарочито уколико се ради о хијерархијски високој позицији унутар државног апарата. Једноставно, „сваком је модерном друштву неопходно стручно знање уколико жели да преживи и напредује” [Post 2012: IX], а лишавање једног друштва минимума стручног знања, поготово на позицијама доносилаца одлука, није ништа друго до саботирања тог друштва. Без стручњака, „ниједна демократија не може функционисати, или макар функционисати довољно добро да задовољи сопствене грађане” [Schudson 2006: 504–505], без обзира на то колико легитимна била изабрана власт, и колико преовлађујуће велику већинску подршку уживала.

Уколико пак не постоји ни један једини стручњак унутар неког сектора друштва, па чак и неки слабије котиран, који је спреман да испуни минимум лојалности према изабраној власти и њеном политичком програму, онда то представља јасан и недвосмислен сигнал да политика те власти у том сектору апсолутно нема никакво утемељење, и да је извесно погрешна. Као што се у етичким расправама у оквиру теорије врлина често наводи, нелојалност јесте мана, али ни лојалност није увек врлина, нарочито када је једнодимензионална. Можда се друштво које воде нелојални стручњаци заиста удаљава од основних принципа демократије и приближава елитистичкој олигархији, али је с друге стране друштво које воде гротескно нестручни кадрови којима је једина „врлина” потпуна лојалност друштво које се удаљава од прогреса и које се неумитно приближава потпуном колапсу.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Васовић, Вучина (2009). *Савремене демократије*, Том I. Београд: Службени гласник.
- Симеуновић, Драган (2009). *Увод у политичку теорију*. Београд: Институт за политичке студије.
- Станар, Драган (2019). Професија и морал. *Култура јолиса*, XVI(39): 145–157.
- Хобс, Томас (2011). *Левијатан или Мајерија, облик и власи државе црквене и грађанске*. Београд: Правни центар Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање.
- Brown, Mark B. (2009). *Science in Democracy*. Cambridge: MIT Press.
- Carboni, Nadia (2008). *Professional Autonomy vs. Political Control*. Rotterdam: EGPA Conference.
- Christensen, Tom (1991). Bureaucratic roles: Political Loyalty and Professional Autonomy. *Scandinavian Political Studies*, XIV(4): 303–320.
- Dewey, John (1954). *The Public and Its Problems*. Athens: Ohio University Press.
- Ewin, Edward R. (1992). Loyalty and Virtues. *Philosophical Quarterly*, XLII(169): 403–419.
- Fischer, Frank (2009). *Democracy and Expertise*. Oxford: Oxford University Press.
- Friedrich, Carl Joachim (1937). The Rise and Decline of the Spoils Tradition. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 189: 10–16.
- Fukuyama, Francis (1989). The End of History? *The National Interest*, 16 (Summer 1989): 3–18.
- Gailmard, Sean (2002). Expertise, Subversion, and Bureaucratic Discretion. *Journal of Law, Economics and Organization*, XVIII(2): 536–555.
- March, James and Johan Olsen (1995). *Democratic Governance*. New York: Free Press.
- Miller, William Ian (2002). *The Mystery of Courage*. Harvard: Harvard University Press.
- Nagel, Thomas (1974). What Is It Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*, LXXXIII(4): 435–450.
- Olsthoorn, Peter (2011). *Military Ethics and Virtues: An interdisciplinary approach for the 21st century*. London and New York: Routledge Francis and Taylor.
- Owen, David (2003). Democracy. In: Richard Bellamy and Andrew Mason (ed.), *Political Concepts, Political Concepts*, Manchester: Manchester University Press, 105–117.
- Peters, Guy (1987). Politicians and Bureaucrats in the Politics of Policy-Making. In: Jan-Erik Lane (ed.), *Bureaucracy and Public Choice*, London: Sage, 300–322.
- Pinker, Steven (2018). *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism and Progress*. New York: Viking.
- Post, Robert (2012). *Democracy, Expertise, Academic Freedom*. New Haven: Yale University Press.
- Schudson, Michael (2006). The trouble with experts – and why democracies need them. *Theory and Society*, XXXV(5–6): 491–506.
- Sidgwick, Henry (1907). *Methods of Ethics*. London: Macmillan and Company.
- Turner, Stephen (2001). What is the Problem with Experts? *Social Studies of Science*, XXXI(1): 123–149.
- Turner, Steven (2003). *Liberal Democracies 3.0: Civil society in an age of experts*. London: Sage Publications.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Бабић, Јован. *Етика раја и „теорија праведног раја*. Доступно на: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/15243>. Приступљено: 20. 8. 2019.

DEMOCRACY, EXPERTISE AND LOYALTY:
SPOILS SYSTEMS OR EXPERTS' OLIGARCHY

by

DRAGAN STANAR
"Union – Nikola Tesla" University
Faculty of International Politics and Security
Cara Dušana 42–44, Belgrade
draganstanar@yahoo.com

SUMMARY: Virtue of loyalty represents one of the core virtues in democratic systems, as it enables the will of citizens to be implemented via decisions of elected government. Expertise represents a necessary attribute of every successful state apparatus, and it is an inevitable ingredient of all progress. This paper aims to explain the dynamic relationship between expertise and loyalty of non-elected personnel in democratic societies, with the focus on developing democracies, like the Serbian democracy. Neglection of loyalty to the legitimately elected government in favor of expertise undermines the core principles of democracy and drives a society into a sort of 'expert oligarchy', in which there is no equality, and the will of the majority is ignored by the expert elite. On the other hand, neglect of expertise of appointed personnel in favor of their loyalty, as seen in the so-called spoils systems, is a recipe for a disaster and erosion of the entire society, as it places the state in the hands of ignorant laymen who can only offer unlimited loyalty. It is necessary to establish a minimum of expertise and loyalty of appointed, non-elected, personnel in democracies in order to create optimal conditions for progress. Inability to respect the principle of minimal expertise when appointing personnel in state apparatus suggests faulty policy and unfoundedness of policy of legitimately elected government.

KEYWORDS: loyalty, expertise, democracy, virtue, spoils system, politics

UDC 62:929 Milanković M.
UDC 692.522
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1972563J>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

РАЗВОЈ ПАТЕНТИРАНОГ СИСТЕМА ГРАДЊЕ АРМИРАНО-БЕТОНСКИХ ТАВАНИЦА МИЛУТИНА МИЛАНКОВИЋА КАО ИЛУСТРАЦИЈА ПРИМЕНЕ НАЧЕЛА УКРШТАЈА ЛАЗЕ КОСТИЋА *

МИРЈАНА ЈЕЛИЋ

Завод за интелектуалну својину Републике Србије
Кнегиње Љубице 5, Београд, Србија
mjelic@zis.gov.rs
mjelicjm@gmail.com

САЖЕТАК: Милутин Миланковић је први у свету изумео, патентирао, и у инжењерску праксу увео технологију градње армирано-бетонске таванице са интегрисаном топлотном и звучном изолацијом. Поменута технологија, позната под називом систем градње „Миланковић-Кројц”, српском научнику донела је проналазачку славу. Имајући у виду да је укрштај темељно начело свих облика у природи, од античких до савремених философа, у овом раду су врхунски инжењерски донели Милутина Миланковића сагледани применом овог начела, чије је основе подробно описао Лаза Костић. Примена начела укрштаја у систему градње „Миланковић-Кројц” доприноси разумевању основа техничке праксе и развојних фаза Миланковићевог система градње – од иницијалне идеје до теста изводљивости, и остваривања патентне заштите као предуслова ексклузивне индустријске примене. Такође, она доприноси и општем разумевању теорије укрштаја Лазе Костића, као и могућности њене примене у различитим стваралачким подухватима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: армирано-бетонска таваница, укрштај, Милутин Миланковић, Лаза Костић

---

¹ Рад је настао у оквиру истраживања спроведених на докторским студијама на смеру Историја и филозофија природних наука и технологије на Универзитету у Београду.

„Укрштај је пак почетно и
темељно начело свих облика, промена,
кретања, креативних снага у свету”
[Здравковић 2015: 229]

Стваралаштво Милутина Миланковића (1879–1958) у области грађевинарства карактерише укрштај теорије и праксе [Јелић 2017], које се на посебан начин огледа у његовим изумима патентираног система градње армирано-бетонских таваница „Миланковић-Кројц”, на који је наш научник био посебно поносан.

Таваница по систему „Миланковић-Кројц” према својим предностима стајала је „високо изнад свих осталих” [Миланковић 1979: 341]. Нашем научнику то је чинило посебну част с обзиром да је његова таваница била изабрана на конкурс за изградњу новог дела зграде Техничке велике школе у Бечу, у којој је и сâм дипломирао и докторирао. Српски научник је тај подухват сматрао највећим успехом својих патената [Миланковић 1979: 314]. Поменути систем градње Миланковић се прославио широм бивше Аустроугарске, а изумео га је и спровео у праксу док је радио у чувеном бечком предузећу за бетон „Адолф барон Пител” [Миланковић 1979: 310–314]. До успеха је дошло на почетку његове инжењерске каријере, у време када се на пољу извођења армирано-бетонских таваница без премца налазио патентирани систем француског изумитеља Франсоа Енебика (François Hennebique, 1842–1921) [Миланковић 1979: 279–280].

Миланковић наглашава да за свој „метеорски успон” дугује свом „солидном теоретском знању”² [Петровић 2009: 76], које је стекао током школовања на Техничкој великој школи у Бечу. Свестан значаја својих теоријских доприноса у области грађевинарства и поменутих изума, који су настали на почетку каријере, а које је патентирао, и први у свету увео у инжењерску праксу технологију градње армирано-бетонске таванице с интегрисаном топлотном и звучном изолацијом, Миланковић их је описао у мемоарима *Успомене доживљаји и сазнања: Делатинство и младост (1879–1909)*. Ово дело написао је у седмој деценији живота, а објављено је постхумно 1979. године. Између осталих разлога за настанак свог аутобиографског дела, у осмом фрагменту овог списка под називом „Фабрика мисли”, Миланковић наводи следеће:

„То чиним због тога што бих желео да овим списом уведем читаоца у своју научничку читаоницу и саопштим му искуства свога дугогодишњег научног рада, верујући да ће то бити корисно онима који буду одабрали исти позив. Да сам на почетку тог свог позива имао при руци она искуства којима данас располажем, мој рад би био мање напоран, а вероватно и успешнији” [Миланковић 1979: 50].

Иако Миланковић у својим списима не помиње филозофске концепте Лазе Костића (1841–1910), на основу периодизације објављених Костићевих

² Извор је наведен под 17. фуснотом у: [Петровић 2009: 76, 93].

филозофских дела и датума пријава патената система градње „Миланковић-Кројц”, период од 1905. до 1908. године (Табела 1), може се претпоставити да је Миланковић имао у виду начела укрштаја чије је основе Костић детаљно описао у својим филозофским делима: *Основа лейоџије у свеџу: с особитим обзиром на српске народне ђесме* (1880) и *Основно начело: критички увод у оџиџу филозофију* (1884). Наиме, последње деценије деветнаестог и прву деценију двадесетог века српску културу снажно је обележио наш песник и филозоф Лаза Костић [Петровић 2005: 14], а према речима Миланковића:

„Доба процвата српске књижевности и уметности оставило је видљивог трага и у средини из које сам изникао. Моји преци претплаћивали су сваку српску књигу и часопис и у својим домовима имали библиотеке које су обухватале скоро целу нашу књижевност онога доба” [Миланковић 1979: XV].

Тако су и филозофска дела Лазе Костића могла привући пажњу радозналост Миланковића, имајући у виду да је познато да је Милутин с великим интересовањем изучавао филозофска дела свог претка Уроша Миланковића (1800–1849) која су се чувала у породичној библиотеци. Анализи садржаја, оригиналности и научној вредности Урошевих дела Миланковић је посветио четврти фрагмент поменутих мемоара где наводи:

„Покушао сам већ 1904. године да о томе створим свој суд и узео Урошев ’Weltorganismus’ у руке. То је било баш у оно доба када сам писао своју докторску дисертацију на немачком језику” [Миланковић 1979:20].

Иако су Урошева дела припадала школама натурфилозофије и мистицизма, с којима се Милутин, као поштовалац Њутна и достигнућа у области физике, није слагао [Миланковић 1979: 24], он је у Урошевим делима тражио и проналазио оригиналне и смеле идеје као што су идеје којима се изједначавају топлота и кретање, и сагледавање да без кретања не би било ни времена, а „што потпуно одговара садашњим схватањима теорије релативитета” [Миланковић 1979: 25]. Тако су два временски удаљена рођака зближиле ове Урошеве смеле идеје у време када је Милутин завршавао докторске студије, и свега једну годину пре настанка његовог таваничног система.

О теорији покрета коју су уздигли истакнути физичари и математичари „Хајгенс (Huyghens), Декарт, Френел, Фрауенхофер, Коши, Томпсон и Тиндал”, и која је „доказана са математичком тачношћу скоро сваком физичком појавом од најпростијих покрета тела и молекула до појаве електромагнетизма” Костић говори на првим странама свог дела *Основно начело* [Костић 1961: 13]. Костић даље теорију покрета примењује „на решење питања живота” и долази до уверења да је начело укрштаја, односно начело размере једина основа свих појава на свету [Костић 1961: 13]. Имајући у виду да је „Костић смелим поступком покушао да обједини филозофски, научни и поетски приступ разумевању света и човека”

[Петровић 2005: 21] и да је временски био ближи Милутину од Уроша, сасвим је могуће да је био интересантан за свестраног Милутина.

Изложени став оправдавају и савремене студије у којима је указано на утицај стваралаштва Лазе Костића на стваралаштво Николе Тесле (1856–1943), при чему је Тесла Миланковићу био узор. Наиме, Миланковић је још као ђак реалне гимназије у Осијеку маштао о томе да постане инжењер или проналазач попут Николе Тесле и обавештавао се из загребачког дневног листа *Србобран* о Теслиној посети Београду, као и о његовим проналасцима [Миланковић 1979: 109].

Интересантно је да су у књизи *Мера и узвишеност* [2016] др Предрага Милосављевића, историчара и филозофа природних наука и технологије и теоретичара уметности (Дидактичко-методички институт Учитељског факултета Универзитета у Београду), кроз историографски и компаративни преглед изложени „Принципи симетрије и хармоније у Теслином сагледавању и технолошкој примени „основних начела” на основу увида „о могућим утицајима који су на развој Теслиног мишљења и стваралаштва имала научна, књижевна и културна достигнућа Руђера Бошковића, Петра II Петровића Његоша и Лазе Костића” [Милосављевић 2016: 25].

На повезаност Костића и Тесле указао је и др Александар Петровић, редовни професор Културне антропологије (Филолошки факултет Универзитета у Београду), у књизи *Аналогија и ентропија* (2005), где је на 160. страни изнео следећи став: „Теслино стварање права је парадигма онога што Лаза Костић жели да каже својом стваралачком теоријом укрштаја”. Наведени став Петровић је илустровао на примеру Теслиног полифазног мотора. Поменутом књигом превасходно су повезана стваралаштва Лазе Костића и Косте Стојановића (кога је Миланковић наследио на Катедри за небеску механику Универзитета у Београду) и којима је потврђено „важење науке засноване на аналогјама и садејству симетрије и хармоније” [Петровић 2005: 14].

Имајући у виду изложено сасвим је могуће да је Миланковић у тежњи да усаврши и поједностави Енебиков систем као полазну основу применио Костићево начело укрштаја у сва три његова међусобно зависна облика – симетрије, хармоније и укрштаја.

Циљ рада је да се пружи увид у могуће везе између Миланковићевог методолошког поступка приликом конципирања његове армирано-бетонске таванице и теорије укрштаја Лазе Костића. Стога, у првом делу рада дат је сажети увид у основе начела укрштаја Лазе Костића, у другом делу описан је систем француског инжењера Енебика, док је у трећем делу кроз историјски и компаративни преглед приказана могућа Миланковићева примена Костићевог начела укрштаја, илустрована основама његовог система градње армирано-бетонских таваница. Рад представља покушај да се поводом 140 година од рођења нашег великог научника, грађевинског инжењера и књижевника Милутина Миланковића и 135 година од објављивања дела *Основно начело* нашег истакнутог песника, филозофа и естетике Лазе Костића, помоћу датих примера укаже на практични смисао

примене Костићевог начела укрштаја, што доприноси да се на целисходнији начин сагледају основе и фазе развоја Миланковићевог система градње армирано-бетонских таваница.

НАЧЕЛО УКРШТАЈА ЛАЗЕ КОСТИЋА – ОСНОВНИ ПОЈМОВИ

Начело укрштаја или начело размере Костић сагледава „као једину основу свих појава на свету” и стародревну мисао коју „налазимо чак у Питагоре, а можда је до њега дошла из Мисира [Египта]” [Костић 1961: 15–16]. Хармонија и симетрија према Костићу потичу „из једне клице, из начела укрштаја” и представљају „најважније појаве органског и свега другог живота” при чему су у међусобном укрштају, а Костић их назива и близнакињама начела крста које „оплођене чистим укрштајем” успевају да „зачну целу васељену и да је роде, развију и населе вечним животом” [Костић 1961: 34]. Костић објашњава да је хармонија „извртута, или боље склоплена симетрија” а симетрија је „извртута, или боље расклоплена хармонија”, те да су „допуна, премица, контрола једна другој” и да је веза „између њих најприснија узајамица” (Слика 1) [Костић 1961: 34]. Тумачећи Костића др Предраг Милосављевић у делу књиге *Мера и узвишеност* који је посвећен сличностима Теслиног и Костићевог сагледавања принципа хармоније, на страни 99, објашњава да је овај Костићев став имао „дубоко утемељење у епистемолошким основама сведеним на систем пропорцијске везе изражене кроз геометријску структуру ’дијагонале Истога’ и ’облика слова Х (*chi*)’, коју је током четвртог века старе ере у дијалогу ’Тимај’ представио атински филозоф Платон”.

Слика 1. Графички приказ симетрије и хармоније [Костић 1961: 34]

Костић у делу *Основно начело* прихвата првобитно значење појма хармоније – „жљеб, ужљебак или зглавак”, који је пронашао у Хомеровој *Одисеји* [Костић 1961: 25], јер је „Питагора, са својом хармонијом бројева и звукова” допринео да та реч постане „стручан израз за музику” односно „да је у музици права постојбина и први постанак хармоније” [Костић 1961: 26]. У делу *Основа лейоџе у свейу* Костић поистовећује појмове начела укрштаја и начела хармоније и износи став да:

„се у свему и свачему што човек икада може спазити и дознати, појављује једно једино основно начело, начело укрштаја, премости, симетрије (симетрију ћемо задржати уместо армоније [хармоније] због окорелог обичаја како у вештачком, уметничком, тако и у природно-научном свету)” [Костић 1880: 18].

За разлику од појма хармоније, која је према Костићевом изричитом уверењу после Хомера изгубила свој првобитни смисао, егзактне науке се у примени израза симетрије „ипак никад не варају” [Костић 1961: 35], при чему се „хармонија и симетрија лако распознају” јер „је разлика између њих јасна и разговетна” [Костић 1961: 34]. Костић у делу *Основно начело* на следећи начин објашњава симетрију:

„Симетрија је здружење, састав противности два дела, управо две половине једне целине, или два или више предмета који се налазе један према другом, у простору, а и у времену [...] У ње влада исто начело што у динамици удешава притег и одбој, атракцију и репулсију, центрипеталну и центрифугалну снагу, што одређује размере у клађењу клатна, што проводи зраке или трепете у појаве светлости, топлоте и звука; исто начело што господари појавама поларитета у електрици и магнетизму” [Костић 1961: 20–21].

Укрштај је „урођена, битна праставна особина” начела или закона укрштаја, који се може „кадгод назвати и другим именом (закон отпора, закон измирене противности, закон симетрије или хармоније), према ближем виду у коме се појављује” [Костић 1961: 36].

Осим тога Костић је посебно место у делу *Основно начело* посветио покушају да докаже следеће:

„да је свака појава, било природна или уметна, вештачка (разликовање, уосталом није сасвим оправдано јер као да претпоставља да природа исто тако нема удела у производима уметности, као што ни уметност не учествује у производима природе, а у ствари она прва претпоставка никако не стоји, а често ни другој нема места), да је, велимо свака појава тим савршенија, што је јасније, што се обилатије у њој приказује начело укрштаја, ма у ком свом облику” [Костић 1961: 37].

Он то илуструје на примеру човека и сматра да је „најсавршенији организам овога света” који је „по свом облику, главни, најотменији представник симетрије, а у склопу његовом огледа се најсавршенији, најобилатији скуп хармонија и чистог простог укрштаја у непосредном, најприснијем низу” који се у свом савршеном облику показују и „у радњи мозга, у производима човечијег ума и духа” [Костић 1961: 37].

У раду ће се показати да је облик таванице, односно естетски моменат, био пресудан за настанак Миланковићевог система градње као и да његов

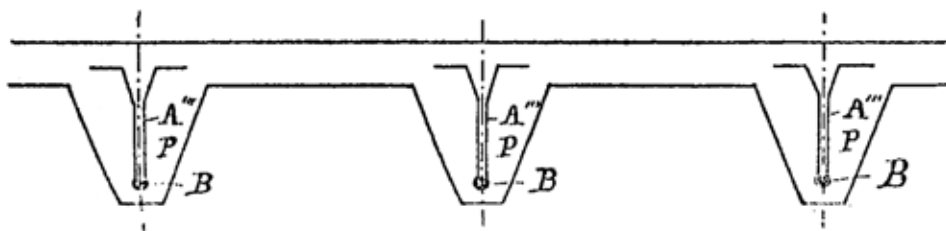
систем представља обилатију и интензивнију пројаву начела укрштаја од Енебиковог система.

ЕНЕБИКОВ СИСТЕМ

Енебик је „створио онај тип армирано-бетонских конструкција у којима су правилно, према њиховим особинама, расподељене улоге тих двају грађевинских материјала [челика и бетона]. Тај основни тип био је ребраста таваница” [Миланковић 1979: 279]. Енебиков систем је 1900. године пожњео незапамћен успех на Париској светској изложби и тиме означио „ново доба у развоју армираног бетона” [Миланковић 1979: 280]. Поред тога, овај систем се појавио у време када се у Аустрији интензивно радило на изградњи индустријских објеката за које је Енебикова таваница била „као поручена” [Миланковић 1979: 280].

Иако је Енебиков претходник и сународник Жозеф Моније (Joseph Monier, 1823–1906) први уочио да „је веза између бетона и гвожђа [челика] остала трајна и нераздвојна”, и да бетон штити челик „од рђе при највећој влази”, он није имао знања „на који начин ваља распоредити гвожђе [челик] у унутрашњости бетона” [Миланковић 1979: 279]. Осим тога, Енебиков систем је надвисио и систем бечког професора науке о грађењу мостова Јосифа Мелана (Joseph Melan, 1853–1941), чији се систем са успехом примењивао приликом њихове изградње [Миланковић 1979: 279]. Иначе, Монијеов систем је примењиван на засвођеним конструкцијама, односно на конструкцијама које су претежно изложене силама притиска [Миланковић 1979: 279]. Разлог за наведено се огледа у томе „да је бетон изванредно отпоран према силама притиска, но скоро ништа према силама истезања”, односно да се носивост бетонске конструкције на силе притиска петнаест пута повећава када се у њу уметне челик [Миланковић 1979: 279].

Дакле, пре појаве Енебиковог система, армирању бетона се прибегавало ради повећања носивости бетонских конструкција на силе притиска, док је Енебик изумео систем који је могао да одоли и силама истезања. Енебик је у томе успео јер је његова таваница била конструисана „у виду комбинације [укрштаја] једне горње бетонске плоче и низа бетонских ребара која су испод те плоче размештена у извесним одстојањима, а належу својим крајевима на зидове [који имају улогу ослонаца]”, при чему горња бетонска плоча прихвата силе притиска, док ребра прихватају силе истезања које настају услед сопствене тежине таванице и њеног оптерећења [Миланковић 1979: 280] (Слика 1). Тако је код армирања горње бетонске плоче Енебикове таванице била потребна само она арматура која носи плочу на кратком растојању између ребара, док се у доњем делу ребара Енебикове таванице смештала арматура „способна да прими све силе истезања” [Миланковић 1979: 280].

Слика 1. Енебикова таваница [Hennebique 1893]

На основу изложеног, није тешко закључити да је облик таванице био кључан за остваривање потпунијег укрштаја бетона и челика у армираном бетону. Енебик је први који је одговарајућим обликом таванице успео да оствари симетрију – равнотежу у борби сила притисака и истегања којима је изложена таваница услед њене сопствене тежине и оптерећења које носи. Укрштај се поред синергије два различита материјала, огледа и у самом облику таванице која прати образац гранања (слично гранама дрвета) који представља основни образац укрштаја у начелу Лазе Костића [Костић 1961: 14]. Наиме, ребра таванице, према приказу на Слици 1, извиру из горње плоче попут грана истих дужина и у правилним размацима. Начело укрштаја у синергији облика и материјала Миланковић ће применити у оквиру свог решења таванице. Његово напредније решење, поред укрштаја и симетрије обухватиће и трећи вид начела укрштаја – вид хармоније.

СИСТЕМ „МИЛАНКОВИЋ-КРОЈЦ”

Свега пет година након великог успеха Енебиковог система Миланковић је изумео нов, знатно напреднији систем (Табела 1). Миланковић је пошао од естетског недостатка Енебикове таванице, јер је она имала видљива армирано-бетонска ребра (Слика 2). Уочени естетски недостатак Енебикове таванице је пре настанка система „Миланковић-Кројц” по захтеву инвеститора решаван површно, застирањем ребара „гипсаном Рабицовой (Rabitz) плочом, да би се добио раван леп господски плафон” [Миланковић 1979: 311]. Овакве Енебикове таванице „су биле шупље, пропуштале звук и све промене температуре, изискивале скупу оплату и још скупљи гипсани плафон” [Миланковић 1979: 311]. Имајући у виду да се развој „огледа у постизању све симетричнијих и хармоничнијих облика укрштаја, досезања облика који у добро угођеној равнотежи држе своје делове” [Петровић 2005: 155], из изложеног се може закључити да је Миланковић у критичком приступу Енебиковој таваници тежио успостављању те равнотеже у потпуности. Наиме, поред равнотеже сила Миланковићу је била значајна и топлотна и звучна уравнотеженост таванице, што је постигао преко примене сва три вида начела укрштаја, сукцесивно кроз различите фазе реализације своје таванице.

Слика 2. Надгледање извођења таванице у предузећу барона Питела [Петровић 2009: 77]

Развој Миланковићеве замисли о новој таваници

За предузеће барона Питела је 1905. година (у којој је настао систем „Миланковић-Кројц”) била „непрекидан низ успеха и победа над супарницима” чему је допринело успешно извођење Енебикове таванице, чији недостаци су се превазилазили током градње [Миланковић 1979: 310–311]. У сваком случају „свима је посао био добро плаћен” [Миланковић 1979: 311]. Међутим, Миланковић је све време размишљао о томе како да упрости и усаврши Енебикову таваницу [Миланковић 1979: 311]. Тежња за упрошћавањем Енебикове таванице резултирала је идејом која је са собом носила сасвим нову конструкцију у којој су „оне шупљине таваничне између њене горње и доње плоче и њених ребра” попуњене „улошцима од довољно чврстог а и јефтиног материјала” који би „учинили излишним полагање доње плоче од гипса, а у исто доба спречавали пренос звука и топлоте” и „послужили би и као оплата и као ребра и као горње плоче” [Миланковић 1979: 311]. Имајући у виду да Костић појам хармоније сагледава као „жљеб, ужљебак или зглавак” [Костић 1961: 25], Миланковићева идеја о ужљебљењу уложака у међупросторе ребара Енебикове таванице

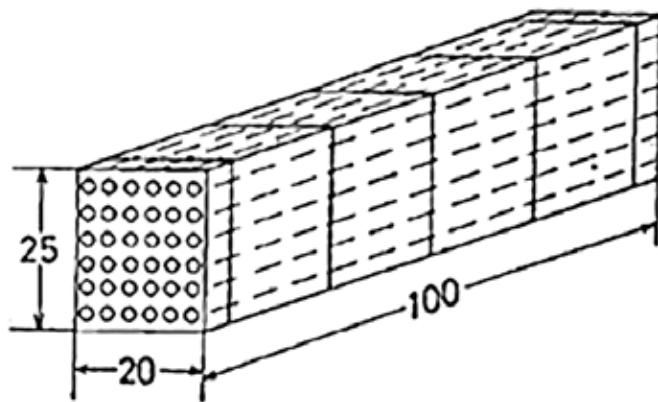
указује на тежње за остваривањем хармоније у таваничном систему у складу с Костићевом теоријом укрштаја, а конкретно кроз потпуно нов укрштај три разнородна материјала – бетона, челика и материјала за таваничне улошке. Кроз нов укрштај и хармонију Миланковић тражи и унапређену симетрију која се огледа у задржавању равнотеже сила, која постоји у Енебиковој таваници, и постизању топлотне и звучне уравни- тежености, што је у складу с Костићевим схватањем да се у симетрији „паралелограм снага појављује чулима, оку или уху” и да за њу важи исто начело „што проводи зраке или трепете у појави светлости, топлоте и звука” [Костић 1961: 21]. Међутим, за потпуно остварење новог укрштаја било је кључно изналагање материјала од кога ће бити сачињени таванични улошци.

Преломни тренутак у настанку новог система градње догодио се док је Миланковић размишљао о „довољно чврстом и јефтином материјалу” и када се вратио у детињство и присетио крова од трске „Преко кога смо се онда пењали, газили по њему, а да га нисмо оштетили” [Миланковић 1979: 311]. Ову идеју је Миланковић убрзо потврдио прорачунима, преко којих је дошао до још већих унапређења у односу на Енебикову таваницу. Ова таваница имала је „дебеле и тешке горње плоче” с „међусобним одстојањима ребара од преко два метра”, и за чије извођење је била неопходна сложена и скупа оплата, док је за Миланковићево решење таванице била довољна „потпуно равна оплата без икаквих сандука за ребра”, што ју је чинило једноставном и јефтином, јер су се дрва употребљена за њу могла употребити много пута [Миланковић 1979: 312]. Наиме, извођење таванице према Миланковићевој замисли састојало се у следећем:

На поменути равну оплату „положила би се, као какав ћилим, лака жичана мрежа, а на њу би се од једног до другог потпорног зида, положио уложак уз уложак да би образовали неку врсту банка” одговарајуће ширине и висине „који би својом горњом површином служио за оплату горње плоче таваничне, а својим боковима за оплату њених ребара. [...] Поред тога банка начињеног од уложака, а у одстојању који би одговарао предвиђеној ширини ребара таванице, полагао би се други такав банак уложака и на тај начин покрила би се цела просторија која се имала покрити таваницом. Сви ти улошци са њиховим међупросторима сачињавали би оплату те таванице. Зато би се у међупросторе тих банака сместила потребна арматура ребара таванице, а горе преко банака арматура плоче таваничне. Када је то учињено, приступило би се насипавању и набијању бетона у остављене међупросторе између банака, а, затим насипавању и набијању бетона изнад свих тих банака и њихових међупростора. Тиме би се добила јединствена бетонска таваница.” [Миланковић 1979: 312–313]

Изложена замисао указује на хармонију укрштаја три разнородна материјала којој је Миланковић од почетка тежио. Осим тога, ова замисао

је са собом носила симетричнији облик укрштаја који се огледао у унапређеној уравнотежености Миланковићевог таваничног система у односу на Енебиков. Она се односила на могућност смањења размака између ребара таванице с циљем да „добе тању и лакшу горњу плочу” [Миланковић 1979: 311]. Наиме, помоћу прорачуна Миланковић је дошао до дупло мањег размака између таваничних ребара његове таванице у односу на Енебикову, односно до међуребарног размака од једног метра, чиме је постигао свој циљ да горњу плочу таванице сведе на минималну дебљину од свега 5 cm [Миланковић 1979: 311]. Поред наведеног, прорачуном је дошао до висине ребара за два типа своје будуће таванице која је за веће распоне износила 25 cm, а за мање распоне 20 cm, „а ширина сваког бетонског ребра могла би се увек подесити према величини његове арматуре” [Миланковић 1979: 312]. Миланковић је фиксирањем размака између ребара своје будуће таванице на један метар, и дефинисањем два типа таванице с висином ребра од 25 cm или 20 cm, у зависности од распона, уједно дефинисао димензије призматичних уложака од трске које је учвршћивао са гвозденим жицама правоугаоног облика (Слика 3). Ови улошци били су саставни део нове таванице „којим се она разликовала од свих дотадашњих”, а Миланковић је предвидео да се код већих распона уложак полаже као на Слици 2, „а код мањих распона би се преврнуо да лежи на својој другој страни” [Миланковић 1979: 312].

Слика 3. Призматични уложак од трске за нову таваницу према изуму Милутина Миланковића [Миланковић 1979: 312]

Изум машине за израду уложака за нову врсту бетонске таванице

Изложена Миланковићева замисао је морала да прође и тест изводљивости као и сагледавање трошкова израде. У овом делу посла Миланковић заједно с баумајстором Теодором Кројцом (Theodor Kreutz), прво смишља машину за израду уложака нове врсте бетонске таванице и раз-

рађује до детаља технологију израде нове таванице. Дакле, у овој фази у којој се све преиспитује и укршта с корисним до изражаја долази Миланковићев приступ у коме знања из различитих области нису стриктно одвојена, те тако настаје нови укрштај у области машинства:

Машина коју су осмислили имала је дугачко дрвено прихватно корито, у који су полагани „у дугачким разрешеним сноповима стабљике трске и својим крајем руком угураване између четири зупчаста ваљка који су сачињавали улазну капију од 20 на 25 центиметара. Ти ваљци, покретани мотором, шчепали би ту трску и погурали је између себе на другу страну. Када се тај сада четвороугаони сноп у свој својој пуности појавио на тој страни, подигнута је од доле кружна тестера, окретана мотором, која би тај сноп пресекла и дала правилно четвртасто теме. Одмах иза тога тај сноп, гуран оним ваљцима, обавијен је и стегнут нарочитом механичком направом, дебелом гвозденом жицом, у његов правоугаони облик. Сноп, гуран даље оним зупчастим ваљцима, продужио би свој пут док му нису, у тачно одређеним одстојањима, опасана још четири онаква гвоздена опасача. Непосредно иза последњег опасача, када је сноп имао дужину од једног метра, пресечен је оном округлом кружном тестером, а иза њега би се појавио идући сноп са својим већ равним теменом. И њега је чекала иста судбина. Машина је без застоја избацивала такве улошке, тачног облика.” [Миланковић 1979: 313]

У описаној машини је сваки детаљ, покретни и непокретни, усклађен – хармонизован с потребним димензијама и обликом уложака од трске, који с друге стране испуњавају критеријуме симетрије. Другим речима, на описаној машини за производњу уложака од трске се огледа хармонија као „особита појава основног начела укрштаја” [Костић 1961: 33], јер представља изврнуту или склопљену симетрију [Костић 1961: 34] облика уложака.

Технологија израде нове таванице

Након формирања на описаној машини, улошцима је обезбеђивана потребна чврстоћа за ношење терета оплате на тај начин што би били обложени танким слојем смоле, а затим уваљани „у чист зрнаст шљунак”, при чему су били „веома лаки – сваки је био тежак тек 7 килограма” [Миланковић 1979: 313].

Овако припремљени улошци су затим полагани „на своје место, пребачене су преко њих даске на оним местима где се преко њих довлачио свеж бетон” и „када се довршило бетонирање таванице и њена оплата била уклоњена, видело се да су сви ти улошци својим крајевима, онде где су стабљике трске биле пресечене, угризли као зубима у ребра таванице и са њоме сачињавале једну потпуну целину. А њина доња страна била је одлична, природна подлога за премаз плафона

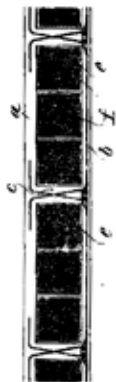
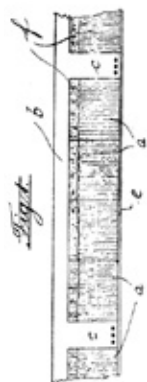
[...] Када пронађосмо директне изворе за набавку трске, фабрикација уложака постала је толико јефтина да смо нашим таваницама тукли сваку конкуренцију” [Миланковић 1979: 313–314].

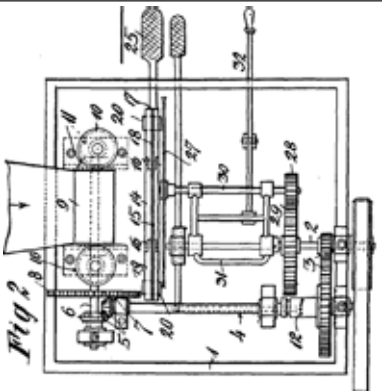
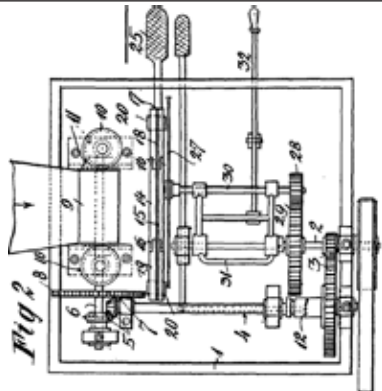
Овим се потврдила Миланковићева замисао новог таваничног система и његова тежња да усаврши Енебикову таваницу. То је постигао остваривањем обилатијег начела укрштаја које се огледа у виду остварене хармоније, кроз ужљебљивање таваничних шупљина улошцима од сламе, затим у виду потпуније симетрије, кроз потпуније уравнотежавање таваничног система које се огледа у равнотежи сила, температурној и звучној уравнотежености и у виду укрштаја три разнородна материјала. Такође, овим се потврдила и Костићева теза „да је свака појава, било природна или уметна, вештачка [...] тим савршенија, што је јасније, што се обилатије у њој приказује начело укрштаја, ма у ком свом облику” [Костић 1961: 37], јер су у Миланковићевој таваници сва три вида начела укрштаја – хармонија, симетрија и укрштај јаснији и обилатији у односу на Енебикову таваницу. Међутим, Миланковић је и након тестирања своје замисли своје решење наставио да усавршава до коначне форме коју је заштитио с више патената.

Остваривање патентне заштите за нов систем градње армирано бетонске таванице

За систем градње „Миланковић-Кројц” била је остварена заштита са четири патента за три изума (Табела 1), од којих су се два односила на две различите конструкције таванице које су биле заштићене на територији Аустрије (патенти број АТ25292В и АТ36916В). Преостала два патената су се односила на исти изум, односно на машину за производњу пакета трске, сламе или сличног материјала за топлотну изолацију које су биле заштићене на територији Мађарске и Француске (патент број НУ43572В и његов аналог патент број FR390283А). Будући да сва три изума имају специфичности по којима се разликују од претходно описаних решења, у наставку је дат њихов засебан приказ према хронологији патентирања.

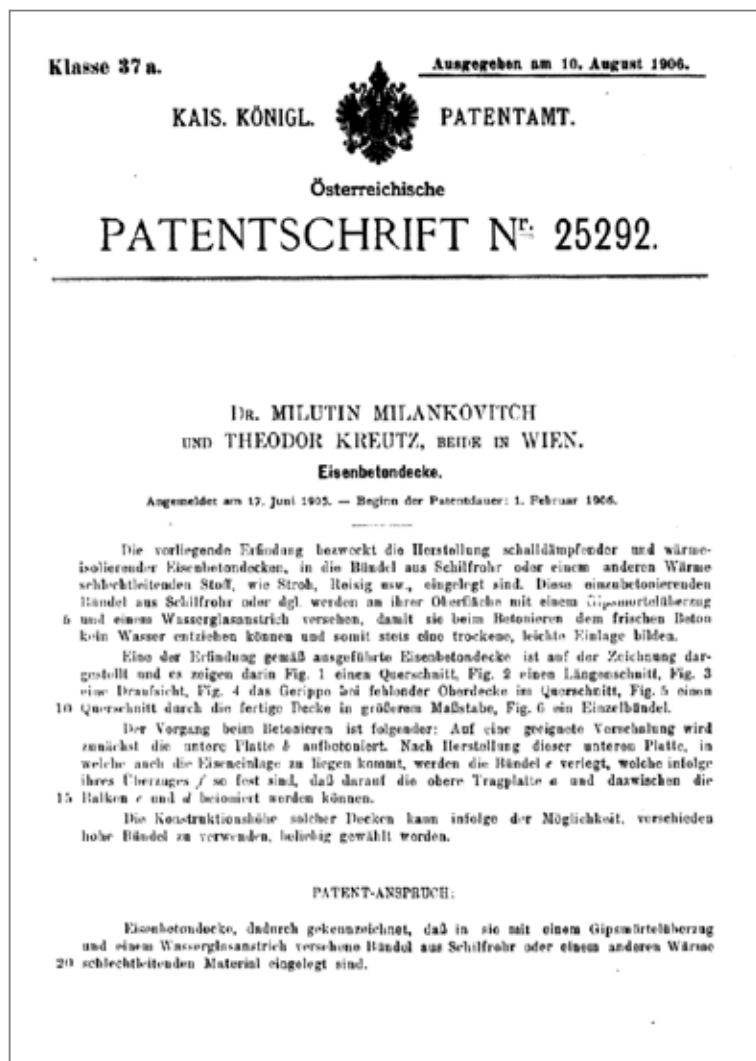
Табела 1. Преглед патената за систем градње таваница од армираног бетона „Миланковић – Кројц”

Датум подно- шења пријаве	Изворни назив проналаска / Назив проналаска на српском језику	Број патента	Први патентни захтев на изворном језику Први патентни захтев на српском језику	Цртеж
17.6. 1905.	Eisenbetondecke / Таваница од армираног бетона	AT25292B	EE Eisenbetondecke, dadurch gekennzeichnet, dass in sie mit einem gips mörtelüberzug und einem wasserglasanstrich versehene bundel aus schilfrohr oder einem anderen warme schlechtleitenden material eingelegt sind / Таваница од армираног бетона, која се карактерише тиме што су у њу уметнути снопови треске или другог материјала за топлотну изолацију са превлаком од гипсаног малтера и воденог стакла	
23.12. 1907.	Eisenbetondecke mit Schilfrohr- bündeleinlage/ Таваница од армираног бетона са топлотном изолацијом од треске, сламе или сличног материјала	AT36916B	Eisenbetondecke mit aus Schilfrohr oder ähnlichen stengeligen Stoffen hergestellten bündelförmigen Einlagen, gekennzeichnet durch derartige Verlegung der Bündel, dass die einzelnen Stengel in der Richtung der Höhe der Decke, also senkrecht zur Schalung verlaufen / Таваница од армираног материјала, уметком у облику снопа треске или сличних материјала, који се карактерише тиме што се снопови постављају у правцу висине таванице, тј. управно на оплату	

<p>4.4. 1908.</p>	<p>Gép kötegeknek sásból, nád- ból, szalmából és hasonló anyagokból való előállítására / Машина за производњу пакета трске, сламе или сличног материјала</p>	<p>HU43572B</p>	<p>Gép hasábalakú kötegeknek sásból, nád-ból, szalmából és hasonló anyagokból való előállítására, jellemezve a készí-tendő köteg keresztmetszetének meg-felelő négyszöget bezáró négy (9, 10) behúzó, alakító és sajtoló henger által, melyek mögött a kötődrot a köteg há-rom oldalán körülvektető (14, 17, 19) dróthajlítókészülék és egy a kötegnek kellő hosszban való levágására szolgáló (27) vágókészülék van alkalmazva / Ма-шина за производњу пакета трске, сламе или сличног материјала, карактеришу четири ваљка (9, 10) за фор-мирање пакета притиском, на међусобном размаку који одговара висини пакета који се производи, иза којих је постављен механизам (14, 17, 19) за тросстрано облагање тако добијених пакета жицом [ради доброг повезивања у целину], након чега се тестера (27) користи за одсецање пакета на жељену дужину.</p>	
<p>15.5. 1908.</p>	<p>Machine pour la confection de paquets de roseaux, pailles, cannes et substances semblables / való előállítására / Машина за производњу пакета трске, сламе или сличног материјала</p>	<p>FR390283A (Аналог патента HU43572B)</p>	<p>La machine pour la fabrication de paquets prismatiques de pailles, roseaux, cannes et substances semblables, est caractérisée par : Quatre rouleaux d'aménagement, de mise en forme et de pression laissant entre eux un passage libre correspondant à la section transversale du paquet à confectionner; un dispositif à plier le fil de lien, disposé derrière lesdits rouleaux, posant le fil de lien autour de trois côtés du paquet formé par ces rouleaux et présentant les extrémités supérieures libres du fil pour être liées à la main; un dispositif à couper permettant de sectionner le paquet à la longueur désirée. / Машина за производњу призматичних паковања од сламе, трске, и сличних материјала, карактеришу: четири ваљка за прихватање и обликовање пакета притиском, са слободним међупро-стором који одговара попречном пресеку пакета који треба направити; механизам за облагање пакета жицом који је постављен иза ваљака, који на три стране жицом обмотава пакет који је формиран на овим ваљцима и који има слободне горње крајеве жице који се ручно везују; уређај за сечење пакета на жељену дужину.</p>	

Први ипатентирани изум за таваницу

Пошто је Миланковићева таваница прошла тест изводљивости, пре њене индустријске примене „било је потребно добити патент“ [Миланковић 1979: 314]. Иако у својим сећањима Миланковић наводи да је пријаву за изум поднео „17. јула 1905. године у заједници са баумајстером Кројцом, пошто је и он сарађивао у њему“ [Миланковић 1979: 314], на основу увида у патент број АТ25292В (Слика 4) види се да је пријаву поднео 17. јуна 1905. године.

Слика 4. Прва страна патентног списка патента број АТ25292В
[Milankovitch und Kreutz 1906]

Међутим, Миланковићева таваница, за коју је остварена патентна заштита патентом број АТ25292В, у технологији извођења модификована је у односу на технологију која је прошла тест изводљивости. Наиме, током теста изводљивости таванице улошци од трске били су облагани танким слојем смоле, а затим уваљани „у чист зрнаст шљунак”, док су улошци патентирани таванице према опису изума „премазивани малтером и воденим стаклом, тако да не могу упијати воду из бетона током бетонирања и стога увек обликују сув, лаган нанос”³ [Milankovitch und Kreutz 1906]. Осим тога, у патентном захтеву, који представља формулу изума и који је издвојен у приказу у Табели 1, превлака од гипсаног малтера и воденог стакла се наводи као једини начин обезбеђивања сувог и лаганог наноса уложака таванице, док је материјал уложака дат опционо, јер то може бити трска или неки други материјал за топлотну изолацију. На основу наведеног произлази да је Миланковић након завршеног теста изводљивости своје таванице и даље радио на усавршавању технологије њеног извођења и да је тако дошао до најбоље комбинације, односно укрштаја материјала који се примењују за израду таванице, и то до последњег детаља.

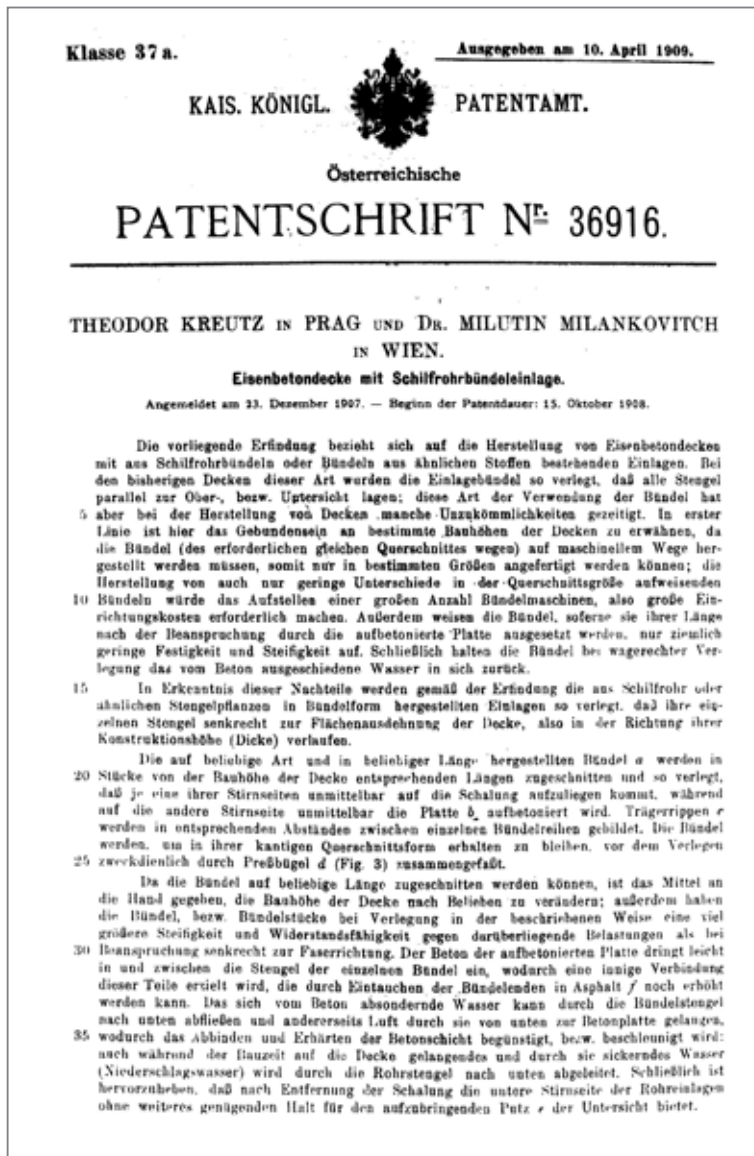
Када се пореде Енебикова таваница и начела и развојне фазе Миланковићеве таванице закључно с њеном коначном верзијом која је описана у патентном спису АТ25292В, онда се може закључити да је Миланковићев свеобухватни приступ проблему израде армирано бетонске таванице довео до укрштаја чији су се облици непрестано усавршавали кроз унапређену симетрију и хармонију кроз све фазе реализације његовог изума, и који су допринели да је по својим преимућствима стајала „ви-соко изнад свих осталих” [Миланковић 1979: 341]. На то указује и чињеница да је његов изум крунисан патентном заштитом, а затим и применом у грађевинској пракси.

Тако је до краја 1907. године предузеће барона Питела извело „25 разних грађевина” применом патентираних система „Миланковић-Кројц”, при чему су у то доба радиле „стално две машине на фабрикацији уложака за те таванице [...] Но свој највећи успех постигла је та таваница при грађењу новог дела зграде Техничке велике школе у Бечу; њу је нарочита комисија наставника, којој је председавао Брик, одабрала између свих понуђених таваница” [Миланковић 1979: 314]. Осим тога, „Засебна једна монографија, објављена 1908. године у Бечу и један чланак Тегратија, објављен 1907. године у часопису 'Beton und Eisen', дају подробне извештаје о том начину грађења и илуструју га цртежима и фотографским снимцима” [Миланковић 1979: 314]. Тиме се потврђује начело укрштаја према коме честе и обилате појаве хармоније и симетрије у умном призводу доприносе његовом савршенству [Костић 1961: 34].

³ У изворном тексту патентног списка АТ25292В: “Diese einzubetonierende Bündel aus schilfrohr oder dgl. werden an ihrer Oberfläche mit einem gipsmortelüberzug und einem wasser-glasanstrich versehen, damit sie beim betonieren dem frischen beton kein wasser entziehen können und somit stets eine trockene, leichte einlage bilden”.

Други ипатентирани изум за таваницу

Иако у својим сећањима Миланковић не наводи да је даље развијао и усавршавао систем израде армирано бетонске таванице, он је са Теодором Кројцом крајем 1907. године поднео пријаву за нову таваницу, за коју је остварио заштиту патентом број АТ36916В (Слика 5).

Слика 5. Прва страна патентног списка патента број АТ36916В
[Kreutz und Milankovitch 1909]

Ова таваница се за разлику од претходне карактерише тиме што се снопови трске од којих су формиран улошци постављају у правцу висине таванице, тј. управно на оплату (видети цртеж и патентни захтев уз патент бр. АТ36916В који су приказани у Табели 1). На наведени начин је Миланковић унапредио своју прву таваницу, јер је остварио јачи спој између уложака од трске и бетона, чиме је повећао носивост таванице, а уједно је добио „побољшано учвршћивање и отврдњавање бетонског слоја”⁴ [Kreutz und Milankovitch 1909] због олакшаног проласка воде и ваздуха кроз вертикално постављене цеви снопова трске од које је формиран таванични уложак. Поред тога, окомитим постављањем снопова трске у односу на бетонску плочу, Миланковић је решио проблем производње таваничних уложака према жељеној висини таваничних ребара једноставним сечењем на потребну меру, док је код његове прве таванице висина ребара могла само да се прилагођава стандардним висинама више слојева уложака. Другим речима, интензивнијим ужљебљивањем таваничних уложака од трске, које постиже ротацијом уложака око њихове хоризонталне осе, Миланковић долази до потпуно новог укрштаја које са собом носи побољшану уравнотеженост – симетрију, односно „побољшано учвршћивање и отврдњавање бетонског слоја”. До новог решења таванице, Миланковић очито долази захваљујући одличном познавању особина бетона, јер је уочио да је потребно олакшати пролазак воде и ваздуха приликом очвршћивања бетонског слоја таванице.

Патентиран изум машине за производњу пакета трске, сламе или сличног материјала за топлотну изолацију

Независно од тога што је Миланковић упоредо с развојем своје таванице дошао до изума машине за фабрикацију таваничних уложака, тек 1908. године, три године након подношења пријаве изума за прву таваницу, подноси пријаву за машину за производњу пакета трске, сламе или сличног материјала за топлотну изолацију, за коју је остварио патентну заштиту на територији Мађарске патентом број HU43572В (Слика 6) и Француске FR390283А (Слика 7).

Очито је да није морао да жури са заштитом овог изума, јер је био свестан могућности за његово усавршавање кроз примену у пракси. Наиме, патентирана машина за производњу таваничних уложака разликује се од првобитне машине по томе што је конструкцијски тако решена да може да исеца улошке од сламе и по жељеној висини, и по жељеној дужини, и тиме одговори најразноврснијим захтевима за извођење армирано-бетонских таваница са звучном и топлотном изолацијом. Дакле, конструкција ове машине прати облик уложака нове таванице и очигледно представља плод исте идеје – да се дође до армирано-бетонске таванице

⁴ У изворном тексту патентног списка АТ36916В: “das Abbinden und Erhärten der Betonschicht begünstigt”.

koja može da odговори најразноврснијим захтевима за извођење. Она је остварена кроз умножене укрштаје у самој конструкцији машине које се огледају у могућности подешавања размака „четири ваљка (9, 10) за формирање пакета” на жељену висину (Табела 1).

Слика 6. Прва страна патентног списка патента број HU43572B
[Milankovitch és Kreutz 1908]

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE.

OFFICE NATIONAL DE LA PROPRIÉTÉ INDUSTRIELLE.

BREVET D'INVENTION.

XX. — Articles de Paris et industries diverses.

4. — ARTICLES DE VOYAGE ET DE CAMPMENT, ENSEMBLAGES, RÉCIPIENTS
ET ACCESSOIRES.

N° 390.283

Machine pour la confection de paquets de roseaux, pailles, cannes et substances semblables.

MM. MARCIN MILANKOVITCH et THÉODORE KREUTZ résidant en Autriche.

Demandé le 15 mai 1908.

Délivré le 24 juillet 1908. — Publié le 1er octobre 1908.

La présente invention concerne une machine pour la confection de paquets prismatiques de pailles, roseaux, cannes et substances semblables et en particulier ceux qui sont employés par exemple pour être insérés dans les couvertures en béton armé.

La machine opère aussi bien l'aménagement des matières aux parties en travail, que leur mise en forme, leur compression en paquets, la mise du fil de lien aux endroits correspondants, ainsi que la coupe du paquet à la longueur désirée, et elle est construite de telle façon que le dispositif d'aménagement, de mise en forme et de compression reste inactif lorsque le mécanisme de mise en place du fil de lien ou le dispositif à couper travaillent.

Le dessin représente, en élévation dans la fig. 1, et en plan dans la fig. 2, une forme d'exécution de la machine, tandis que les fig. 3 à 8 représentent des détails du dispositif.

Dans le bâti inférieur 1 convenablement coiffé est porté l'arbre de commande 2 qui est entraîné par une courroie ou par une roue d'engrenage ou directement par un moteur, et qui transmet le mouvement, par les roues dentées 3, à un arbre intermédiaire 4, lequel, de son côté, entraîne, au moyen de pignons 5, un arbre horizontal 6; ce dernier

met en rotation, par les roues dentées 7 et 8, les rouleaux horizontaux d'aménagement, de mise en forme, supérieur et inférieur 9, dont la distance détermine la hauteur de la section du paquet à confectionner. La largeur de ce paquet est déterminée par deux rouleaux de même genre 10 tournant autour de deux axes verticaux qui reçoivent leur mouvement de l'axe du rouleau inférieur 9 par les pignons coniques 11. Les rouleaux 9 et 10 sont avantagusement dentelés, striés ou munis de rugosités sur leur surface extérieure.

L'arbre intermédiaire 4 est formé de deux parties qui sont reliées par un dispositif d'accouplement 12, lequel peut être embrayé ou débrayé au moyen d'un levier à main ou à pédale 13, pour pouvoir interrompre le mouvement des rouleaux 9 et 10.

Immédiatement après l'endroit de sortie du paquet formé par les rouleaux, se trouve le dispositif servant à placer le fil de lien (fig. 3 à 5).

Ce dispositif consiste en une barre fixe 14 avec rainure 15 à sa partie supérieure et en deux pièces à plier reliées à la barre 14 au moyen des axes 16. Chaque pièce à plier possède un moyeu 17 muni d'une rainure 18 courant dans le sens de la rainure 15 et un manchon 19 en deux parties l'entourant, tout en ménageant une fente étroite; ledit man-

Prix du fascicule : 1 franc.

Слика 7. Прва страна патентног списка патента број FR390283A
[Milankovitch et Kreutz 1908]

ЗАКЉУЧАК

Естетски недостатак Енебикове таванице, који је иницирао Миланковића да размишља о њеном усавршавању, и да у томе успе, потврђује уверење Лазе Костића „да естетски развитаك доводи до животне преглед-

ности, до проналаска, до високе технике”⁵ [Винавер 2012: 223]. Наиме, основна тежња Лазе Костића, који је био „један од најсвестраније заинтересованих и развијених интелектуалаца”, огледала се у „стварању једне теорије естетике” на основу анализе народне поезије и њено проширење до „свеобухватне филозофије, која би тачно изражавала народно схватање. При томе је нашао да је његова битна одлика један естетизам и да он представља основу на којој се с правом може извести синтеза словенског и хеленског духа.” [Вукадиновић 1961: IV].

Миланковић успева у замисли да истовремено с решавањем естетског реши и друге значајне недостатке Енебикове таванице попуњавањем њених шупљина „улошцима од довољно чврстог а и јефтиног материјала” [Миланковић 1979: 311]. То је у потпуном сагласју и с тим да „Празно не може да постоји одвојено, већ на њега мора да належе неко пуно и да на тај начин хармонизује целину” [Петровић 2005: 141]. Другим речима, Миланковић прави велики искорак у технолошком смислу користећи се ужљебљивањем уложака у међупросторе ребара Енебикове таванице, а у чему се огледа хармонија у складу с Костићевом теоријом укрштаја. Такође, Миланковић остварује сасвим нов таванични систем с унапређеном симетријом, за коју према Костићевој теорији укрштаја важи исто начело „што проводи зраке или трепете у појава светлости, топлоте и звука” [Костић 1961: 21], односно потпуну уравнотеженост таваничног система која поред равнотеже сила притисака и истезања таваничног система обухвата и топлотну и звучну уравнотеженост. Поред наведеног, у Миланковићевој таваници су потпуно другачије размере између бетона и гвожђа, с којима улошци творе једну потпуну целину, односно нов укрштај – укрштај бетона, гвожђа и уложака од трске. Даље се, из овог укрштаја три различита материјала, поред нове таванице, која је топлотно и звучно изолована, рађа и јединствена машина за производњу уложака од трске и нова технологија градње, односно потпуно нов систем градње армирано-бетонске таванице. Наведено је у складу с Костићевом теоријом укрштаја „да је свака појава, било природна или уметна, вештачка [...] тим савршенија, што је јасније, што се обилатије у њој приказује начело укрштаја, ма у ком свом облику” [Костић 1961: 37], јер су у Миланковићевој таваници сва три вида начела укрштаја – хармонија, симетрија и укрштај јаснији и обилатији у односу на Енебикову таваницу.

Поред наведеног, за успешну реализацију нове таванице, према Миланковићевој идеји, био је кључан моменат у којем се Миланковић присећа да је у детињству ходао по крову од трске, а прорачунима је показао да трска испуњава критеријуме за материјал од кога је требало направити таваничне улошке. Када се има у виду да је Миланковић потицао из српске породице која је неговала српску културу и традицију, и да је детињство провео на селу, а да је највише научно звање стекао на сту-

⁵ Из другог пасуса прве фусноте друге главе под називом „Основно начело и велико откривење” [Винавер 2012].

- Костић, Лаза (1961). *Основно начело: критички увод у ошћу философију*. Београд: Култура.
- Милосављевић, Предраг (2016). *Мера и узвишеност*. Београд: Српско друштво за историју науке.
- Петровић, Александар (2005). *Аналогија и ентропија – философија природе и хармоније Лазе Костића и Косије Стојановића*. Нови Сад: Матица српска.
- Петровић, Александар (2009). *Циклуси и записи: Opus solis Милутина Миланковића*. Београд: САНУ.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Јелић, Мирјана (2017). Заједничке карактеристике главних доприноса Руђера Бошковића, Милутина Миланковића и Бранка Жежеља развоју грађевинарства. *Инженеринг и век конструкција*, 17(2): 157–169. Доступно на: <http://divk.inovacionicentar.rs/ivk/ivk17/157-IVK2-2017-MDJ.pdf>. Приступљено: 20. 8. 2018.
- Миланковић, Милутин (1979). *Успомене доживљаја и сазнања: Дејинство и младост (1879–1909)*. Београд: САНУ. Доступно на: http://legati.matf.bg.ac.rs/milankovic/book.waf1?c=Null&book=uspomene_1879_1909. Приступљено: 30.11.2019.
- Hennebique, F. Poutre légère et de grande résistance en béton de ciment avec barres de fer noyées. CH6533A. 15. 9. 1893. Доступно на: https://worldwide.espacenet.com/publicationDetails/originalDocument?CC=CH&NR=6533A&KC=A&FT=D&ND=3&date=18930915&DB=EPODOC&locale=en_EP. Приступљено: 14. 3. 2019.
- Kreutz, Theodor und Milankovitch, Milutin. Eisenbetondecke mit Schifrohrbündeleinlage. AT36916B, 10. 4. 1909. Доступно на: https://worldwide.espacenet.com/publicationDetails/originalDocument?CC=AT&NR=36916B&KC=B&FT=D&ND=3&date=19090410&DB=EPODOC&locale=en_EP. Приступљено: 14. 3. 2019.
- Milankovitch, Milutin und Kreutz, Theodor. Eisenbetondecke. AT25292B, 10. 8. 1906. Доступно на: https://worldwide.espacenet.com/publicationDetails/originalDocument?CC=AT&NR=25292B&KC=B&FT=D&ND=3&date=19060810&DB=EPODOC&locale=en_EP. Приступљено: 14. 3. 2019.
- Milankovitch, Milutin et Kreutz, Theodor. Machine pour la confection de paquets de roseaux, pailles, cannes et substances semblables. FR390283A, 1. 10. 1908. Доступно на: https://worldwide.espacenet.com/publicationDetails/originalDocument?CC=FR&NR=390283A&KC=A&FT=D&ND=3&date=19081001&DB=EPODOC&locale=en_EP. Приступљено: 14. 3. 2019.
- Milankovitch, Milutin és Kreutz, Theodor. Gép kötegeknek sásból, nádból, szalmából és hasonló anyagokból való előállítására. HU43572B, 21. 11. 1908. Доступно на: <http://epub.hpo.hu/e-nyilvantartas/?lang=HU>. Приступљено: 14. 3. 2019.

DEVELOPMENT OF MILUTIN MILANKOVIĆ'S PATENTED
CONSTRUCTION SYSTEM OF THE REINFORCED CONCRETE CEILING
AS AN ILLUSTRATION OF LAZA KOSTIĆ'S PHILOSOPHICAL PRINCIPLE
OF THE INTERCROSSING

by

MIRJANA JELIĆ
Republic of Serbia
The Intellectual Property Office
Kneginje Ljubice 5, Belgrade, Serbia
mjelic@zis.gov.rs
mjelicjm@gmail.com

SUMMARY: Milutin Milanković was the first who invented, patented and introduced the technology of building reinforced concrete ceiling with an integrated thermal and sound insulation into engineering practice. This technology, known as the Milanković – Kreutz building system, made the Serbian scientist a glorious inventor. Considering that the intercrossing is a fundamental principle of all forms in nature, from ancient to modern philosophers, in this paper Milutin Milanković's top achievements in engineering practice are explained by the application of this principle, which basics were in detail described by Laza Kostić. Application of the principle of intercrossing in the Milanković – Kreutz construction system contributes to the understanding of basics of technical practice and development phases of Milanković's construction system – from initial idea to feasibility study, and the realization of patent protection as precondition for exclusive industrial application. It also contributes to a general understanding of the theory of intercrossing by Laza Kostić, as well as the possibilities of its application in various creative endeavors.

KEYWORDS: reinforced concrete ceiling, intercrossing, Milutin Milanković, Laza Kostić

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ РУМУНА У УЗДИНУ И СЕЛЕУШУ, У СВЕТЛУ МАЊЕ ПОЗНАТЕ МАЂАРСКЕ ЕТНОГРАФСKE ГРАЂЕ С ПОЧЕТКА 20. ВЕКА

ФЕРЕНЦ НЕМЕТ

Универзитет у Новом Саду
Учитељски факултет на мађарском наставном језику
Штросмајерова 11, Суботица, Србија
ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

ВИРЂИНИЈА ПОПОВИЋ

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за румунистику
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
popovic.virdjinia@ff.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Једна од најцитиранијих књига завичајне историје Бана-та свакако је монографија Торонталске жупаније др Шамуа Боровског (Borovszky Samu), која је издата 1912. у Будимпешти, на мађарском језику. Она је једна од најсвеобухватнијих обрада историје банатских насеља, и један од првих сумарних прегледа етнографије народа ових простора, између осталих, и Румуна. Пре сакупљања етнографске грађе на терену, Боровски је саставио детаљне етнографске упитнике са 44 најважнија питања, и разаслао их сеоским бележницима у насељеним местима у Банату, да се постарају о његовом попуњавању и да их врате ради аналитичке обраде. Резултат прикупљања тих података био је изненађујуће богатији од очекиваног, те је у етнографском делу монографије коју је уредио, успео да их обради само укратко, такорећи у назнакама. Тако је иза њега остала детаљна прикупљена етнографска грађа, која је, у појединостима, добрим делом необрађена, а која се данас чува у Етнографском музеју у Будимпешти. Из те збирке попуњених етнографских упитника у овом раду приредили смо оне који се односе на свадбене обичаје Румуна у Уздину и Селеушу, прикупљене 1911. године, који представљају део прве систематске етнографске обраде

Румуна у Банату. Ова два места смо одабрали због тога што је одавде Боровски прикупио знатно више грађе него у осталим местима у којима су испитаници само кратко, телеграфски, одговарали на упитник. Намера нам је била да овим радом скренемо пажњу стручној јавности, посебно етнологима, на ову важну, а већим делом непознату етнографску грађу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Шаму Боровски, Торонталска жупанија, Банат, венчани обичаји Румуна, Уздин, Селеуш

Теренско истраживање фолклора, народних умотворина, обичаја и ритуала код Румуна, на територији данашње Војводине, било је веома ретко на крају 19. и почетком 20. века. Етнографи и фолклористи су у својим књигама наводили да таква врста истраживања код Румуна није постојала, да су се обичаји и народне умотворине временом изгубиле и да се мали број румунских интелектуалаца уопште, занимао за прикупљање румунске грађе у Банату. О томе опширније говори Мирјана Малуцков у књизи *Румуни у Банату*, где наводи да није било систематских истраживања све до педесетих година 20. века. Такође, она наводи и да су ретко били „забележени подаци или резултати напора појединаца, који су се односили на обраду историјских података о појединим насељима” [Maluckov 1985: 18]. Из ове изјаве као и из истраживања лингвисте и етнолога Радуа Флоре (Radu Flora), можемо са сигурношћу утврдити да је ипак постојао мали број румунских интелектуалаца који су у своја истраживања уврстили и румунска села из данас српског дела Баната који је тада био под аустроугарском влашћу. О једном од тих интелектуалаца биће речи у овом раду. Румунска етнологија нема превише података о страним етнографима који су истраживали обичаје и традиције Румуна, а поготову не код Румуна из српског дела Баната. О страним етнографима који су се занимали за фолклор Румуна мало се зна. Углавном се говори о истраживачима Румунима који су посећивали румунска села и тражили варијанте најпознатијих румунских балада [Vulcănescu 1979; Datcu 1979; Bîrlea 1974; Datcu 2006].

Први етнографски документи о Банату потичу од Франческа Гризелинија (Francesco Grisellini) из послеотоманског доба (1790): *Versuch einer politischen und naturalischen Geschichte des Temesvarer Banats in Briefen I–II* (Wien), на румунски је превео Н. Болокан (1926): *Istoria Banatului* (Bucureşti). Други важан извор за Гризелинијево дело је превод Косте Фенешана, објављен у Темишвару 2006. – Francesco Grisellini: *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei*. Ови документи су већ скоро три стотине година референце за историју Баната 18. века. Румунски историчари Гризелинија узимају с резервом, али је он ипак зачетник теорије о „пустом и ненасељеном Банату” [Maluckov 1985: 18]. Гризелини је информације углавном добијао од службених лица с којима се сусретао током путовања по овим областима, а не из докумената. Похвално је говорио о гостољубивости и врлинама Румуна у Банату, али је говорио и о њиховим обичајима. Иако не у вези неког конкретног места у Банату, писао је и о празничним обичајима Румуна, о њиховом свадбеним обичајима,

наглашавајући не само етнографски већ и фолклорни аспект [Griselini 2017: 137].

За румунски фолклор и обичаје занимали су се и други страни истраживачи. Поједини су и познавали румунски језик, као на пример браћа Артур и Алберт Шот, који су објавили бајке сакупљене у селима око Оравице, недалеко од Беле Цркве; Вук Стефановић Караџић је, својевремено, познатом молдавском писцу Георгију Асакију (Gheorghe Asachi) послао у рукопису 30 румунских народних песама прикупљених у Банату (Вршац, Темишвар, Панчево, и др.), у местима које је посетио током својих истраживања [Flora 1975: 25–26]. Нажалост, претпоставља се да су рукописи изгорели у штампарији 1827. године приликом великог пожара у Јашију; Густав Вајганд (Gustav Weigand) с Универзитета у Лајпцигу, у својим путовањима по Банату, стигао је у село Владимирово где је у својим упитницима, прикупивши грађу за лингвистички атлас, наишао и на испитанике који су знали да му изрецитују румунске народне песме које је записивао [Weigand 1896: 135; Flora 1975: 25]. Георге Алексић (György Alexics), Србин пореклом из Арада и професор на Универзитету у Будимпешти је заједно са Анталом Херманом (Antal Hermann) прикупљао елементе румунског фолклора у Банату, понајвише у селу Стража код Вршца.

О румунском фолклору из српског дела Баната писао је и већи број румунских фолклориста, етнографа и историчара. Аутори су имали увид у текстове објављене у часописима *Memoria Ethnologica*, *Tradiția*, *Piramida*, *Lumina*, *Libertatea* [Magda 1987; Măran 1998; Popović 2008; Popović 2010].

У румунским селима у Банату сачувани су многобројни рукописи у разним породицама, приватним библиотекама који датирају још од краја 19. века. Они садрже грађу сакупљену у различитим периодима 19. и почетка 20. века. То су углавном свеске с народним песмама и песме које су се певале за велике годишње прославе, на свадбама и крштењима. Етнографска грађа је ређа али мноштво података о обичајима Румуна, о њиховој народној ношњи и о ритуалима може се пронаћи управо у овим песмама, које се налазе у рукопису и које се и дан-данас чувају. Аутори овог рада нису имали директан увид у те рукописе, већ су, као индиректан извор, користили књигу фолклористе и лингвисте Радуга Флоре, који је о њима опширније говорио, и који је у својој књизи *Folclor literar bănățean: premise și sinteze* објавио и више факсимила. Међу овим факсимилима постоје и они који су пронађени у селима за која смо се занимали – Уздин и Селеуш. Увидом у литературу о овим рукописима (будући да аутори овог рада нису имали непосредан увид у њих), уочава се да они углавном садрже народне песме, из којих индиректно можемо црпети етнографске податке о овим селима, о социјалним проблемима, о младићима-војницима који су војску служили подалеко од свог завичаја, као и о песмама које су се певале на свадбама.

Најстарији рукопис с народним песмама из Баната написан је ћиричним словима чији је аутор Јоаким Поповић и датира из 1859. године а пронађен је у Селеушу [Flora 1975: 51]. Поповић је био студент препарандије у Араду, а затим учитељ. Последње песме у рукопис прибележио је

његов брат, Георг Поповић око 1861–1862. године. У првом рукопису, који је пронађен у Уздину, а чији је аутор извесни Симион Миклауш, не постоје значајнији подаци о свадбеним обичајима. У рукопису који је пронађен у Селеушу, на 166 страна прибележено је 120 песама, али нису све народне. Из њиховог садржаја може се сазнати о политичком и духовном животу Румуна крајем 19. века, као и о храбрости румунског становништва. Понајмање је података о свадбеним или другим обичајима Румуна у српском Банату [Flora 1975].

Мирјана Малуцков у књизи *Румуни у Банату* спомиње имена неколико страних етнографа који дају највише информација о колонизацији Баната, о популацији Аустроугарске монархије, као и о пресељавању румунског становништва у Банату крајем 18. века. То су следећи етнографи: Karl Freiherrn Czoernig: *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie* (Wien 1857), Johann Heinrich Schwicker: *Geschichte des Temeser Banats* (Pest 1872); *Geschichte der oesterreichischen Militärgrenze* (Wien 1883), *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen* (Wien und Teschen 1881). Ауторка Малуцков говори и о монографијама Мађарске академије наука у редакцији Шамуа Боровског (S. Borovszky), те наводи његова дела: *Temes vármegye* (Budapest 1914), *Torontál vármegye* (Budapest 1912), у којима пише о старости појединих банатских насеља, позивајући се на списак папског десетка из 1332–1337, о попису извршеном према налогу царског двора у Бечу из 1771, као и о карти грофа Мерсија из 1723–1725. године [Maluckov 1985: 18].

Пре Првог светског рата, Николаје Тинку Веља, протопоп и професор теологије у Вршцу (1814–1867), у књизи *Istorieară bisericească politico-națională a românilor* (Sibiu 1865) даје више података о појединим румунским селима и о Румунима у српском делу Баната. Такође, један учитељ из Владимировца, Николае Пенца, написао је монографију овог места: *Monografia comunei Roman-Petre (Petrovosello) 1808–1908*. (Oravița 1911). Ова два интелектуалца из 19. века, познавајући добро ситуацију у селима из којих су пореклом, написали су монографије засноване на поузданим сведочанствима о прошлости. У њиховим радовима налази се и етнографска грађа богата информацијама о обичајима код Румуна.

Систематско проучавање народних обичаја вршено је, поред теренских истраживања, и приликом прикупљања грађе за *Етнолошки аџлас Југославије*, почев од 1964. године, док је седамдесетих година прошлога века, Комисија за истраживање фолклора у оквиру Друштва за румунски језик из Војводине прикупила грађу за антологију румунских народних песама. Других сличних истраживања није било. О свадбеним обичајима код Румуна у Банату спорадично је писано у часопису *Лумина* и у недељнику *Либертаријеа*. Писало се и у појединим интервјуима у оквиру неких пројеката, као и у зборницима с конференција. Међутим, већа теренска истраживања ипак су изостала.

Што се тиче Селеуша и Уздина, о свадбеним обичајима су углавном писали аутори сеоских монографија, као и у оквиру појединих етнографских истраживања за писање доктората. Нпр. у монографији села Селеуш, Аурел Божин (Aurel Bojin) највише пажње посветио је ритуалима који прате

венчање, од момента уговарања брака, упознавања младе и просидбе с договором о миразу, преко обичаја припреме за свадбу, позивања гостињу, облачења младе, и саме свадбе која се обавља, према неком правилу, недељом (сама свадба има вишеслојне радње: одлазак по кума, одлазак по девојку, венчање, ручак у кући невестиних родитеља, одвођење невесте из родитељске куће и улазак у кућу младожење, приказивање дарова и убрађивање невесте) [Bojin 1990: 203–209]. Селеушки обичаји не разликују се много од обичаја у Уздину из разлога што су становници оба села пореклом из области Баната¹ који је данас у Румунији и имају сличне или исте обичаје. Иначе, свадбени обичаји према програму основних радњи слични су обичајима Срба у Банату, Војводини као и обичајима словенских народа. „Они не представљају обичаје формиране у овим пределима, већ су баштињени традиционални свадбени обичаји сопственог народа уз неизбежне промене које су последица промена општих услова живота као и прожимања са суседним етничким заједницама...” [Maluckov 1985: 205].²

Фокусирање и усмеравање пажње интелектуалне јавности на разноликост и богатство националних култура дошло је, као европски тренд, до изражаја у другој половини 19. века, а манифестовало се у настојању да се то богато етнографско наслеђе, као културно благо, стави на увид јавности. Најпогоднија места за презентовање тих вредности представљале су (почев од средине 19. века) светске изложбе. Аустроугарска монархија је своје богато етничко шаренило, по први пут, представила 1867. на Светској изложби у Паризу, презентујући предмете и илустрације које су одсликавале богатство фолклора. Касније су етнографске поставке, убрзо, постале, такође, стандардни део светских изложби и међународних сајмова. С аспекта организованог, систематског проучавања народних обичаја и стваралаштва народа на овим, војвођанским просторима, значајно је поменути 1896. годину – Миленијумска прослава Угарске, у поводу хиљадугодишњице доласка Мађара на просторе централне Европе. Величанствене манифестације имале су за циљ величање Угарске и организоване су широм земље. Један од репрезентативних издавачких подухвата те 1896. године било је покретање државне едиције под насловом *Жујаније и жрадови Угарске*, у 26 томова. Као уредник овог издања прихватио се познати историчар из Каравукова, пореклом Словак, др Шаму Боровски (Каравуково, 1860 – Будимпешта, 1912) [Kalapis 2003: 149–150]. Ова репрезентативна серија монографија жупанија Угарске је и данас незаобилазан извор наше завичајне историје, посебно монографија Бач-Бодрешке (1909), Торонталске (1912) и Тамишке жупаније (1914) [Kalapis 2003: 149–150]. И управо осмишљавајући концепцију и структуру ове

¹ Село Селеуш колонизовано је између 1764. и 1774. године, и то с већим бројем породица из села око реке Мориш, као и из више места румунског дела Баната.

² Детаљније видети следећу литературу: Миле Попов (1969/70). Свадба у северном Банату. *Рад војвођанских музеја*, 18–19: 29–72; Александар Стефановић (1974/1978). Улога дуката приликом женидбе и удадбе у Северном Банату у XIX и почетком XX века. *Рад војвођанских музеја*, 23–24: 110–111; Петар Влаховић (1972). *Обичаји, веровања и изразоверице народа Јужнославије*. Београд: БИГЗ.

едиције, Боровски је израдио етнографски упитник за насељена места („Питања за етнографски део монографије”) са 44 стручно формулисаних питања, која су имала за циљ (прво) систематско прикупљање етнографских података народа са ових простора. Ова питања била су свеобухватна, усмерена на све сегменте, почев од народног градитељства, преко народне ношње, исхране, па све до свадбених и других обичаја и веровања [Borovszky 1911]. Прегледом сачуваних упитника, дошли смо до сазнања да је њихово попуњавање Боровски поверио сеоским нотарима, који су веродостојност унетих података оверавали потписом и печатом. На тај начин је систематски прикупио прилично велик број етнографских података, коју, због обима, није ни могао довољно детаљно представити у својој едицији, већ само укратко, могли би се рећи – телеграфски. Управо из тог разлога је интересантна ова обимна етно-грађа, која је добрим делом остала „скривена” и непозната, а представља драгоцен извор етнографских података с почетка 20. века за поједине народе, пре свега Румуне. Од 210 насељених места некадашње Торонталске жупаније, сачувани су упитници за 137 насеља³. Поједини од њих, због обима прикупљене грађе, имају и додатне листове, те смо овом приликом одабрали презентовање грађе два румунска места у Банату – Уздин (Újözora) и Селеуш (Keviszöllös). Ту ћемо представити до сада непознату (мађарску) грађу, која се односи на свадбене обичаје Румуна у поменута два места. Она је сакупљена у лето 1911. Ова два места одабрана су из разлога што је из ових насеља Боровски прикупио знатно више грађе него у осталим местима у којима су испитаници само кратко, телеграфски, одговарали на упитник.

ВЕРИДБА И ВЕНЧАЊЕ КОД РУМУНА У СЕЛЕУШУ (1911)

Етнографска обрада села Селеуш (Keviszöllös) путем упитника, извршена је 1911. године, уз свесрдну помоћ тадашњег сеоског бележника, те садржи богате и интересантне податке о народним обичајима и животу тамошњих Румуна [Borovszky 1911]. Део о свадбеним обичајима описан је на посебним листовима, који су прикључени упитнику, будући да је био тако опширан да није могао стати у (премалу) стандардну рубрику.

Селеуш је тада бројао 2.751 становника, а према прикупљеним подацима, тамо су се младићи женили почев од своје 18. године, а девојке удавале већ са 15 година. О детаљима веридбених и венчаних обичаја тамошњих Румуна читамо следеће: „Отац младожење, или пак његова удова мајка или старатељ, у пратњи неколико својих најближих рођака, најчешће увече одлази у посету младиним родитељима да затражи њену руку, да договоре дан веридбе, износ готовог новца (капаре) који су младожењини родитељи тога дана дужни платити, као и то, које делове одеће је младожења дужан поклонити млади, договоре се о миразу, и потом одлазе. После тога, следи веридба. То се обављало у кући младе, и у веридби

³ Видети списак сачуваних анкетних листова за Торонталску жупанију, сачињен 28. децембра 1962. од стране кустоса збирке, др Петера К. Ковача (Ethnológiai Adattár, EA 5682, Етнографски музеј, Будимпешта).

су учествовали родитељи, младожења и млада и најближа родбина. Након што родбина са супругине стране заузме своје место, иступају родитељи младе, те их питају шта траже, на шта треба да следи одговор 'тражимо једну одбеглу јуницу, за коју смо чули да је у кући'. На то уводе девојку и представе је, на шта изјаве да је она та коју траже, након чега млади пар изјављује да желе да се венчају, те младини родитељи обзнањују споразум о миразу, те младожења предаје младој погачу заједно с износом договореног аванса (између 20 и 100 круна), коју девојка преузме и изнесе напоље. Тиме је веридба обављена, а таст ракијом и храном чашћава своје госте, који током конзумирања јела и пића с неколико круна дарују младу. Шест до осам недеља након веридбе, долази до склапања брака, или се пак, без званичног венчања организује свадба. Дан пре свадбе, младожења колима доноси орман за одећу у младину кућу – коју ће пуну одеће, након свадбе, вратити – те ће заједно с неким од својих добрих пријатеља или рођака кренути да позива родбину на свадбу. Позив је једноставан, не практикују се песмице. Пре подне, око 9 или 10 часова младожења с родбином одлази по кума, те сви они, предвођени барјактаром и младожењиним торбоношом (који су сви кумови рођаци) долазе у младину кућу. Младу налазе закључану заједно с неколико својих рођака. Напољу испред врата кум се са својом родбином погађа око издавања младе, те се на крају погоде за откупнину од неких 4–10 круна, коју исплаћује кум, након чега младу издају деверу и куму, те након изговорене молитве Оченаша и након што се млада опростила од својих родитеља и браће, сватови се одвозе до матичара, потом и у цркву. Након склапања брака, враћају се у кућу младиних родитеља где до увече (21 или 22^h) једу, пију ракију, играју, а старији певају и разговарају. Пре одласка показују поклоне које је млада добила од своје родбине, а који се највећим делом састоје од готовог новца (2–10 круна), али дарују се и мараме, живе и заклане кокошке и патке. Приказ дарова врши неки речитији мушкарац следећим речима: 'Добро вече, господине куме! Био где био, био присутан или не, брат (девер итд.) домаћина лепо се понео, те је приложио један леп поклон' – након тога представи поклон, те даје смешне коментаре о томе како је тај поклон набављен. Од поклона, новац и месо не припадају домаћину, мараме добија млада, која их одмах испоклања младожењиној родбини. Након тога млада се отпрема кући. У дворишту супруга, с обе стране капије гори ватра, а у дворишту свекрва снаји предаје две свеће, један хлеб и со, она све то преузима, потом, јој око струка намотају дугачак појас од сукна, којим је увуку у кућу, где се чашћавају све до јутра, с тим што усред пијукцања приказују, на већ поменути начин, поклоне од младожењине родбине. Изјутра, након доручка пакују храном торбу младожењиног носача (торбе) а после отпрате кума до куће" [Borovszky 1911].

Ови обичаји сачували су се у Селеушу до осамдесетих, деведесетих година 20. века. После политичких догађаја на крају прошлог века, већина свадбених обичаја је нестала, заједно са местом где се организовала свадба. Пре су то биле куће, затим велики шатори окићени ћилимима. Данас су то сале за венчање окићене балонима и свакојаким украсима који не

подсећају на ручне радове. Због великих трошкова свадбе, које су трајале и по недељу дана, свеле су се на само један дан. Није редак случај да то буде само ручак и вечера. У припреми организовања свадбе били су укључени сви рођаци, комшије, пријатељи, некако се знало унапред ко ће бити позван на свадбу а ко не. Од обичаја припремања хране за свадбу (клање свиња, прасади, живине и прављења резанаца), није остало ништа. Сачували су се обичаји који су присутни и код Срба у Банату, Војводини или Србији.

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ У УЗДИНУ (1911)

Уздин је 1911. године, у време прикупљања података, бројао 5.805 становника, већим делом румунске националности. Девојке су се удавале већ са 16, 17 и 18 година, а младићи женили са 18 година [Borovszky 1911/1]. Богати венчани обичаји описани су на следећи начин: „Уколико нека мајка има сина за женидбу, она недељом и празницима одлази до сеоског дома, испред којег се млади сакупљају да играју (жок), како би их посматрала, те да би за свога сина одабрала девојку. Након тога, путем посредника успоставља контакт са младиним родитељима, те ако се усагласе у погледу мираза и других ствари, једне договорене вечери, младожењин отац, у пратњи два–три мушка рођака, са флашама пуним ракије, углавном буклијама одлазе у кућу младиних родитеља, где млада свог будућег таста и његове пратиоце – уколико су старији – дочекује на трему, те им љуби руке, а младини родитељи, са родбином их дочекују са ракијом, где им уз пригодне речи наздрављају, те их потом уводе у собу. Након рукољуба, девојку сваки гост дарује новцем, према својим могућностима. Након уласка у собу, те након још неколико здравица, обично младожењин отац, након разговора о више тема и околишања, разговор скреће на циљ њиховог доласка, питајући, да ли знају због чега су они заправо дошли. С младине стране на то одговарају да не знају, али ће сазнати ако им кажу. Након тог увода, младожења са својим оцем пред присутним сведоцима поново покреће питање мираза, и у вези тога постижу коначан споразум. Затим се договарају колики ће бити износ тзв. капаре, која ће се дати приликом веридбе девојке, те који ће се одевни предмети купити младој. Након претходно постигнутог споразума о висини капаре, из друге собе се позива девојка, која приликом уласка, пожели добро вече и иде у сусрет гостима. Када отац младожење извади износ договорене капаре, предаје је девојци, те изјављује: 'Сада си већ наша!' Девојка преузима новац, свим гостима љуби руке и излази из собе. Мушкарци, након још неколико здравица и поздрава одлазе. Тиме се завршава плаћање капаре. Неког одређеног дана, на сличан начин се обавља и веридба, с том разликом да се с обе стране приређује богата гозба, на коју се позива већи број гостију, и мушких и женских.

На дан пред свадбу како младожења тако и млада у пратњи пријатеља или пријатељице редом посећују родбину и позивају их на свадбу. Истога дана, пре заласка Сунца, родбина младожење товари на кола комоду

с три фиоке, у коју су послане младине хаљине, које су обећане приликом давања капаре, па се то, уз пратњу циганске музике допрема младиној кући. Тамо се, после вечере предају младине хаљине, а после тога се враћају кући.

Сутрадан изјутра, на дан свадбе, два девера одлазе до младожење, а од њега запрежним колима до кумова (до првог и другог кума), које прате до младожење, а потом девери одлазе до младе. Када се примакне време венчања, млада у пратњи девера и других гостију а младожења у пратњи кумова и гостију крећу на венчање. Након венчања, сваки засебно долази до младиних родитеља где је организован ручак и где весеље траје до поноћи или до два сата после поноћи, када младу прате до младожењине куће. Тамо се још задрже на кратко, те потом младожења и млада прате кући кумове. Тиме се свадба завршава” [Borovszky 1911/1].

Описујући свадбене обичаје Румуна у Банату, Боровски у монографији Торонталске жупаније (1912), у свега тридесетак редака даје управо скраћени опис овде наведених обичаја из Селеуша и Уздина [Borovszky 1912: 323], што потврђује да су они били репрезентативни и распрострањени међу Румунима у Банату. Истовремено, он наводи још један интересант свадбени обичај, који није забележен у анкетним листовима поменутих два места, али који је у пракси постојао међу румунским становништвом. Тај део обичајне културе односи се на чување младе током свадбе: „Током читавог славља младу чува један стражар – девер [гивер]), и уколико се млада изгуби, он плаћа новчану казну” [Borovszky 1912: 323].

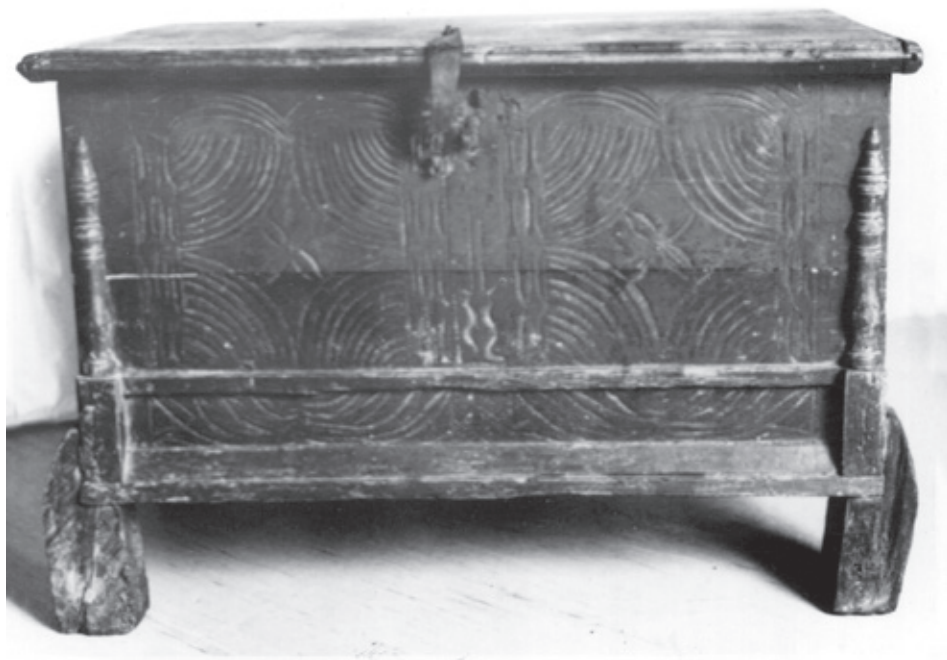
Сви свадбени обичаји који је Боровски навео у етнографском упитнику, тј. традиционални свадбени церемонијал код Румуна у Селеушу или Уздину био је у прошлости веома богат детаљима, „који су обављени према строго одређеном реду радњи” [Maluckov 1985: 211]. Данас скоро да од тих обичаја није остало ништа.

ЗАКЉУЧАК

Овај рад указује на мање познат етнографски извор о свадбеним обичајима Румуна у Банату. Идеја о писању овог рада је кренула од књиге Шамуа Боровског, која је издата у Будимпешти на мађарском језику 1912. године и која је једна свеобухватна обрада историје банатских насеља, и један од првих прегледа етнографије народа ових простора. Пре теренског истраживања, Боровски је саставио детаљне етнографске упитнике и дао их сеоским бележницима у Банату који су их попуњавали и након тога враћали ради аналитичке обраде. Подаци су били богатији од очекиваног, те је у етнографском делу монографије коју је уредио, успео да их обради само укратко. Тако је, иза њега остала детаљна прикупљена етнографска грађа, која је, у појединостима добрим делом необрађена, а која се данас чува у Етнографском музеју у Будимпешти. Из те збирке попуњених етнографских упитника у овом раду приредили смо оне који се односе на свадбене обичаје Румуна у Уздину и Селеушу, прикупљене 1911. године, и који представљају део прве систематске етнографске обраде Румуна у

Банату. Ова два места смо одабрали због тога што је у њима Боровски прикупио знатно више грађе него у осталим местима у којима су испитаници само кратко, телеграфски, одговарали на упитник. Намера аутора овог рада била је да се скрене пажња стручној јавности, посебно етнологу на ову важну, а већим делом непознату етнографску грађу. Каснија етнографска истраживања потврдила су податке које је прикупио Шаму Боровски а који су значајни по томе што могу да се користе у компарацији с ранијим свадбеним обичајима. Аутори монографија о Селеушу и Уздину, Аурел Божин (*Seleuş: un secol de activitate culturală*, Seleuş: Comunitatea locală, 1990) и Василе Спариску-Грофу (у монографији села Уздин: *Istoria satului Uzdin: monografie*. Societatea literar-artistică, Tibiscus 1999) нису користили изворе Шамуа Боровског. Подаци који се налазе у етнографским упитницима Боровског комплетнији су и садржајнији, поседују податке о становању, градњи кућа, народној исхрани, веровањима, ношњи итд., те дају једну заокружену слику места у којем су се попуњавали ови упитници и због тога су драгоценци за етнографска истраживања.

Фотографија 1. Девојачки сандук (око 1850), Уздин
(Извор: Музеј Војводине, инв. бр. Е 4144)

Етнографски упитници Боровског, који се чувају у Етнографском музеју у Будимпешти представљају мало познату, али веома драгоцену (рану, систематски прикупљену) грађу за изучавање народне обичајне културе мултиетничког Баната. Ова грађа значајна је не само са аспекта проучавања народних обичаја Румуна, него и Срба, Мађара, Словака и других народа на овом подручју. Систематичност и свеобухватност питања формулисаних у упитнику, а пре свега прикупљени одговори истраживачима омогућују селективну анализу и компарацију народне обичајне културе истог народа, што даје могућност сагледавања варијанти унутар једног региона (у овом случају Баната), али ствара услове и за интересантне, толико недостајуће међуетничке паралеле и контрастивна сагледавања. Управо због тога би сачуван фонд анкетних листова Шамуа Боровског будуће требало да представља незаобилазни извор за етнографска истраживања Баната, јер, како се то уочава и на примеру Уздина и Селеуша, он представља богату ризницу рано прикупљене етно-грађе, која се нити може нити сме заобићи у научним истраживањима.

*Фотографија 2. Верена девојка, Уздин (1928)
(Извор: Музеј Војводине)*

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Влаховић, Петар (1972). *Обичаји, веровања и ђразноверице народа Јужославије*. Београд: БИГЗ.
- Попов, Миле (1969/70). Свадба у северном Банату. *Рад војвођанских музеја*, 18–19: 29–72.
- Стефановић, Александар (1974–1978). Улога дуката приликом женидбе и удадбе у Северном Банату у XIX и почетком XX века. *Рад војвођанских музеја*, 23–24: 110–111.
- Bîrlea, Ovidiu (1974). *Istoria folcloristicii româneşti*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
- Bojin, Aurel (1990). *Seleuş – un secol de activitate culturală*. Seleuş: Comunitatea locală din Seleuş.
- Borovszky, Samu (1911). *Kérdőpont a monográfia néprajzi részéhez. Keviszöllős*. – Ethnológiai Adattár, EA 5682/11. Budapest. (Етнографски музеј, Будимпешта).
- Borovszky, Samu (1911/1). *Kérdőpont a monográfia néprajzi részéhez. Újzora*. – Ethnológiai Adattár, EA 5682/83. Budapest. (Етнографски музеј, Будимпешта. Анкетни лист попуњен је 30. јуна 1911, и оверен печатом од стране сеоског бележника).
- Borovszky, Samu (szerk.) (1912). *Torontál vármegye. Országos Monografia Társaság, Budapest [1912]. [Magyarország vármegyéi és városai sorozat]*.
- Datcu, Iordan (2006). *Dicţionarul etnologilor români*. Bucureşti: Ed. Saeculum.
- Datcu, Iordan & Sabina-Cornelia Stroescu (1979). *Dicţionarul folcloriştilor. Folclorul literar românesc*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
- Flora, Radu (1975). *Folclor literar bănăţean*. Panciova: Editura Libertatea.
- Griselini, Francesco (2017). *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei*. Traducere de Ştefan Stoika (1808–1878). Ediţie îngrijită, prefată, studiu introductiv şi note de Radu Păiuşan. Bucureşti: Editura Laurent.
- Magda, Ileana (1987). Caiete de folclor şi poezie populară de autor din părţile Virşeşului (Contribuţia specială a familiei Păsulă). *Lumina*, XLI(8), august 1987, 47–66.
- Magda, Ileana (1994). Primele texte de folclor literar bănăţean apărute în Regatul S.C.S. *Caietele S.L.R.*. Novi Sad: Seria – Folclor – Editura S.L.R., 36–41.
- Maluckov, Mira (1985). *Rumuni u Banatu: etnološka monografija*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Popović, Virginia (2008). Obiceiuri de iarnă în satul Seleuş – Banatul Sârbesc. *Memoria Ethnologica*, 28–29: 109–119.
- Popović, Virginia (2010). Banatul sârbesc de sud. Elemente de port popular românesc. *Memoria Ethnologica*, IX(32–33): 77–86.
- Tradiţia: revistă de etnografie şi folclor*. Novi Sad: Societatea (Fundaţia) Română de Etnografie şi Folclor din Voivodina, 1995–2019.
- Vulcănescu, Romulus (1979). *Dicţionarul de etnologie*. Bucureşti: Editura Albatros.
- Weigand, Gustav (1896). *Der Banater Dialekt*. Leipzig: J. A. Barth.

WEDDING CUSTOMS OF ROMANIANS IN UZDIN AND SELEUS,
IN THE LIGHT OF UNKNOWN HUNGARIAN ETHNOGRAPHIC WORKS
FROM THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

by

FERENC NEMET

University of Novi Sad

Hungarian language teacher training faculty Subotica

Štrosmajerova 11, Subotica, Srbija

ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

VIRĐINIJA POPOVIĆ

University of Novi Sad

Faculty of philosophy

Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Srbija

popovic.virdjinia@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: One of the most cited pieces of Banat's native history is certainly the Torontal County monograph by Dr. Borovszky Samu, published in Budapest in 1912 in Hungarian, which is one of the comprehensive analyzes of the history of Banat settlements, and also one of the first summary reviews of the ethnography of the peoples of this region, including Romanians. When collecting ethnographic material in the field, Borovski compiled detailed ethnographic questionnaires with 44 important questions, and sent them to the settlements in Banat, to the local notaries, to make sure that they complied, and to return the completed ones for analytical processing. The result of the collection of these data was surprisingly richer than expected, and in the ethnographic part of the monograph he edited, he managed to process it only briefly, so to speak, in the notes. Thus, his legacy includes a detailed collection of ethno-material, which was largely unprocessed in detail, and is now preserved in the Ethnographic Museum in Budapest. From this collection of completed ethnographic questionnaires, we have researched those relating to the wedding customs of Romanians in Uzdin and Seleus, collected in 1911, which are part of the first systematic ethnographic processing of Romanians in Banat. The purpose of this work was to draw the attention of the expert public, especially the ethnographer, to this important, but largely unknown, ethnographic material.

KEYWORDS: Borovszky Samu, Torontal County, Banat, Romanian wedding customs, Uzdin, Seleus

UDC 654.197(497.11)
UDC 659.443:316.77 (497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1972603P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

РИЈАЛИТИ КАО МЕДИЈСКА ДОКТРИНА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ СВЕСТИ ПРЕКО ШТАМПЕ

РАДИВОЈЕ С. ПЕТРОВИЋ
radivoje.petrovic@yahoo.com

ПРЕДРАГ Ђ. БАЈИЋ
predrag.bajic@fzs.edu.rs

Универзитет „Унион – Никола Тесла”
Факултет за спорт
Народних хероја 30/1, Нови Београд, Србија

САЖЕТАК: Ријалити телевизијски садржаји, као савремени спектакли потрошачког друштва, имају доминантну улогу на појединим комерцијалним телевизијама с националном фреквенцијом у Србији, док су таблоиди, познати по сензационализму и банализацији, постали њихова „продужена рука”, експонент њихових вредности. У фокусу рада налазе се дневни листови у Србији, односно различити ријалити садржаји на њиховим насловним странама, с намером да се кроз квантитативну и квалитативну анализу насловних страна осветли на којим принципима, којом комуникационом технологијом и с каквим циљем домаћа штампа промовише ријалити вредности. Резултати показују јасну дистинкцију између озбиљне штампе и таблоида, који подижу степен ријалитизације друштва и директно учествују у процесу преуспевања пажње јавности. Такође, компарацијом с ранијим истраживањима показано је да то није изолован случај у изабраном периоду већ континуирана појава. Ријалити садржаји, какве имамо прилике да видимо на домаћој сцени, све тривијалнији и баналнији из сезоне у сезону, постају све опаснији по моћ рационалног расуђивања њихових корисника и посматрача, на телевизији и у штампи, па због свега наведеног могу да се посматрају и кроз смисао „подешавања свести”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ријалити ТВ, штампа, таблоидизација, медијатизација, наркотичка дисфункција медија

Да ли српском штампом, а тиме посредно и домаћом јавношћу, доминира логика ријалитија ако се на близу половине (44%) насловних страна српских таблоида налазе и садржаји везани за ријалити програме и њихове актере? Да ли смо већ данас постали сведоци опасне медијатизације стварности, која занемарује елементарне новинарске стандарде, пажњу јавности усмерава на другоразредне догађаје и намеће јавном дискурсу сензационализам и гомилу другог неукуса? Медијатизација подразумева процесе у којима друштво у значајној мери постаје зависно од медија и њихове специфичне логике. То значи да су медији интегрисани у деловање других друштвених институција, као и да се друштвена интеракција одиграва уз помоћ медија и медијске логике [Hjarvard 2008]. Друштвене заједнице и институције не само да их данас користе, будући да прожимају све поре модерног друштва, него су принуђене да им се прилагођавају [Agha 2011; Hjarvard 2008; Hepp 2012; Krotz 2007; Lundby 2009; Shultz 2004]. Сâм тај „процес медијатизације стварности учинио је да је нова медијска доктрина много ефикаснија и од некадашње цензуре и манипулације медијима” [Malović 2014: 33–46]. У њеном остваривању, које се препознаје у ефикасности меке окупације свести, саучесништво свесно узимају и представници штампе.

Када је реч о ријалити формату, у којем је забава кључна реч, велики успон на европској и америчкој телевизији он је доживео крајем прошлог века (оличен у форматима као што су „Велики брат” и „Survivor”). Ријалити телевизија „комбинује глобални формат с веома ’глокализованом’ перспективом: глобална публика широм света посматра стварне или исцениране догађаје из свакодневног живота на веома локалном нивоу” [Bondebjerg 2002: 159]. Сама глобализација комуникација у другој половини 20. века, према Херберту Шилеру (Herbert Schiller), „била је одређена комерцијалним интересима корпорација из САД, подударајући се са политичким и војним интересима”, што је „дискурс који повезује културни империјализам са динамиком колонијализма, тврдећи да су британска или француска колонијална царства замењена комерцијалним царствима” [Bignell 2005: 35].

Из данашње перспективе иронично делује да је ријалити телевизија названа управо тако да би се направила дистинкција између тог новог формата и фиктивних наратива у дотадашњим телевизијским садржајима, пошто су њене карактеристике то што учесници нису професионални глумци, нема сценарија и засновани су на надзору ритма свакодневног живота, који је готово свеобухватан и може се дешавати и у неприродном окружењу [Andrejevic 2002: 259–260]. Међутим, хибридизација тих садржаја огледа се и у њиховој „намераваној аутентичности”, односно покушајима да се понашања, ставови и одређене ситуације свесно програмирају и усмерена су ка што већој популацији која има тенденцију да конзумира те садржаје. Већа гледаност, доноси и већи профит, док је „забава загарантована”. У нашој земљи такав концепт има велику популарност и преузима примат у формирању програма појединих комерцијалних телевизија

с националном фреквенцијом, често подстичући најниже страсти (уз ретке изузетке, који се могу искључити из закључака).

Бројна истраживања бавила су се односом садржаја ријалити телевизије и њихове перцепције код публике, а установљен је и појам „медијатизованог војеризма” (*mediated voyeurism*), који дефинише нестајање приватности нечијег живота путем масовних медија [Calvert 2000]. Утврђено је и да конзументи таквих садржаја то чине зато што исто раде и други, па самим тим могу да се повежу и остваре конверзацију, али и због тога што посебно цене тренутке аутентичности, у којима обични људи показују оно што јесу у неприродном окружењу [Hill 2002; Bignell 2005: 150]. И пре истраживања концепта ријалити телевизије и њеног утицаја промишљало се о томе како телевизија приказује стварност и колико утиче на обрасце понашања. Тако је Џорџ Гербнер (George Gerbner) са сарадницима „тврдио да телевизијска култура насиља ствара синдром ’окрутног света’, при чему људи који на телевизији гледају много насиља постају веома плашљиви и склони приклањању конзервативистичким лидерима који им нуде да ублаже њихов страх” [Kelner 2004: 360–361]. Као посебан аспект, у истраживањима су анализирани утицаји на децу, који могу бити и позитивни и негативни, али је извесно да „телевизија снажно утиче на поимање стварности код деце и адолесцената и обликује њихове ставове, веровања и понашања” [Пешикан 2016: 917]. Јасан је огроман утицај овог масовног медија, који је своју снагу прилагодио и изазовима дигиталног окружења, о чему говоре и речи Жана Бодријара (Jean Baudrillard) да „телевизија не само да нам ’представља’ свет, него све више дефинише какав је свет у којем живимо” [Gidens 2005: 465].

Ријалити телевизијски садржаји могу да се посматрају као савремени спектакли потрошачког друштва. Сами спектакли, према Гију Дебору (Guy Debord), у време снажног утицаја конзумеризма и масовних медија „представљају дисеминацију или медијацију комерцијалних слика којима недостаје садржај”, уз додатак да нас „конзумирање слика одвраћа од стварних друштвених потреба” [Vukadinović 2013: 73]. Медији доводе људску заједницу „у неку врсту хипнотичког, недовољно свесног стања”, на начин да је „обавијају бројним информацијама и стварају илузију да су све те вести веома значајне за све” [Милић 2014: 349]. Спектакл, као део медијске представе, „чини елемент онога што теоретичар студија културе Стјуарт Хол (Stuart Hall) назива медијском репрезентацијом иза које стоје оштро дефинисане позиције моћи”, а „појам репрезентације одређује начин на који медији представљају људе, групе, вредности и ставове и уско је повезан са концептом моћи” [Vukadinović 2013: 75]. Имајући то у виду, јасно је да се „све важније информације креирају према жељама и интересима корпоративних господара, тако да објекат манипулисања последњи сазнаје да је био предмет манипулативне обраде” и „у таквом глобалном распореду снага ментални дух најлакше се мења – медијима” [Јевтовић 2013: 401–406]. На нивоу Србије, тај „опијумски ефекат ријалитија несметано се шири кроз свест публике, а да на медијском пољу озбиљног и одговорног новинарства нема културне противтеже”,

па тако „ментално начето друштво, које је већ капитулирало и покорава се силама тржишта и глобалним форматима као природним законитостима којима се не може одупрети, доживљава највећу катастрофу запуштеног здравља у одсуству осећања моралне одговорности” [Петровић 2017: 72].

ТАБЛОИДИ КАО „ПРОДУЖЕНА РУКА” ТЕЛЕВИЗИЈСКИХ РИЈАЛИТИЈА

Развој и огромна популарност ријалити телевизије представља део стварности у којем се јасно види нестајање границе између света славних (*celebrity world*) и свакодневнице (*everyday world*), а претварање „обичних људи” у „селебритије”, чији се сваки корак прати и има значај за масовну публику, постаје веома моћан концепт [Stefanone et al. 2010: 509]. Та форма телевизијског спектакла проширила се неслућеном брзином и на стране дневне штампе. Још прецизније речено, тако се и на насловним странама дневне штампе налазе они које Едгар Морен (Edgar Morin) оловљава као „модерне олимпијце”¹, односно одређене „јунаке масовне културе који су унапређени у ведете” [Moren 1979: 86]. Њихов приватни живот је стално под присмотром масовних медија, без обзира да ли је стваран или конструисан, пошто је „и сâм њихов посао нека врста забаве, подређен је глорификацији њихове сопствене слике, култу њиховог сопственог двојника” [Moren 1979: 87]. Такве медијске личности привлаче пажњу – и докле год је тако имају привилегован статус, без обзира да ли су „роба” преко које се остварује профит или приче о њима замагљују неке друге, сврсисходније за свакодневицу – или и једно и друго. И та потрошна роба, настала кроз медијске наративе, исто тако нестаје чим престане да одговара тражњи, односно одређеним потребама.

У Србији је током прве две деценије 21. века било више веома популарних формата ријалити телевизије, у којима су учествовали „такозвани целетоиди, обични људи који у кратком периоду достижу статус медијских личности”, али се брзо и забораве [Vukadinović 2013: 170–171]. Управо су они постали и значајни актери таблоидних дневних листова, који доминирају српским тржиштем у 21. веку, а који представљају, практично, „продужену руку” телевизијских ријалитија, у којима настављају живот. Као последица и тога, наравно уз друге елементе тривијализације, дошло се до закључка да „српском штампом доминирају таблоидизација, спектакларност, лака забава и комерцијализација, производећи нову свест публике, док се из амбијента јавног интересовања потискују садржаји који би се могли дефинисати као општи интерес, култура, уметност и културна баштина” [Јевтовић и Бајић 2018: 277].

Имајући у виду значај штампе за популаризацију формата телевизијских ријалитија и чињеницу да су сензационализам, тривијализација, банализација и слични појмови карактеристични за доминантан део тржишта

¹ У књизи *Дух времена* Едгар Морен говори о њима као о „ведетама масовне штампе” и истиче да термин потиче од Анрија Рејмона [Moren 1979: 127].

дневне штампе у Србији, у овом раду се анализирају њихови садржаји, у намери да се осветли на којим принципима, којом комуникационом технологијом и с каквим циљем домаћа штампа промовише ријалити вредности. Из тога проистиче и основни циљ истраживања, да се квантитативном и квалитативном анализом садржаја насловних страна осам дневних листова у Србији, фокусирају обрасци, форме и начини на које вредности из телевизијских ријалитија постају истовремено и вредности које се намећу српској јавности, укључујући и последице које то изазива унутар појединачне и колективне свести друштва. При томе, мора се направити дистинкција, пошто је већ на први поглед уочљиво да тон у ријалитизацији друштва дају таблоиди, док се представници озбиљне штампе знатно ређе баве таквим и сличним темама. Ипак, треба имати у виду да су баш портали таблоида у врху посећености у нашој земљи,² а да се на тим порталима преносе и садржаји из штампаних издања, па јасно долази до вишеструког увећања утицаја објављених садржаја.

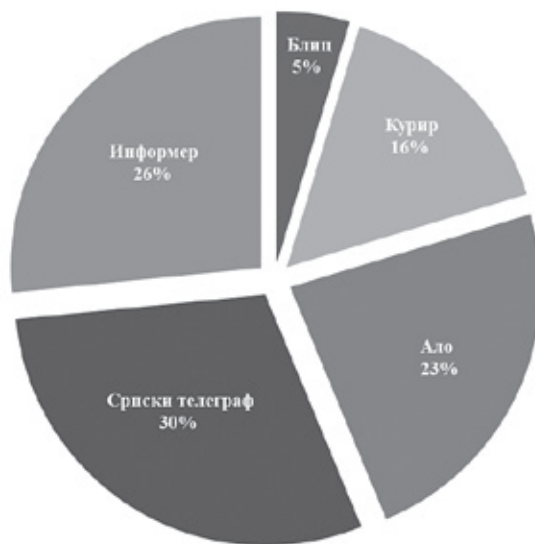
Истраживање у овом раду ослања се на рад „Културна политика на насловним странама дневних новина у Србији”, у којем се констатује да таблоиди „промовишући разне ријалити програме, порнографију и лаку забаву, подижу температуру јавности и брзо узбуђивање публике, чиме снижавају културне обрасце”, за разлику од озбиљне штампе, која се „тима бави једино као феноменом или кроз реаговања надлежних институција” [Јевтовић и Бајић 2018: 284]. Самим тим, позива се и на теорију постављања медијске агенде (*agenda-setting theory*), као и метод критичке анализе дискурса Теуна ван Дајка (Teun van Dijk), који види медијски дискурс као нешто кроз шта се најбоље дистрибуира друштвена моћ [Van Dijk 2008].

Као време истраживања изабран је период (октобар 2018) када су телевизијске станице летње шеме замениле јесењим, које се обично пажљиво припремају, а у којима, посматрајући комерцијалне емитере с националном покривеношћу, веома значајну улогу имају ријалити садржаји. Да ли се тај свет поново „прелио” у доминантном броју на насловнице српске дневне штампе, као што је био случај и у претходном истраживању, у априлу и мају 2018. године, утврђивано је тако што су издвојени сви садржаји с насловне стране који су карактеристични за свих осам листова – насловни блокови (наднаслови, наслови и поднаслови) и визуелни део – фотографије, уз потписе за фотографије. Нису урачунати рекламни прилози и насловнице додатака, изузев када су поједини наслови тих додатака посебно издвајани, тако посебно наглашавани као битни на насловној страни самог дневног листа. Нису разматрани ни делови текста на насловницама који нису посебно истакнути, карактеристични за *Политику* и *Данас*. Уз претходно поменуто и напомена да би проценат садржаја релевантног за овај рад био већи када би се рачунале и насловнице додатака, некада веома упечатљиве, у смислу да су повремено заузимале значајан

² Најчитанији информативни интернет портали су *Блиц* и *Курир*, који имају упоришта у штампаним издањима. Више на: [Alexa: Top Sites in Serbia; Gemius Audience].

део насловних страна одређених дневних листова, нарочито када се има у виду да поједини таблоиди имају посебне додатке у којима се форсирају теме из ријалитија и слично. Такође, дешавало се да буде више садржаја релевантног за овај рад на истој насловници.

Укупно је анализирано 236 насловница осам дневних листова у Србији – *Полиџике*, *Данаса*, *Вечерњих новост*и, *Блица*, *Курира*, *Алоа*, *Српског телеграфа* и *Информера*, које су објављене у периоду од 1. до 31. октобра 2018. године. У првом плану су били доминантни ријалити садржаји и све што је везано за њихове актере у том периоду. Карактеристично је то да су актери актуелних формата у посматраном периоду остајали често у другом плану пред најупечатљивијим личностима из претходне сезоне. Звезде телевизијских ријалитија, које су у међувремену почеле да се баве различитим професијама, остале су у центру пажње и, практично, „продужена рука” нових сезона, па у овом раду нису одвајане од оних који су се у посматраном периоду нашли у телевизијским форматима као што су „Задруга” (Телевизија *Пинк*) и „Парови” (Телевизија *Нарру*). Заједно су анализирани садржаји о њима и о учесницима из актуелне сезоне, како из самих ријалити програма, тако и из њихових других активности и приватних живота, а све као део заједничког дискурса.

Графикон 1. Удео анализираних листова у укупном појављивању садржаја везаних за ријалити формате и њихове актере

Извор: Састављено на основу насловница таблоида у октобру 2018.

У октобру 2018. године укупан број страна с таквим садржајима био је близу 28% од укупног броја насловница свих осам дневних листова. Ипак, када се и појаве на страницама озбиљне дневне штампе, што је

реткост, онда су део анализе, критике, феномена. Ако би се посматрало једино пет декларисаних таблоида (*Блиц*, *Курир*, *Ало*, *Српски телеграф* и *Информер*), онда је удео насловних страна с траженим садржајем у укупном броју насловница око 44%. На тај начин, као што се види на Графикону 1, највише тражених садржаја у поменутом периоду имао је *Српски телеграф*, а најмање *Блиц*, чији су новинарски стандарди, иначе, далеко изнад осталих дневних листова поменутих у графикону.

СТРАТЕГИЈА МЕДИЈСКЕ АНЕСТЕЗИЈЕ

Наслови су често сензационални, банални, пуни садржаја који су далеко од онога што би могло да се подведе под „јавни интерес”. Они подилазе ниским поривима, бруталностима и рачунају и на емотивну компоненту читалаца, говоре о приватним животима, трудноћама, сукобима, свађама, насиљу, о здравственим проблемима, операцијама итд. Такође, ти наслови често су крупни, заузимају централна места и, самим тим, додатно утичу на перцепцију читаоца. Ту можемо да говоримо о „феномену медијског уоквиравања – процесу у којем се тема презентује из одређеног угла (или неколико углова), позивајући публику да изведе одређене закључке и да направи одређене алузије на друге теме” [Džajls 2011: 159]. „До јуче” непознате личности преузимају главну сцену без разумног оправдања за тако нешто, без било чега што би, морално, могло да оправда њихову абнормалну „експлоатацију”, по цену неких других, релевантнијих личности, које остају у позадини. Самим тим, долазимо и до принципа присутности и одсутности одређеног садржаја, односно његовог препознавања или склањања с медијске агенде. Далеко од „светла рефлектора” често се одигравају много битнији догађаји за читаоце, гледаоце и слушаоце.

У времену снажне „медијске анестезије” тако, у току само једног месеца 2018. године, можемо већ с насловних страна, између осталог, да сазнамо следеће: „Најлуђа прича из ријалитија – Телефонирали мајкама док су се сексали!” (*Ало*, 3. октобар), „ТВ ексклузива – Ана тражи 500.000 евра да смрша у ријалитију” (*Информер*, 4. октобар), „Откривена перверзна преписка – Станијин дечко слао поруке Ивани Сирени” (*Курир*, 4. октобар), „Шокантно – Љубица Станков открила мрачну породичну тајну: Мајка ми је тетка!” (*Ало*, 5. октобар), „Љуба оптужила зета: Давид је педофил, пипкао ми је унуку” (*Српски телеграф*, 5. октобар), „Владимир Томовић: Жао ми је што нисам јаче ударио Александру” (*Информер*, 8. октобар), „Александра шокирала: Карађорђе ме пендреком убијао од батина!” (*Курир*, 12. октобар), „Станија оперисала израслину на дојци!” (*Ало*, 19. октобар), „Кија признала: Истина је, морам на операцију” (*Информер*, 19. октобар), „Никад луђи ријалити – Баби доктор забранио 'Парове'” (*Ало*, 21. октобар), „Шок-књига Кије Коцкар: Слоба ме преварио у базену са певачицом” (*Српски телеграф*, 22. октобар), „Ријалити звезда најтиражнија – Због Кије стампедо на Сајму” (*Информер*, 26. октобар) итд.

Истраживање насловних страна српских дневних листова избацило је у први план још једну пратећу појаву – фабриковање тзв. ријалити тема

и догађаја, дешавања која нису у непосредној вези с догађајима у телевизијским ријалитијима, али су према свом паковању, интонацији и вредностима које пропагирају на колосеку стандарда поменутих телевизијских пакета, с тим што захваљујући медијској специфичности саме штампе добијају и нове димензије. У истраживању које је раније наведено истакнуто је да је више од једне трећине свих насловница у периоду април–мај 2018. садржало елементе три теме – ријалити, случај око развода Наташе Беквалац и Луке Лазукића и свега што је то пратило, као и случај убиства Јелене Марјановић. Ако бисмо кренули тим путем, уочили бисмо да „случај Марјановић”, који је од стране неодговорних медија претворен у „ријалити убиство”, заокупља и даље пажњу, пре свега таблоида. Такође, уместо „случаја Беквалац–Лазукић” из претходно поменутог истраживања, у посматраном периоду је посебно интензиван случај певача Дарка Лазукића, повезан са саобраћајном несрећом коју је доживео. Ако бисмо везали ове три теме у један блок, дошли бисмо до податка да је само тај блок присутан на 44% свих насловних страна објављених у октобру 2018. године. Наравно, ситуација је таква због доминантне улоге таблоида на сцени српске дневне штампе. Ако бисмо посматрали тај блок једино на насловним странама таблоида (њих пет), онда је присутан на чак нешто више од 63% насловних страна у октобру 2018.

Случај убиства Јелене Марјановић је актуелан од пролећа 2016, а и даље с времена на време заузима централна места на насловницама. Овог пута се нашао на више од 9% укупног броја насловница дневне штампе у октобру. Поред информација везаних за сâм судски поступак, анализе и активности судских органа, о којем су писали и *Политика* и *Вечерње новости*, пажњу јавности су и даље, пре свих, усмеравали таблоиди, из којих су следећи примери: „Тома Фила: Суд хоће да Јеленино убиство застари!” (*Ало*, 10. октобар), „Тужилаштво као да чини све да се Јеленин убица извуче” (*Информер*, 24. октобар), „Шешељ: Сад је јасно, Јелениног убицу штити или тајкун или политичар” (*Информер*, 25. октобар) итд. Жеља за сензацијом се посебно огледа у насловима *Српског телеграфа*, који је ову тему највише потенцирао на насловним странама у посматраном периоду. Кретали су се од информативног наслова како је „Марјановићу поништена оптужница” (9. октобар) до нових „сазнања” и „теорија”: „Шок-откриће: Тајни ДНК води до убице Јелене” (10. октобар), „Откривамо – Тужилаштво тврди: Јелена гребала Зорана на самрти” (11. октобар), „Урађена анализа изјава – Стручњак открио све Зоранове лажи” (15. октобар), „Ексклузивно сведочење Зорановог пријатеља: Јана цртала аждаје пред убиство мајке – Зоранов алиби је лаж. Спреман сам све да испричам у суду!!!” (16. октобар), „Нови сведок руши алиби – Зоран био на насипу пре убиства” (17. октобар) и „Нова истрага тужилаштва – Политичар умешан у убиство Јелене!” (24. октобар).

Трећи елемент из ранијег истраживања, „случај Беквалац–Лазукић”, очекивано је „ишчезао”, протоком времена, с насловних страна, али се у таблоидној стварности увек појави неки нови, на којем се „изграде” разне конструкције и који се претвори у „ријалити сегмент” у доминантном

обиму. Тако је у посматраном периоду посебно карактеристичан „случај Дарка Лазића”. Од првобитних информација о саобраћајној несрећи, извештавање се претворило у интензивне спекулације, неодговорне гласине, инсинуације, „копање” по приватности актера повезаних с њим. Ова тема се нашла на близу 16% укупног броја насловних страна у октобру. Међутим, од првих наслова 24. октобра, до краја месеца, рачунајући само тих осам дана, ова тема је била на чак близу 61% насловних страна укупног узорка. Интензивно до краја месеца писало се у шест од осам посматраних новина – *Блицу*, *Куриру*, *Алоу*, *Српском телеграфу*, *Информеру* и *Вечерњим новостима*. Поред информативних, било је и наслова попут следећих: „У Божјим рукама – И даље се боре за живот певача – Дарко остаје без ноге?! Извадили му слезину – Лекари после операције: Наредна 24 сата критична” (*Курир*, 26. октобар), „Марија Шерифовић напала лицемере: Не дирајте ми Дарка! Је*ем ли вам семе” (*Информер*, 27. октобар), „Чуда се, ипак, дешавају – Света Петка спасла Дарка Лазића” (*Ало*, 28. октобар), „Недељу дана борбе за живот – Лекари Дарку дају 5% шансе...” (*Информер*, 29. октобар) итд. И на овој теми је *Српски телеграф* имао посебан серијал, којим је отишао „корак даље” у „прекопавању” приватних живота актера и „таргетирању”: „Певач тешко повређен у саобраћајној несрећи – Дарко Лазић у коми, бори се за живот – Скандал: Вереница отерала Ану Севић из болнице” (24. октобар), „Ексклузивно откривамо: Дарко се слупао због Ане Севић” (25. октобар), „Брат певача оптужује: Ана Севић саботирала давање крви Дарку” (27. октобар), „Бесна на Лазићеве родитеље – Ана: Нећу код Дарка, оптужили су ме да га убијам” (30. октобар) итд.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Штампа у Србији налази се у раскораку између традиције и иновација, нарочито оптерећена предоминацијом таблоидног дискурса, значајно деформисана и неуспешном транзицијом, процесом приватизације и изласком државе из власништва³. У таквом положају она трага за сопственим производом којим ће одржати значај на медијском тржишту, често мерећи све једино кроз профит, имајући у виду све веће трошкове производње и константно смањење тиража, између осталог и под налетом нових технологија. Због свега тога је и знатно рањивија на притиске, односно прилагођавање одређеним интересима оних који својим утицајем и средствима могу да обезбеде финансијску стабилност, макар и по цену кршења кодекса и јасног манипулисања садржајем, претераног присуства мање битних, и неоправданог одсуства одређених тема значајнијих за јавност.

За разлику од озбиљне штампе, која свој идентитет гради и кроз истраживачке приче, обрађујући знатно више пажње на стварни јавни

³ Када је реч о процесу транзиције медијског система Србије са краја прошлог и у овом веку, „комплексност неуспеха огледа се у немоћи државе да применом јасних законских стандарда и њиховим ефикасним спровођењем усмери правац ка демократизацији јавног простора” [Јевтовић и Бајић 2019: 1029].

интерес, на другом полу, код најтиражнијих таблоида у Србији, на „дневном реду” су много чешће теме које су далеко од тога. Оне се синхронизују с ријалити садржајима телевизија и наглашавају их на својим насловницама, док је сām концепт ријалитија, као телевизијског формата, деформисан у неким од најпопуларнијих формата у Србији у толикој мери да је све теже, на разуман начин, оправдати његову свеприсутност. Штампатако постаје продужена рука ријалитија, део машинерије којом се подупире медијска утицајност таквих садржаја – и то значајно, имајући у виду да је истраживање показало да ти садржаји заузимају високо место у агенди дневних новина у Србији. Наравно, то се односи на таблоидни део, који доминира медијском сценом, где се и кроз феномен медијског уоквиравања додатно подстиче, па се тако повећава и препознатљивост личности, раније помињаних „целетоида”, без оправдане садржине, истинске потребе за тим, у смислу јавног интереса. Уочљиво је и фабриковање понашања и претварање других тема у „ријалити концепт”. Самим тим, јасни су „шумови” често сензационалистичких текстова с баналним садржајем, који подстичу најниже пориве и не доприносе јавном интересу и покретању дискусија од значаја за друштво, већ чине управо супротно, остављају „испод радара” релевантније теме. Такође, компарацијом с ранијим истраживањима показано је да то није изолован случај у изабраном периоду већ континуирана појава.

Јасно је да у српској штампи веома значајну улогу има логика ријалитија и да је на сцени опасна медијатизација стварности, далеко од основних стандарда новинарске професије. То доноси и опасност, веће могућности манипулације кроз „феномен наркотичке дисфункције медија”, где се после интензивне дозе екстремно заводљивих садржаја, уз продужено дејство медијског опијата кроз штампу, ствара плодно тло у свести публике за пласирање других (нпр. информативно-политичких) садржаја [Петровић 2017]. Управо ријалити садржаји, какве имамо прилике да видимо на домаћој сцени, све тривијалнији и баналнији из сезоне у сезону, постају све опаснији по моћ рационалног расуђивања њихових корисника и посматрача, а уједно и временски и просторно све присутнији, на телевизији и на поменуте начине у штампи, па због свега наведеног могу да се посматрају и кроз поменути смисао „подешавања свести”.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Јевтовић, Зоран (2013). Корпоративни капитализам и медијско завођење. *Годишњак Факултета за културу и медије: комуникације, медији, култура*, V(5): 397–406.
- Јевтовић, Зоран и Предраг Бајић (2019). Неуспела транзиција медијског система Србије. *Социолошки преглед: часопис Српског социолошког друштва*, LIII(3): 1020–1045.
- Јевтовић, Зоран и Предраг Бајић (2018). Културна политика на насловним странама дневних новина у Србији. *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну ђологију*, 160: 274–290.
- Милић, Илеана (2014). Политичка употреба таблоида у Србији. *Годишњак Факултета за културу и медије: комуникације, медији, култура*, VI(6): 347–362.

- Петровић, Радивоје (2017). Моћ ријалитија против менталног здравља друштва. *Сјорп и бизнис: научни часопис из области сјорп и бизниса*, 3: 67–71.
- Пешикан, Ана (2016). Утицај телевизије на децу и адолесценте: преглед истраживања. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, LXVII(159–160): 917–929.
- Agha, Asif (2011). Meet mediatization. *Language & communication*, XXXI(3): 163–170.
- Andrejevic, Mark (2002). The kinder, gentler gaze of Big brother: reality TV in the era of digital capitalism. *New media and society*, IV(2): 251–270.
- Bignell, Jonathan (2005). *Big brother: reality TV in the twenty-first century*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bondebjerg, Ib (2002). The mediation of everyday life. Genre, discourse, and spectacle in Reality TV. In: Anne Jerslev (ed.), *Realism and 'reality' in film and media: Northern Lights – Film and Media Studies Yearbook 2002*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 159–192.
- Calvert, Clay (2000). *Voyeur nation: media, privacy and peering in modern culture*. Boulder, CO: Westview press.
- Džajls, Devid (2011). *Psihologija medija*. Beograd: Clio (prev. Jelena Vidić i Sonja Banjac).
- Gidens, Entoni (2005). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet (prev. Nadežda Silaški i Tatjana Đurović).
- Hepp, Andreas (2012). Mediatization and the 'moulding force' of the media. *Communications*, XXXVII(1): 1–28.
- Hill, Annette (2002). Big brother: the real audience. *Television & new media*, III(3): 323–340.
- Hjarvard, Stig (2008). The mediatization of society: a theory of the media as agents of social and cultural change. *Nordicom review*, XXIX(2): 105–134.
- Kelner, Daglas (2004). *Medijska kultura: studije kulture, identitet i politika između modernizma i postmodernizma*. Beograd: Clio (Prev. Zoran Paunović).
- Krotz, Friedrich (2007). The meta-process of 'mediatization' as a conceptual frame. *Global media and communication*, III(3): 256–260.
- Lundby, Knut /ed./ (2009). *Mediatization: concept, changes, consequences*. New York, USA: Peter Lang Inc., International academic publishers.
- Malović, Stjepan (2014). Masovni mediji – Stvaranje stvarnosti. *Mediji i komunikacije: Međunarodni naučni časopis za medije, komunikacije, novinarstvo i odnose s javnošću*, I(1): 33–46.
- Moren, Edgar (1979). *Duh vremena, I*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod (prev. Nadežda Vinaver).
- Schulz, Winfried (2004). Reconstructing mediatization as an analytical concept. *European Journal of Communication*, XIX(1): 87–101.
- Stefanone, Michael; Derek Lackaff and Devan Rosen (2010). The relationship between traditional mass media and "social media": reality television as a model for social network site behavior. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, LIV(3): 508–525.
- Van Dijk, Teun A. (2008). *Discourse and Power*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Vukadinović, Maja (2013). *Zvezde supermarket kulture: medijska slava u potrošačkom društvu*. Beograd: Clio.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Alexa: Top Sites in Serbia. Dostupno na: <https://www.alexa.com/topsites/countries/RS>. Pristupljeno: 20. 2. 2019.
- Gemius Audience. Dostupno na: <https://rating.gemius.com/rs/tree/32>. Pristupljeno: 20. 2. 2019.

REALITY AS A MEDIA DOCTRINE OF CONSCIOUSNESS RECONSTRUCTION THROUGH PRESS

by

RADIOVOJE S. PETROVIĆ
radiovoje.petrovic@yahoo.com

PREDRAG Đ. BAJIĆ
predrag.bajic@fzs.edu.rs

“Union – Nikola Tesla” University
Faculty of Sport
Narodnih heroja 30/I, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The reality TV concept has a dominant role in some commercial television stations with national frequency in Serbia. The tabloids, known for sensationalism, banalisation and domination in the press market, became their “extended hand”, the promoters of their values. The focus of this article is on daily newspapers in Serbia – the various reality TV-related content on their front pages. Through quantitative and qualitative analysis, the authors look for the principles, the communication technology and the goals for which the domestic press promotes “the reality values”. They have analyzed front pages of eight daily newspapers in Serbia (*Politika, Danas, Večernje novosti, Blic, Kurir, Alo, Srpski Telegraf and Informer*) that were published during October 2018 and found related content on about 28 percent from the total number of front pages (counting the current reality TV formats and the reality TV stars from the earlier seasons). The results show a clear distinction between the serious press and the tabloids. The tabloids are very strong accomplices in the process of diverting public attention from important topics to trivia (in that context, for researching, the authors use agenda-setting theory, framing theory and similar concepts). If we look at five declared tabloids only, the share of front pages with related content in the total number of front pages is about 44 percent. The research identified another phenomenon – fabricating some other topics into a „reality concept“. Also, by comparison with previous studies, it was shown that the aforementioned is not an isolated case in the selected period – it is a continuous occurrence. Reality content as we see it on the domestic scene is becoming more trivial from season to season and becoming more dangerous for the power of rational reasoning by their users and observers. Based on all of that, this content can be viewed through the meaning of consciousness reconstruction.

KEYWORDS: reality TV, press, tabloidization, mediatization, the phenomenon of narcotic dysfunction of media

ПРИВИД И СТВАРНОСТ У РАЗУМЕВАЊУ ДРУШТВЕНИХ СУКОБА У САВРЕМЕНОСТИ: ЈЕДНО СОЦИОЛОШКО КРИТИЧКО ПРЕВРЕДНОВАЊЕ

(Срђан Шљукић и Марица Шљукић, *Друштво и сукоб*,
Завод за уџбенике, Београд 2018, 214 стр.)

Појавом књиге *Друштво и сукоб*, аутора Срђана и Марице Шљукић, српска социологија постала је сазнајно богатија и друштвено „отворенија” за експлицитно разумевање и образлагање савремених друштвених проблема. На 214 страница књиге – која се састоји из три посебна дела (с припадајућим целинама), затим из краћег предговора, белешке (о претходно објављеним деловима овог рукописа у научним часописима, тематским зборницима и зборницима с научних скупова), списка референтне литературе и краћег резимеа на енглеском језику – с лакоћом ерудите, систематично, прегледно и критички излажу се најзначајнији социолошки и други

сазнајни доприноси разумевању друштвених сукоба; помоћу којих се, потом, приступа анализи и образлагању неких кључних проблема и изазова у савременим друштвима (посебно у српском друштву). Наиме, критички приступ сазнајном „наслеђу” у социологији (и изван ње), омогућио је ауторима ове студије да у разумевању сукоба у савременим друштвима препознају шта је (пристрасни) привид, а шта (прикривена) стварност коју треба сазнајно експлицирати.

С обзиром да се ради о добро уобличеној и драгоцену студији домаћих аутора, завређује да се она овде представи нешто садржајније. Такође, потребно је да се, на почетку представљања изнетих резултата у овој књизи, нагласи да тематска разуђеност излагања (претежно теоријских) становишта, у првом делу књиге – као њихова сазнајна релевантност за разумевање образложења савремених друштвених проблема, у њена друга два дела – намеће потребу за нешто садржајније представљање првог дела; не умањујући сазнајну вредност ни остала два дела књиге.

Први део књиге садржи пет теоријских огледа, у којима се критички расправља о доприносу неких класичних социолога и других теоретичара који су допринели разумевању друштвених сукоба. Сваки од тих огледа је посебно посвећен по једном од тих мислилаца. Реч је о тројици социолога (Георг Зимел, Питирим Сорокин и Роберт Михелс), једном филозофу (Освалд Шпенглер) и једном (социјалном) историчару (Арнолд Тојнби). Начин на који су представљена схватања тих теоретичара о сукобима указује да су аутори ове књиге – Марица и Срђан Шљукић,

као свестрано образовани социолози – сте-кли шира социолошко-социјалноисторијска сазнања о њима и њиховом месту у теоријском разумевању друштвеноисторијских процеса; што им је омогућило да лакше „екстрахују” најзначајније делове из обимног стваралачког опуса готово свих поменутих мислилаца,¹ који се односе на разумевање друштвених сукоба. Отуда се и насловљени делови ове прве целине могу схватити као задате тезе, које треба доказивати у расправи која следи иза сваког тог наслова.

Тако се разумевање сукоба од стране Г. Зимела, овде логички доследно издваја из његових препознатљивих широк социолошких теоријских схватања; да би се показало како његова (формалистичка) „социологија као геометрија друштвених облика” може да „ради”, односно како може да буде и данас сазнајно плодан подстицај за објашњење друштвених сукоба као специфичне релације у укупним друштвеним односима „привлачења” и „одбијања”. У том погледу, аутори наглашавају да се Зимелов допринос састоји у томе што је објаснио међусобну условљеност интереса и сукоба у друштву; па отуда и њихово логично закључивање да нема друштва без сукоба (у чему су сагласни и познати социолози Козер и Дарендорф, који су прихватили и садржајније развили ту првобитну Зимелову замисао о сукобима). При томе, аутори ове књиге додају да је данас готово „скрајнута” та идеја о сукобима у друштву; у том смислу да и „почетна тврдња о сукобу као облику друштвености делује готово јеретички у свету у којем се на сукобе гледа малтене искључиво као на патолошку појаву, коју треба елиминисати” (иако демократски политички поредак функционише првенствено кроз сукоб власти и опозиције, уз њихову „сарадничку” повезаност на основу поштовања законитости и правила политичке утакмице).

Из садржајног и обимног стваралачког опуса „социокултурне динамике” П. Сорокина, аутори посебно анализирају његово објашњење друштвене иманентности сукоба, како у прелазним периодима (периодима смене типова „интегрисаних” култура), тако и у мирнијим периодима превладавања неког од тих типова. Иако су друштвени сукоби изразитији током смене два основна („чиста”)

типа „интегрисаних” и, по карактеру, супротстављених, култура – идеационе и чулне, они су присутни и у трећем, посредујућем – идеалистичком типу културе (иако он представља „уравнотежену синтезу оба чиста типа”). На тај начин се друштвени сукоби ситуирају у иманентни процес друштвеног кретања („социокултурне динамике”), која се одвија у виду прелаза из једног у други (супротни) облик друштвености. Што су промене брже, то су и сукоби израженији. Када је о рату реч, онда треба имати у виду да га Сорокин види као најјачу врсту сукоба, који чешће избија у време просперитета друштва и „успона” нација, а нешто мање у време њихове стагнације и „опadaња”. Аутори ове књиге виде посебан допринос Сорокина разумевању друштвених сукоба као флукутирајућег друштвеног процеса, чија појава следи у периодима „уздрманости” и „пољуљаности” до тада стабилних друштвених односа и вредности. Његово објашњење друштвених услова (спољних и, посебно, унутрашњих) за појаву сукоба, разумева се као вредан допринос социологије у „сузбијању” здраворазумских и митолошких представа о сукобима и њиховом уделу у структурално-развојним процесима друштва.

Иако су аутори систематику излагања у овом (првом) делу књиге прилагодили временском оквиру настанка анализираних погледа појединих мислилаца, овде ћемо истаћи и њихово критичко (пре)вредновање доприноса и трећег социолога – Роберта Михелса, пре свега зато да бисмо „заокружили” њихово виђење „чисто” социолошких доприноса разумевању друштвених сукоба, а потом и виђење остале двојице („сродних”) мислилаца. С обзиром да аутори ове књиге сматрају да је теоријском становишту Р. Михелса често „пришивана идеолошка етикета” у научним анализама, они желе да то исправе тако што указују да је Микелсово образложење међусобне условљености (модерне) организације и друштвених сукоба „значајно за објашњење и/или разумевање сукоба у времену глобализације”. То њихово настојање вредно је пажње. Наиме, они сматрају да су глобализацијски друштвени услови наметнули највећи број сукоба посредством разних организација (политичких и економских, владиних и невладиних, легалних и илегалних, војних, културних, итд.), било да се ти сукоби дешавају унутар или изван њих. Управо зато, према

¹ Једино се за Р. Михелсово сазнајнотеоријско стваралаштво не би могло рећи да представља изразиту обимност.

њиховом мишљењу, треба (поново) актуелизовати Микелсов поглед на иманентну олигархијску тенденцију у свакој врсти организација. Та тенденција се одвија у процесу „кружења” елитистичког вођства – као борба између вођа и масе, као и вођа међусобно, без обзира да ли се то тиче тоталитарних или демократских друштвених система.

Указујући на савремене разлоге који су довели да се релативно дуже време „скрајну” на маргине научног интересовања идеје Освалда Шпенглера о сукобима у културама и између њих, аутори то образлажу његовим општим критичким ставом према либерализму и „западњачкој” демократији (као и марксизму, који он разумева као њихов специфичан „де-риват”). За разлику од „западњачких” култура које се заснивају на вери у континуитет прогреса, Шпенглер развија своје цикличко схватање о једнакој вредности различитих култура у историји друштава и о смени различитих циклуса у појединим културама, која настаје као резултат сукоба („живота као борбе”), од којих је политика највиши облик и најмоћнија димензија историје. Аутори су се потрудили да, из обимног Шпенглеровог опуса, издвоје и анализирају поједине фрагменте (питања) који се односе на третирање друштвених сукоба. Према њиховом мишљењу, реч је о следећа четири питања: питање борбе и рата уопште; однос „западне културе” према борби и рату; разумевање унутрашњих сукоба (у култури); третирање пацифизма и светског мира. Прегледно анализирајући Шпенглерово гледиште о свим тим питањима, аутори констатују да се у његовом разумевању (као и код Зимела, и касније код Козера) сукоб не третира као последица негативних осећања, него као последица супротстављених интереса. У складу с тим, Шпенглер развија своју критику западног империјализма, чија култура тежи политичком, привредном и духовном распрострањању (и која је проузроковала „насилну смрт” неких других култура, као нпр. мексичко-перуанске културе). Отуда, према Шпенглеру, нема никаквог ваљаног разлога да се не тврди да и „западна култура” стреми својој пропасти, без обзира на неке елементе „космополитизма” који су се у њој зачели (слично као некада у културама Кине, Индије и Грчке). Иако су космополитски духови („светски грађани”) из оквира тих култура развијали („сањарили”) о светском миру (између народа), њихов „космополитизам је

јак у разлозима, а врло слаб у одбрани својих разлога”, управо зато – како каже Шпенглер – што су те идеје значајне за историју духа али не и за стварну историју друштава.

У цикличким филозофско-историјским (или историјским) схватањима места унутрашњих (у цивилизацијама) и спољашњих (између њих) сукоба Арнолда Тојнбија, С. и М. Шљукић траже још једно властито сазнајно упориште да је сукоб „пратилац цивилизација”, очекујући да ће оно помоћи да се лакше разумеју неки од савремених сукоба у свету. Називајући Тојнбијев циклизам неоследним, аутори констатују да је релативно лако разумети његове кључне идеје, управо зато што се оне заснивају на уверењу да све цивилизације пролазе кроз следеће фазе: настанак, раст (развој, успон), слом, дезинтеграција и, коначно, нестанак. Основни покретач тог (цикличног) кретања се састоји у изазову (креативног и „немирног” духа) и одговора (друштвених институција) на те изазове. Сукоб настаје као криза креативности, односно као последица тежње доминантне мањине да силом очува институције које је подржавају. Аутори ове књиге, с правом, констатују да „Тојнби друштвеним појавама није прилазио као социолог и због те би чињенице било узалудно у његовом делу тражити онакву анализу и теорију друштвеног сукоба каква постоји код Зимела (Simmel) и Козера (Coser)”. Ипак, овде се Тојнбијеве анализе и образложења тумаче као вредан допринос разумевању наше савремене цивилизације и места друштвених сукоба у њој (као и у свакој другој).

У другом делу књиге, аутори критички расправљају о „замени привида и реалности” у здраворазумским представама, али и у неким анализама особености сукоба у савременим друштвима (којима се приписује искључиво разарајућа улога), што се може разумети као нека „халуциногена магла” којом се настоји прикрити истина о стварном друштвеном животу људи. Поједине целине тог дела су посвећене следећим образложењима: колико су сукоби (дис)функционални за конкретно друштво, у каквој су условљености насиље и друштвена (не)моћ, како разумети изворе сукобљавања који су настали под утицајем културних додира у одређеном простору, колико је у српској индустрији изражен сукоб а колико сарадња, како сиромаштво доприноси ширењу сукоба, како двострука

улога интелектуалаца утиче на (не)пристрасно објашњавање сукоба, који су кључни (пред-)услови за решавање сукоба у БиХ, у чему се састоји савремена „мигрантска криза” и како она утиче на друштвене сукобе. С обзиром да смо нагласили да су аутори ове књиге јасно изнели, у првом делу, своје погледе на теоријска разумевања друштвених сукоба, у представљању њихових резултата из другог дела књиге ћемо укратко навести само нека карактеристична запажања (која указују да се ради о луцидном промишљању актуелних друштвених проблема).

У том погледу они узимају, као пример здраворазумског расуђивања о друштвеним сукобима, разумевање спољних и унутрашњих услова који су подстакли сукобе у српском друштву, крајем 20-ог века. Ти сукоби су толико распрострањени и учестали, готово пуне две деценије, да се у том друштву створила – кажу аутори – „аверзија” према свакој врсти сукоба. На тај начин се, не само из шире/друштвене, него и уже/научне јавности, „гурнула у страну” (Козерова) мисао о функционалности друштвених сукоба. При томе, они наглашавају да је промена облика својине чешће навођена (и у науци) као основ сукоба у том друштву, а готово да се није истицао (и) мање видљив утицај смене политичких елита на те сукобе. Неспорно је да је својинска трансформација и, с њом у вези, сукоби у економској сфери, „откочила” промене у српском друштву, али су плурализација политичког деловања и, с њом у вези, сукоби између старе и новонастајућих политичких елита омогућили модернизацију српског друштва. Колико ће се брзо одвијати започети процеси модернизације српског друштва, и његово приближавање развијеним европским друштвима, зависи од заокруживања процеса институционализације друштвених сукоба.

У том смислу, аутори ове књиге без дилеме закључују да је јачање српске државе основна „гаранција” за смањење и/или сузбијање разних облика насиља у српском друштву и над њим (унутрашњег [у групама, организацијама и институцијама] и спољашњег [од стране других држава и њихових савеза]). При томе, они наглашавају да „повећање моћи српске државе и смањивање насиља нису сами себи циљ, већ су средства за повећање еволутивног капацитета српског друштва”. До тог закључка аутори ове књиге дошли су на основу критичког анализирања доприноса једног

класичног (Томаса Хобза) и једног савременог (Пјера Кастла) теоретичара; који су готово истоветно преферирали улогу државе наспрам природног стања (примитивних) друштава. Како је природно стање (примитивних) друштава беда и немоћ, то се насиље у њима појављује као „нормална појава”, која траје све до њиховог „сусрета” с модерним цивилизацијама (у којима сама држава „контролише” насиље, помоћу монопола на принуду).

Како свака држава почива на обухвату одређеног становништва на територијалном принципу, помоћу распростирања специфичне власти у оквиру ње, то су се аутори ове студије посебно посветили образлагању „борбе око територија” као изразито препознатљивом виду сукоба у историји друштава. При томе, аутори наглашавају да на ту врсту (ратних) сукоба, ипак, не треба гледати само као на борбу око потребних ресурса које нека територија нуди, него и као настојање конкретне заједнице да очува и заштити свој културни идентитет (који се огледа у вредновању значаја важних историјски догађаја, као места на којима су сахрањени њени „мученици” и као изворишта важних идентитетских митова). Сукоб око просторног настањивања конкретне заједнице је релативно видљивији од „неопипљивог” културно-вредносног ресурса који му се „приписује” (а који се огледа у придавању неком одређеном месту епитета светости, или у третирању целог простора насељавања конкретне заједнице као „свете патриотске обавезе”). Уколико више заједница „деле” свој специфични културни идентитет, који је везан за исти простор, тада сукоби између њих могу да буду жешћи од борбе око природних ресурса. За те врсте сукоба аутори ове књиге наводе низ примера, како из светске, тако и домаће (српске) историје (и из савремености). Како је мир (као културна вредност) увек драгоценији до (ратног) сукоба, аутори сматрају да треба одвојити начин решавања („реалистичких”) сукоба који се тичу територијалних спорова око природних и економских ресурса (а који се постиже преговорима, арбитражом, поделом, разменом, компензацијом), од („нереалистичких”) сукоба око (на први поглед „неделићивих”) културно-вредносних значења неке територије (а који се – како аутори наглашавају – може решити једино ако се тај особени културни значај датог простора уважи и прихвати као реалистичан елемент у преговарању).

Сукоби око ресурса у неком друштвеном простору су неодвојиви од сукоба у појединим сегментима друштвеног организовања. Отуда аутори ове књиге анализирају и образлажу специфичне особености сукоба у организацијама рада савременог српског друштва, ослањајући се на властите налазе (из емпијског истраживања, које је урађено у периоду 2011–2013) о сукобима и начину њиховог решавања („сарадње“) у српској индустрији. На основу добијених података из тог истраживања, аутори закључују да су отворени (манифестни) сукоби врло ретки у српским индустријским организацијама (у трансформацији); они се (више латентно) изражавају на релацији менаџмент–радници, а знатно мање због неповољних услова рада и (оскудних) материјалних примања по основу рада. Изостанак већих сукоба у сфери рада аутори образлажу чињеницом да је – у условима велике „резервне армије радника“ у српском друштву – повећан страх од губитка посла (ако се сукоб „заостри“), као и чињеницом да се формално-правним прописима примат даје послодавцима, а синдикалне организације немају моћ да утичу на битне токове рада и његовог организовања. Ако се томе додају и неповољни екстерни услови, који се тичу разарања земље и деиндустријализације у две деценије пост-социјалистичке транзиције, може се говорити о специфичном утицају сиромаштва на настанак или изостанак сукоба у сфери рада савременог српског друштва.

Управо том проблему у другом делу књиге аутори посвећују посебну целину, у којој они полазе од констатације да се сиромаштво и сукоби најчешће перципирају као две најнепожељније појаве у сваком друштву. Своју аргументацију развијају на анализи неких новијих прагматички усмерених гледишта, која се развијају на универзитетима „Запада“, чији је циљ превенција, управљање и решавање друштвених сукоба. Та гледишта се именују као „решавање сукоба“ (*Conflict Resolution*) и „управљање сукобима“ (*Conflict Management*). На основу анализе тих гледишта, аутори критички указују који су њихови донети у разумевању утицаја сукоба на сиромаштво (пре свега, ратова у појединим регионима света), као и (повратног) утицаја сиромаштва на сукобе. Критикујући та, претежно економистичка, гледишта, аутори су сагласни са ставовима нобеловца А. Сена и са Ферштегеновим (*Verstegen*) „приступом пра-

ва“ (*Entitlement Perspective*), који сматрају да везу између сиромаштва и сукоба не треба сводити на утицаје природних катастрофа и статистичких категорија (брuto домаћег производа, економског раста и сл.), већ да треба, уз то, у разматрање узети неједнак положај конкретних друштвених група и њихову стварну моћ да утичу на владе и правни систем појединих земаља када се тиче располагања укупним друштвеним ресурсима. Аутори ове расправе додају да је у прагматичким приступима решавања и управљања конфликтима садржано доста вредних података за друштвену праксу, али да се њихов основни недостатак састоји у недовољно јасној појмовној и теоријској аргументацији. Главни разлог за такав њихов сазнајни домет, они виде – поред тога што се они усредсређују на унутрашње (а запостављају спољашње) сукобе – у неукључивању општијих сазнања у властиту аргументацију, односно у „неуважавању“ достигнућа социолошких објашњења друштвених конфликта.

Могло би се, дакле, из тога закључити да и тај – у основи (узан) економистички – приступ проучавању друштвених сукоба произлази из – како аутори кажу – „двоструке улоге интелектуалаца“, у модерним друштвима, чему они посвећују посебну целину у оквиру овог другог дела књиге. Ту аутори подсећају да „у сукобу може бити више актера, али је број страна увек исти: две“ и да је сукоб пре свега средство (за остваривање неких интереса) а не циљ, из чега следи да специфична улога интелектуалаца у сфери сукоба може да се испољава на два начина; као „објективација“ (личних или групних интереса) и као „деобјективација“ (туђих, опонентних идеолошких конструкција). Вршећи такву (идеолошку) улогу, интелектуалци (привидно) „деперсонализују“ властите интересе и мотиве за учешће у развијању и ширењу свести о штетности или корисности конкретних сукоба у друштвеном животу. Када те њихове идеје „уђу у конфликт“ – било као конструкт заступајуће, било као деконструкција супарничке идеологије – оне постају снажна материјална снага у конкретном друштву, управо зато што, као културни капитал, оснажују остале ресурсе у сукобу (војни, политички и економски). На основу тога, аутори закључују да интелектуалци имају своју трајну улогу (и у будућности); ако ни због чега другог, оно због иманентности/трајности сукоба у друштву.

У том погледу, аутори ове књиге образлажу своје виђење савремених конфликта у Босни и Херцеговини и тзв. мигрантске кризе (која „потреса”, пре свега, савремену Европу); ослањајући се на горе представљене теоријске погледе на друштвену улогу конфликта, као и на разумевање „двоструке улоге” интелектуалаца. Критички образлажући тежњу неких (међународних) актера да (идеолошко-нереалистички) прикрију своју укљученост у сукоб на страни једног актера у њему, аутори констатују „да су неопходни предуслови решења основног сукоба у БиХ: прво, јасно признање да сукоб постоји и идентификација актера сукоба и друго, признање сукоба као реалистичног, тј. међусобно признање да противник има право да заступа сопствене интересе”.

Када аутори ове књиге расправљају о савременој емигрантској кризи, они недвосмислено деле став са званичним (политичким) погледима, према којима се масовне просторне миграције („миграциони таласи”) појављују као последица унутрашњих сукоба (најчешће због грађанског рата, или промене политичког режима) у неком друштву; уз понеку „асистенцију” спољнополитичких утицаја. Ауторима је посебно стало да покажу да нису довољна демографска и економска истраживања миграција, већ да та друштвена појава захтева свестранију, социолошку анализу и објашњење. У првом реду, социолошки приступ миграцијама заснива се на јасном образложењу самог појма *миграција*, уз упоредбу с неким сродним појмовима (као што су *избежлица*, *азилант* и *мигрант*). На основу таквог појмовног апарата, могуће је правити типологије миграција, с циљем да се лакше сазнају разлози (узроци и функције) појединих врста миграција. Отуда, аутори разумевају мигранта као мање или више освешћеног човека који (властитим избором) доноси одлуку да напусти своју земљу, очекујући да ће негде другде остварити боље услове живота. У неким специфичним („затегнутим”) односима између држава, мигранти се користе као претња (у земљама порекла, или оним из „комшилука”) и као противпретња (тероризмом, путем њихове „употребе” у домицилним земљама).

Иако су аутори ове књиге, у њеном другом делу, посветили посебну целину – у којој су теоријски образложили међусобну условљеност „културног простора” и сукоба (што смо већ нагласили у овом приказу) – они се, у тре-

ћем делу књиге, враћају на образлагање једног специфичног аспекта културе, који се тиче улоге митова у друштвеним сукобима. У том делу, они, претходно, развијају један антрополошки приступ сукобима, ослањајући се на неке познате класичне теоретичаре о миту (пре свега Б. Малиновског), као и на савремене схватање П. Коена (Cohen), да би, потом, анализирали и образлагали како се развијају национални идентитети, посебно они који следе из разумевања „мита о изабраности” Ентонија Смита (Anthony D. Smith). У вези с тим, они посебно образлажу утицаје глобализације на десуверенизацију (где се критички осврћу на „западни мит о изабраности”), уз тематизовање актуелних проблема који из тога произлазе (и који, посебно, притискају српски вредносни идентитет у српској покрајини Косово и Метохија).

Полазећи од (антрополошког) схватања Б. Малиновског – да су митови значајна културна снага, да су саставни делови сваке културе и да се они ревитализују и развијају према потребама заједнице – аутори наглашавају да се извор митова налази у кризама и сукобима у конкретним заједницама и између њих, уз констатацију да се њихово дејство на заједницу „стишава” у њеним мирнијим и просперитетнијим периодима развоја. У том смислу, они критички анализирају неке теоријске расправе које се тичу „мита о изабраности”, ослањајући се на Смитово поимање два теоријска модела разумевања нација – модернистички („западни” или „грађански”) и примордијални („незападни” или „етнички”); који имају заједничку суштину у особеним културно-вредносним садржајима и симболима (заставе, монете, химне, униформе, споменици, церемоније итд.) који се преносе у виду традиције. У конкретним случајевима могу да претежу особености једног или другог теоријског модела, али специфични културно-вредносни (традицијом заоденути) садржаји сматрају се основом националног идентитета.

Отуда аутори ове књиге закључују да борба за опстанак неке нације у савремености мора да почива, не само на препознатљивости у политичкој, већ и у културно-идентитетској сфери њеног деловања. Богата етноисторија (са специфичним митовима о „изабраности”) кључни је ресурс конкретне нације за њен опстанак и у изразито неповољним политичким и војним околностима. Основни про-

блем код једне врсте националног (народног) мита о изабраности – као што је „мисионарски” – састоји се у томе што он може да подстиче сукобе. То је карактеристично за католичко и протестантско мисионарство, али у извесном смислу и за покушаје „беле расе” да наметне своје вредности и свој начин живота афричким и азијским народима.

Аутори ове књиге сматрају да се савремени проблеми односа на Балкану – а посебно етнички сукоби на Косову и Метохији (КиМ) – могу садржајније објашњавати управо полазећи од тих Смитових схватања. На КиМ је, према њиховом мишљењу, дошло до сукоба двају митова о „изабраности” – западног („мисионарског”) и традиционално-идентитетског мита Срба („Косовског завета”). У том случају, проблем етничких сукоба је само додатно подстакнут савременим процесима глобализације (европеизације) и, с њом у вези, десуверенизације (као губитка моћи националних држава на одређеној територији); који имају циљ да (наводно) „заштите појединца губитка моћи националних држава на одређеној територији” помоћу наднационалних (владиних и невладиних организација). При томе, аутори књиге с правом наглашавају да се та савремена тенденција „заштите људских права” не може разумети без расправе о неједнакој расподели моћи у односима између нација и њихових држава; где моћнији не пречају да употребе силу у циљу те „заштите” у државном простору мање моћних, уз избегавање да се други „мешају” у њихове односе по том питању. На тај начин се борба око „људских права” своди на промовисање (политичке, војне, економске и медијске) моћи „Запада” и на њено (мање или више) присилно ширење на остатак света.

У том смислу се мит о „моралној изабраности Запада” (без обзира да ли у његовој ранијој религијској, или у савременој секуларној варијанти) појављује као (идеолошко) средство притиска на национални идентитет и суверенитет националних држава. Савремени сукоби око Косова и Метохије као просторног културно-митолошког идентитета Срба (српске „земља предака”) евидентан су показатељ тих притисака. Отуда Срђан и Марица Шљукић одбацују, као злонамерно

или као незналачко, идеолошко третирање српског косовског мита – од стране једног дела домаћих („пост-модернистичких”) „фразеолога” – као наводно „слављење пораза”, уз „хистеријно” исмевање „небеске Србије”, зато што такве погледе сматрају чисто идеолошким пројектом који је у функцији подстицања унутрашњег друштвеног сукоба. Тежња тих идеолога („фразеолога”) да, на тај начин, „демитологизују” српско друштво (и културу), показује се, у ствари, као нуђење нових – „подобних” митова (како би њихов заинтересован поглед на то постао доминантан, а не истинит).

С обзиром да је ова књига Срђана Шљукића и Марице Шљукић „уболичена” као скуп посебних теоријских расправа (уз навођење емпиријских показатеља за један специфичан проблем – као што је анализа сукоба у индустријским организацијама), изостају систематска закључна разматрања која би била заједничка за посебне налазе (у појединим деловима књиге). Међутим, пажљиви читалац може да идентификује цео низ језгровитих социолошких закључака готово у свакој целини три саставна дела ове књиге. Понешто од тога је представљено и у овом осврту.

Сматрам да књига *Друштво и сукоб*, аутора Срђана и Марице Шљукић, обилује прегледном анализом утицајних теоријских погледа на друштвене сукобе, уз њихово критичко превредновање и повезивање с разумевањем актуелних проблема – како у српском друштву, тако и у другим друштвима савременог света. Аналитичност и јасна позиција аутора, када је реч о тражењу излаза из неповољних друштвених услова који потребују сукобе, представља примеран сазнајно-социолошки оквир за што садржајнија будућа истраживања противречности у структурним и развојним процесима појединих друштава и у односима између њих. Поред те сазнајне врлине, ова књига ће послужити, пре свега, студентима (за успешно савладавање програмских садржаја студирања), али и широј друштвеној јавности (за њено што „трезвеније” расуђивање о друштву и о смислу друштвеног активизма). То су довољни разлози да ову књигу треба прочитати.

Божо Милошевић
Филозофски факултет у Новом Саду
bozo_mil@yahoo.com

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

(Mihajlo Vučić, *Osnove evropske integracije*, Fakultet za diplomatiju i bezbednost, Beograd 2019, 280 стр.)

Факултет за дипломатију и безбедност крајем септембра 2019. објавио је значајну и квалитетну књигу *Основе европске интеграције*, проф. др Михајла Вучића, предавача који три године изводи наставу из предмета који се баве проучавањем европске интеграције. Текст пред нама је шира разрада теме Европске уније, на готово 280 страна и с великим бројем студија случаја. Књига ће се користити на двама нивоима студија Факултета за дипломатију и безбедност: примарна употреба је за студенте основних академских студија на предмету *Европски односи и ЕУ*, али ће се уџбеник, такође, користити као испомаћ студентима мастер студија на предмету *Студије ЕУ*.

Зашто је о овој актуелној и значајној теми толико мало писано код нас у форми књига (уџбеника)? Реч је о објективним тешкоћама,

на које у предговору упозорава аутор, истичући да је студентима неопходан нови уџбеник да би лакше могли да савладају ову сложену и динамичну материју. Такав закључак последица је двеју ствари. Прва је да у Србији не постоји адекватан уџбеник који се бави темом Европске уније на начин потребан студентима који треба да постану дипломирани политиколози за дипломатију и безбедност. Постојећи уџбеници, чак и на сродним факултетима, или су одвећ застарели, или су ограниченог опсега и не обухватају све што је потребно да студенти дипломатије и безбедности о ЕУ науче. Друга је лични став аутора, с којим смо сагласни, да је за материју европске интеграције студентима неопходно дати свеобухватан уџбеник као референтни оквир за изучавање ове материје (а не коришћење различитих научних радова и примарних извора о европској интеграцији као шире литературе за полагање испита), тј. једну врсту приручника у коме би били објашњени основни појмови и процеси везани за ЕУ и европске интеграције. То, међутим, не значи да се одустаје од коришћења и других научних радова, а поготово не од примарних извора у извођењу наставе.

Аутор се прихватио изазовног посла, уважавајући дидактички и методолошки захтев изабрао је и представио она знања о европској интеграцији која одговарају курикулуму предмета, општем профилу студија Факултета за дипломатију и безбедност, контексту у коме се креће студент дипломатије и безбедности, актуелности тренутка у коме се налази Европска унија. Аутор је био и под утицајем сопствених знања и ставова о процесима европске интеграције, и зато је изабрао теме које лично сматра занимљивим и којима се и сâм бави у научном истраживању. Он је применио шири дескриптивни приступ,

задржавајући се узгред и на другим блиским темама, такозваним *Ситудијама случаја*, а то су делови уџбеника који се односе на тематски заснована истраживања аспеката европске интеграције у њеном практичном појавном облику. Кроз теме о деловању истакнутих европских државника према питању европске интеграције, операцијама безбедносних и дипломатских мисија ЕУ, социолошка истраживања о утицајима светских криза на перцепције грађана ЕУ и слично, улази се у дубину проучавања слојевите теме европске интеграције. Поставља се питање: Чему служе *Ситудије случаја* када су у питању студенти? Аутор каже да је у питању функција повезивања основних и мастер студија: *Ситудије случаја* су обавезне за мастер студије, као практичан облик наставе, али могу да послуже и на основним студијама као основа за семинарске радове или презентације.

Аутор нас у једном мањем делу књиге усмерава и упознаје с безбедносним и другим проблемима, односно изазовима и даљим развојем европске интеграције, јер се неки од њих дешавају по први пут и ЕУ није имала претходна искуства како с њима да се суочи, па у појединим случајевима ни изграђене инструменте (Брегзит, криза јавних дугова), док други, иако у историји познати и свестрано изучени изазови (национализам, фрагментација интереса, проблем заједничког идентитета и солидарности), толико дрмају темеље европске интеграционе конструкције, да се мало-мало јаве гласови песимиста који сматрају да је дошао крај ЕУ. Одговор аутора на ова тешка питања је умерен и избалансиран, и у складу с општим усмерењем уџбеника – прибегнимо не само посматрању садашњег тренутка, који нас може збунити и навести на преурањене и прејакe закључке, него посматрању идеје европске интеграције у њеној целокупној историјској перспективи, да бисмо схватили Брегзит и предвидели његове могуће исходе, или да бисмо схватили шта солирање Вишеградске групе или осовине Макрон–Меркел може да значи по јединство Уније и остварење њених циљева. С тим у вези, и ове пролазне теме ћемо сагледати у њиховом слојевитом значењу и повезати их с неким догађајима из прошлости, сличним по карактеру, и на основу којих можемо схватити шта се заправо дешава у Бриселу и куда иде „европски брод“.

Коначно, погледајмо ближе шта за научне истраживаче и правнике носи ова књига. Мо-

жемо посматрати ЕУ с једне, пре свега, нормативне и институционалне стране, као ентитет створен да регулише, управља и да санкционише, када се регулатива крши, и да управља кризом када се санкције не извршавају. То је, уосталом, и један од суштинских аспеката Уније, изражен у посебном поглављу књиге, који Унију означава као заједницу засновану на праву. У суштини, *Acquis communautaire* је оно трајно, непролазно и суштинско што Унија представља и то се огледа у свим сферама њеног друштвеног деловања. Такође, ЕУ води спољну и безбедносну политику, пре свега, на основу вредности које деле њене државе чланице, а које су забележене у нормативним актима, правно обавезујућим. Може се констатовати да је то њена *differentia specifica* у односу на остале субјекте међународних односа који су, пре свега, руковођени својим националним интересом, а општим вредностима међународне заједнице, израженим у актима међународног права, само ако је то у складу с њиховим националним интересом.

Након исцрпног „Предговора“, аутор је резултате истраживања у уџбенику структурирао и конципирао, поред увода, у осам кључних тематских целина-поглавља, даље сегментираних на низ ужих тема и подтема. У првом делу, односно у *уводном разматрању*, представљена је укратко Европска унија, односно шта је ЕУ, које државе учествују у овом интеграционом пројекту, како се теоретски образлаже потреба постојања таквог пројекта у европским међународним односима, која је практична сврха његовог постојања и коначно, шта се подразумева под тим појмом који је претходно укратко дефинисан, као и која лица ЕУ испољава у свом деловању.

Друго поглавље („Идеја европске интеграције кроз историју“) прави је увод у тему и одговара наслову књиге. Овај део је посвећен конкретној идеји европске интеграције – њеном историјском развоју. У њему се идеја европске интеграције доводи у везу са широм идејом међународног организовања које је у циљу, пре свега, мирних и узајамно корисних међународних односа. Тако се ЕУ доводи у везу са ширим контекстом проучавања дипломатије и безбедности на Факултету за дипломатију и безбедност. Затим се та идеја доводи у везу с идејом заједничког европског идентитета, заснованог на вредностима које (претпостављено) деле сви народи на европ-

ском континенту, а који је неопходни идејни услов за европску интеграцију. Осим тога, у одвојеним одељцима, као битне, истичу се идеје европске интеграције Аристиде Бријана (Aristide Briand) и Рихарда Куденхова-Калергија (Richard Nikolaus Eijiro, Count of Coudenhove-Kalergi) које су послужиле као директан узор из ког су творци Европске уније позајмљивали modele. Да би слика европске интеграције, као, пре свега, либерално-демократске идеолошке конструкције била употпуњена, у наставку се прилази идеји европске интеграције са супротних положаја идеолошког спектра – десничарског, који се огледа у идеји уједињене Европе под вођством нацистичке Немачке, и левичарског, као критички европске интеграције, из угла гледања марксистичких мислилаца.

У шрећем поглављу („Настанак и развој Европске уније”) углавном се разматра настанак и развој саме Уније. У овом поглављу, аутор посебно истиче да овај део обично у уџбеницима који постоје у Републици Србији врло механички и сувопарно набраја различите примарне уговоре којима се ЕУ стварала и модификовала током времена, што је за студенте помало досадно и тешко за учење. Због тога, аутор у овом поглављу представља живот и рад личности које су ЕУ стварале, да би студентима као инспирација послужили њихови путеви, нераздвајно повезани с дипломатско-безбедносном активностима, и како би кроз њихове животе лакше савладали материју стварања ЕУ. Након тога, аутор је приступио обради материје на „класичан” начин осталих уџбеника, где свака наставна јединица представља појединачни примарни акт који је у датом историјском тренутку установио одређени нормативни облик Уније, све до Лисабонског уговора. Аутор посебно наглашава да је битно да студенти овај део не читају механички и покушавајући да памте решења појединих уговора, већ кроз интеракцију с претходним одељцима посвећеним идеји европске интеграције и сврси и аспектима ЕУ, јер ће тако лакше разумети зашто је у конкретним друштвено-историјским околностима било могуће склопити Римски уговор баш 1957. године, или усвојити Јединствени европски акт баш 1986. године.

Четврто поглавље („Институционални оквир Европске уније”) аутор је посветио институцијама ЕУ. Може се рећи да је овај део врло класично постављен, јер као посебне

наставне јединице изучава најважније органе Европске уније, попут Комисије, Савета, Парламента итд. Међутим, у даљем тексту систематизација градива постаје специфична и садржи поглавље које анализира посебне дипломатско-безбедносне институције што је у складу с потребама студената који се на Факултету за дипломатију и безбедност баве овим специфичним друштвеним наукама и самим тим су превасходно заинтересовани за функционисање тог типа ЕУ институција. Коначно, четврти део обухвата и поделу надлежности између Уније и држава чланица, што је донекле оригинално решење у систематизацији у односу на остале уџбенике, али се према мишљењу аутора, као и према нашем мишљењу, одлично уклапа у део уџбеника који се претежно бави надлежностима институција Уније.

У петом поглављу („Политике Европске уније”) анализиране су политике ЕУ. Треба рећи да се у уџбеницима који у одељку о политикама обично наводе све врсте политика и покушавају да бар у најкраћим цртама поставе њихову сврху, садржину и начине имплементације, то често показује преопширним и заморним, али и као недовољно прецизно и продубљено, јер простор не даје могућности да се мноштво разноврсних политика ЕУ анализира у свеобухватности. Стога аутор пре свега анализира политике које се могу сврстати у дипломатско-безбедносне у ужем смислу: Заједничка спољна и безбедносна политика и Заједничка безбедносна и одбрамбена политика, али и политике које су такође спољне, иако нису дипломатско-безбедносне у ужем смислу, већ с њима посредно повезане, као што су: Политика азила и миграција; Политика развоја и хуманитарне помоћи; Политика проширења; Политика суседства; Политика спољне трговине итд. То подразумева да су студенти фокусирани на политике које су њиховом образовном профилу најпотребније, а истовремено се омогућава дубља анализа политика које су предмет истраживања. Такође, аутор у овом поглављу обрађује и анализира материју чланства ЕУ у међународним организацијама, што је *par excellence* дипломатско-безбедносно питање и нормално је да се посматра као део њене спољне политике.

Шесто поглавље („Даљи развој и изазови европске интеграције”) разматра актуелне изазове европске интеграције и предвиђања којим би она путевима могла да крене у бу-

дућности. Ова материја се детаљније разматра због њене специфичности и тренутка у којем се налази Унија, као и зато што указује на ограничења анализе овог типа материје, али и на разлоге зашто је она уврштена у текст и како може бити од користи студентима. Напомињемо да је селекција материјала извршена на основу најкрупнијих питања, јер се и није могло ослонити на претходна искуства (други уџбеници овакав део и не садрже, или бар не као посебну целину), а сматрамо да другачије и не може, јер је избор питање савременог тренутка и увек зависи и од ауторове перцепције шта је најбитније, односно од актуелности и стратешког значаја теме. Наравно, у избору помаже и популарност одређене теме у медијима и до сада исказано интересовање студената. Аутор поглавље почиње доста приступачно, општим прегледом, који је назвао стратешким правцима развоја ЕУ, а затим га прате четири битна, издвојена питања: Евроскептицизам; Брежит; Криза јавних дугова; и Европа у више брзина. Можемо поуздано рећи да та питања задовољавају критеријуме како академског, тако и практичног интересовања. Осим тога, она задовољавају и критеријум „вруће теме”, којом су преплављени медији, и око које студенти (по искуству аутора), стално постављају питања и траже објашњења. Да ли је то још један доказ негативног става наше омладине према ЕУ?

У седмом поглављу („Односи Републике Србије са ЕУ”) аутор се суочава с питањима и односима Републике Србије и ЕУ. Ова материја је посебно битна за студенте дипломатије и безбедности, а аутор је настојао да буде детаљан и свеобухватан, колико је простор намењен уџбенику могао да поднесе. Обухваћена су општа питања кандидатуре за чланство, регионална питања процеса стабилизације и придруживања и инструмената претприступне помоћи ЕУ, као и конкретна питања кандидатуре Србије: уговорни оквир на коме се заснива процес приступања, структура и начин функционисања институција које учествују у преговорима, механизам и ток самих преговора. Мање-више, такав приступ деле и други уџбеници који се баве европском интеграцијом у Србији, али се аутор не зауставља на томе, он анализира теме које се у ширем смислу, такође, морају сматрати делом процеса приступања. То су најпре: 1) Функционисање дипломатско-безбедносне мисије ЕУ на простору Републике Србије – ЕУЛЕКСА;

затим 2) Бриселски споразум; 3) тзв. ЦЕФТА; 4) Дунавска стратегија; и 5) Берлински процес.

Сматрамо, а то наводи и аутор, да је „контроверзна тема” Еулекса и Бриселског споразума кључна за разумевање и промишљање стратегије Србије у погледу очувања територијалне целовитости и суверености. Кроз ове две теме се прелама, а у вези с Поглављем 35, судбина нашег процеса приступања.

Наведимо неке чињенице познате јавности, а то су Берлински процес и Бриселски споразум. Берлински процес је оквир за сарадњу земаља Западног Балкана и ЕУ, чији је циљ да очува и унапреди мирну, стабилну и демократску будућност земаља из региона кроз одрживи економски раст и заједничко деловање у процесу европских интеграција. Политички су га иницирале чланице (Аустрија, Немачка, Француска, Италија, Словенија и Хрватска) и Европска комисија, као вид подршке државама Западног Балкана на путу ка чланству у ЕУ, у периоду 2014–2018.¹ Процес се заснива на три стуба: 1) *Инијензивна регионална сарадња*; Важан основ регионалне сарадње је чвршће повезивање младих и у складу с тим је на самиту у Паризу 2016. потписан споразум о успостављању Регионалне канцеларије за сарадњу младих²; 2) *Јачање владавине права* – борба против корупције и организованог криминала, екстремизма и радикализма; 3) *Одрживи економски раст региона*.

Друго, да подсетимо: „Бриселски споразум” је колоквијални назив за *Први споразум*

¹ На иницијативу немачке канцеларке Ангеле Меркел, у августу 2014, одржана је конференција о Западног Балкану (Берлинска конференција) како би се дао позитиван сигнал државама региона да наставе с европским интеграцијама и регионалном сарадњом ради одрживог економског раста и повезивања. Након Берлинске уследиле су и конференције у Бечу (27. августа 2015), Паризу (4. јула 2016) и Трсту у јулу 2017. године.

² Регионална канцеларија за сарадњу младих је институционални механизам за сарадњу младих држављана земаља са Западног Балкана чији је циљ да подржава процес помирења кроз програме интеркултуралне размене. Такође, она подржава развој солидарности, толеранције и сарадње између младих у региону. Канцеларија је задужена за промоцију међусобног разумевања кроз препознавање и решавање заједничких проблема младих. Седиште јој је у Тирани, а представништва су отворена у свим државама Западног Балкана. С радом је почела 2017. године.

о принципима који ређулишу нормализацију односа Београда и Пришћине. Потписан је 19. априла 2013. у Бриселу. Споразум је резултат дијалога на високом нивоу о нормализацији односа Београда и Пришћине, који се одвија од 2012, а координира га високи представник ЕУ за спољну и безбедносну политику. Преговори о приступању Србије Европској унији отворени су 21. јануара 2014. Поглавље 35 – Остала питања отворено је за преговоре децембра 2015. године.

Осмо поглавље („Неке важније европске дипломатско-безбедносне организације и њихови односи са ЕУ”) приказује и анализира друге организације које су са становишта дипломатије и безбедности битне, а делују на подручју Европе и притом имају структурне или функционалне везе с ЕУ, а уз то је и Србија њихов члан или барем с њима има партнерске односе. НАТО, Организација за европску безбедност и сарадњу, Савет Европе – то су организације чије је изучавање потребно како бисмо схватили функционисање ЕУ и ширих европских односа. Аутор посебно истиче поглавље посвећено органу Савета Европе – Европском суду за људска права, као потребу да студентима приближи ову институцију, која не само што има моћ да утиче

на политику једне државе, већ и да утиче на животе грађана Републике Србије.

Приводећи крају осврт на књигу Михајла Вучића, сматрамо да би било од користи упозорити на неке моменте. У првом реду, савремено друштво је уређено на основу разних правила која имају за циљ дефинисање односа међу људима. Те законитости су формалне и неформалне. Формалне је углавном једноставно одредити, док су неформалне теже, или тешко уочљиве, чак и кад се темеље на формалним. У савременом друштву, укупна дипломатија и безбедност, а тиме и интегрална безбедност, доживљава промене, посебно у транзиционим периодима и с глобализацијом економије, као и у динамици националног друштвеног и економског развоја, научно-технолошког напретка, како на националним, тако и на међународним нивоима. Амбицију Србије да постане члан ЕУ, у претходном периоду, ометале су тежње нове олигархије. Чланство подразумева прихватање и поштовање правила и стандарда. Олигархија намеће своја правила (која су у нескладу с правилима ЕУ), омета европске интеграције и изазива слабење подршке интеграционим процесима. Овако затворен зачарани круг може се представити следећом шемом.

Слика 1. Зачарани круг одлагања реформи и развоја олигархије

Извор: [Havrylyshyn 2006: *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All of Capitalism for the Few?*]

Из дијаграма се види да се процес европских интеграција успорава развојем олигархије која намеће своја правила, зауставља због успорених реформи, а брже долази до заробљавања државе. Олигархија успева да одржи *status quo*, преферира нетранспарентне процедуре, прави баријере за нове фирме, слаби владавину права, још више заробљава државу, а то резултира удаљавањем земље од новог циклуса европских интеграционих процеса.

Књигу Михајла Вучића одликује, пре свега, модеран и иноваторски приступ истраживању европске интеграције и ЕУ, који на одговарајући и приступачан начин презентује ову актуелну материју. Представљање књиге *Основе европске интеграције* имало је за циљ да се област дипломатије и безбедности, уз примену научно-истраживачких метода (дескрипција, класификација, систе-

матизација, анализа-синтеза, индукција-дедукција, компаративна анализа, дескриптивна статистика, студије случаја, историјски метод и сл.), презентује јавности и систематизује на једном месту као недељива целина. С тим у вези, књига је конципирана, садржајно и методолошки уређена тако да на једноставан и разумљив начин приказује теоријске и практичне елементе европских интеграција и Европске уније, а тиме и функционисање система националне и међународне безбедности, у оквиру држава и целокупне ЕУ и савременог света, односно безбедносног сектора. У том смислу, књига представља, по нашем суду, пожељан модел за истраживање материје европских интеграција и Европске уније, због актуелног тренутка у којем се налази ЕУ и тренутног процеса приступања Републике Србије Европској унији и, надамо се, подстицај за будућа истраживања.

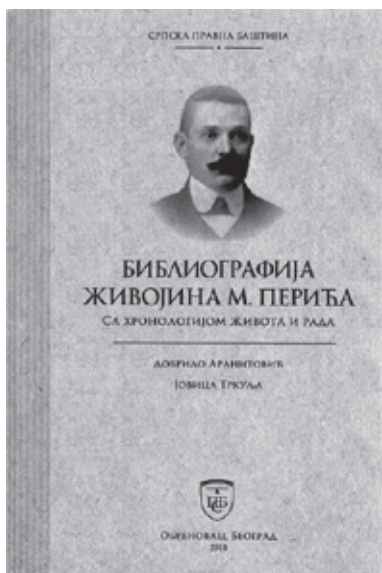
Сћанимир Ђукић
Факултет за дипломатију и безбедност,
Београд
stanimirdj@hotmail.com

ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА ЛИЧНА БИБЛИОТЕКА

(Библиографија Живојина М. Перића: Са хронологијом животоа и рада / сачинио Добрило Аранитовић; приредио Јовица Тркуља; Правни факултет Универзитета у Београду и Библиотека „Влада Аксентијевић”, Београд–Обреновац 2018, 359 стр.)

Драгољуб Јовановић је у својим *Медаљонима*, чини се с правом, истакао да је од оснивања Велике школе па све до краја прве Југославије београдски Правни факултет имао два стуба. Један је био Слободан Јовановић, а други – Живојин М. Перић. Према његовом суду, та високошколска установа се тешко могла замислити без њих двојице, шефа јавне и носиоца приватноправне групе наука; њихово деловање било је толико значајно за живот факултета да су на њега утицали чак и након што су обојица отишли у пензију. Други светски рат је и Јовановића и Перића отерао далеко од њиховог факултета и отачбине.

Нова власт их је третирао као издајнике, њихове књиге се нису смеле штампати, а оне већ објављене нису уништаване, али су најчешће на полицама библиотека биле окренуте тако да им је рикна била са унутрашње стране, како се имена аутора не би видела. У Србију се до краја живота нису могли вратити. Међутим, држава створена након Другог светског рата није дуго потрајала – већ после неколико деценија почела је њена дезинтеграција, грађански рат и потом потпуни распад. Наслеђе ових стубова Правног факултета је, наравно, захваљујућу својој вредности, надживело државу у којој су њих двојица били непожељне персоне.

Првом су већ 1990. године, дакле, пре самог распада социјалистичке Југославије, штампана сабрана дела и то код угледног државног издавача, потом му је враћено тело у отаџбину и уз највише државне почести сачувано у Алеји великана (2011), подигнут му је и споменик испред београдског Правног факултета. А другом? Њему нису штампана дела, његово тело је и даље у Швајцарској, испред Правног факултета нема његовог споменика. Први је све поменуто заслужио, али заслужио је и други. Да ли ће се и потоњем сународници одужити на адекватан начин, остаје да се види. Разлога за оптимизам има.

Живојин М. Перић се полако враћа у живот својих сународника. На иницијативу његових поштовалаца, Влада Републике Србије је 2002. године донела одлуку да основна школа у Стублинама добије име „Живојин М. Перић”. Већ следеће године, у сеоској цркви, чији је био један од значајнијих дародаваца, након пола века од упокојења први пут му је одслу-

жен помен, а у школи која је понела његово име одржана је свечана академија посвећена његовом животу и раду. Неколико година касније, у Архиву Србије, похрањен је лични фонд Живојина М. Перића (1890–1944). У Обреновцу, испред Соколског дома, 2016. свечано је откривена Перићева биста. Наредне 2017. је Српско адвокатско друштво, заједно са Службеним гласником, објавило је *Задружно право*, Перићев „opus magnum”. Такође, раније је прештампано и неколико његових текстова, а објављено је и неколико студија и чланака о њему.

Ови и још понеки догађаји говоре нам да Перићев лик и његово стваралаштво бивају све присутнији у нашој правној и уопште интелектуалној средини. Задатак који је пред нама, а којим се неизоставно морамо што пре позабавити, јесте публиковање његових сабраних списа, јер ће без њих валоризација и евентуална (према нашем суду, потребна) рецепција Перићевог дела ићи веома споро. Међу српским правницима данас постоје људи који су дорасли том задатку, а и први неопходан корак ка реализацији једног таквог подухвата је већ начињен.

Наиме, 2018. године, а поводом стопедесетогодишњице рођења Живојина М. Перића, београдски Правни факултет и обреновачка Библиотека „Влада Аксентијевић” објавили су једну значајну публикацију, *Библиографију Живојина М. Перића: са хронологијом живота и рада*, коју су потписали Доброило Аранитовић и Јовица Тркуља. Проф. Тркуља је угледни правник и научник, некадашњи професор Правног факултета Универзитета у Београду, који се раније бавио и делом Живојина Перића, а Аранитовић је засигурно наш најистакнутији живи библиограф.

На почетку књиге, након кратког „Предговора” (стр. 7–9) аутора, Тркуља се у свом „Уводу” (стр. 11–29) осврнуо на животни пут и стваралаштво Живојина М. Перића, као и на радове о њему, а на крају је изложио и садржај и смисао библиографије која је публикована у наставку књиге. Пре самог пописа јединица, Аранитовић је укратко описао метод који је користио приликом састављања библиографије (стр. 31–35). Реч је о методологији коју је Аранитовић већ тестирао на примеру пописа дела Слободана Јовановића [*Слободан Јовановић: библиографија са хронологијом живота и рада*, сачинио Доброило Аранитовић, Београд: Фонд Слободан Јова-

новић, 2010], и која је дала жељене резултате, тј. показала се као најбоља приликом састављања персоналних библиографија аутора, какви су били Јовановић и Перић. Аранитовић је грађу поделио у две групе: 1) Библиографија радова Живојина М. Перића (1. Посебна издања: 1. Студије и монографије, 2. Сепаратни отисци; II. Расправе, Чланци, Прикази, Предговори и поговори; III. Преводи) (стр. 39–193); 2) Библиографија радова о Живојину М. Перићу (1. Посебна издања. 2. Чланци, Прикази, Белешке) (стр. 197–243). Унутар поменутих целина јединице су хронолошки поређане, а у библиографији радова о Перићу у оквиру сваке године радови су наведени према азбучном реду, узимајући у обзир почетно слово презимена аутора.

Аранитовић је користио све релевантне фондове и каталоге, као и раније публиковане библиографије Живојина М. Перића, али је сваки библиографски опис лично проверавао, осим када то није било могуће (а таквих случајева је, према његовим речима, било мало). Од свих до сада публикованих Перићевих библиографија, а има их неколико, ова Аранитовићева је најпотпунија, али и најпоузданија. Он је успео да прикупи невероватних 1.358 библиографских јединица.

Како би кретање кроз свој попис учинио лакшим, Аранитовић је на крају библиографије приложио и седам регистара (стр. 248–289): Регистар ћириличних наслова; Регистар латиничних наслова; Регистар радова Живојина М. Перића на страним језицима; Регистар периодике; Регистар преводилаца Перићевих текстова на српски језик; Предметни именски регистар; Регистар аутора прилога о Живојину М. Перићу.

У поднаслову књиге назначено је да она, поред библиографије, садржи и Хронологију живота и рада Живојина М. Перића (стр. 293–323); она је сачињена прецизно и наведени су сви значајни догађаји, што ће истраживачима, посебно онима који су почели да се баве Перићевим ликом и делом, у великој мери олакшати рад. Аранитовић је попису значајнијих датума у Перићевом животу и каријери додао и два прилога: 1) Перићева одликовања и признања; 2) Перићева чланства и почасни докторати.

На самом крају књиге објављени су „Илустровани прилози и извори” (стр. 327–355), које је изабрао проф. Јовица Тркуља. Тај део садржи два дела: 1) Фото-документација о Живојину М. Перићу; 2) Извори и литература.

Иако је *Библиографија* урађена веома пажљиво и савесно, поткрале су се и неке готово безначајне грешке, што је и очекивано, јер је Перићево дело огромно и настајало је у несвакидашње дугом временском периоду. У „Уводу” проф. Тркуље приметили смо једну материјалну грешку и једну информацију која би требало да буде потпунија. Говорећи о родитељима Перићеве супруге Марије, сестре славног Мике Аласа, Тркуља је навео да је њен отац, свештеник Никодим Петровић, био и професор Православног богословског факултета (стр. 12). Међутим, он није могао бити професор овог факултета. Наиме, Петровић је преминуо 1875. године, а до тада у Београду још увек није основан Православни богословски факултет. Он је с радом отпочео тек 1920. године.¹ Никодим Петровић је заправо предавао у београдској Богословији, средњој богословској школи. Тркуља је у свом уводном чланку навео и да су Перићев одлазак у пензију обележили и *Архив за љравне и друштвене науке* и *Правосуђе*, тако што су своје бројеве посветили њему. То, наравно, јесте тачна али је непотпуна информација. Треба додати да су то учинили и правни часописи – *Правна мисао: Часопис за љраво и социологију* (год. III, бр. 11–12, новембар–децембар 1937) и *Правни зборник: Орџан Удружења љравника у Подџорници* (год. VI, бр. 1–2, јануар–фебруар 1938).

У самом Аранитовићевом попису библиографских јединица уочили смо да недостаје неколико Перићевих чланака и чланака о њему. Нису наведени следећи Перићеви текстови:

1. „Црква према питању о форми закључења брака”, *Весник*, бр. 1 (1929), стр. 1–2;
2. „Писмо једном монаху”, *Хришћанско дело*, VI (1940), стр. 408–411;
3. „Паганско-хришћански карактер позитивног права”, *Гласник Српске љаиријаршије*, бр. 22 (1928), стр. 344–346;
4. „Наша православна црква и хришћанско учење код питања самоубиства и националности”, *Гласник Српске љаиријаршије*, бр. 10 (1931), стр. 147–152;

5. „Мистицизам у наследном праву”, *Хришћански живои*, бр. 1 (1924), стр. 5–13.

Такође, нису поменути следећи текстови о Перићу:

1. Марјановић, Владимир, „Два питања Живојина Перића о самоубиству и рају”, *Гласник Српске љаиријаршије*, бр. 16 (1931), стр. 245–249;
2. Глоцар, Емилијан, „Ад: Наша православна наука црква и хришћанско учење као питање самоубиства и националности од г. Живојина Перића”, *Гласник Српске љаиријаршије*, бр. 33 (1932), стр. 512–514;
3. Марјановић, Владимир, „Два питања Живојина Перића”, *Гласник Српске љаиријаршије*, бр. 16 (1931), стр. 245–249.

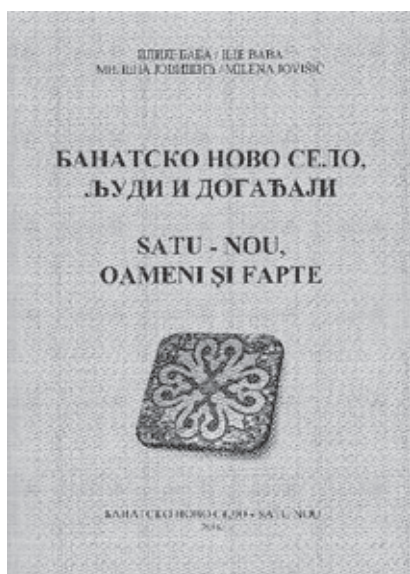
Књига *Библиографија Живојина М. Перића: Са хронологијом живоића и рада* Добрила Аранитовића и Јовице Тркуље баца потребно светло на живот и дело овог српског интелектуалца светског формата. Сви они који имају свест о значају стваралаштва проф. Перића и желе да се озбиљније позабаве њиме, сада ће се знатно лакше кретати кроз, доиста, непрегледно мноштво његових радова, публикованих на српском, француском и другим светским језицима, па чак и јапанском; као и кроз секундарну литературу која је, такође, објављивана на више језика. Оно што је овом *Библиографијом* започето, поновимо још једном, требало би да буде окончано публикавањем Перићевих сабраних дела. За то су се стекли скоро сви неопходни услови, те би нека од установа, у чијем је раду и он учествовао (пре свих, Правни факултет или Српска академија наука и уметности), требало да иницира и реализује тај издавачки пројекат. На тај начин би се не само адекватно одужила једном од својих најзначајнијих правника и интелектуалаца, него и у значајној мери подигла квалитет српске правне и уопште интелектуалне културе.

Блаџе Панићелић
Инстиитут за европске студије, Београд
 blagojepantelic@gmail.com

¹ Узгред, један од људи који су учествовали у расправи која је претходила оснивању Богословског факултета при Универзитету у Београду био је и Живојин М. Перић [cf. *Религија у српском џраћанском законикy: Поводом оснивања Богословскога факултетића код нас*, Београд: Г. Кон, 1919, 26 стр].

БАНАТСКО НОВО СЕЛО – НЕКАД И САД

(Илије Баба и Милена Јовишић, *Банатско Ново Село: људи и догађаји* / *Satu – Nou, oameni și fapte*, Удружење „БНС 1765”, Банатско Ново Село 2016, 317 страна)

Банатско Ново Село налази се двадесетак километара североисточно од Панчева, према Алибунару. Село су формирали још 1765. године немачки досељеници. Међутим, аустријски царски ревизор Ерлер је 1774. године констатовао да место „Новасела” има милитарски статус, а припада Панчевачком дистрикту. Након ослобођења, после Првог светског рата (1918), Румуни су чинили 80% становништва. Данас отприлике 65% становништва чине Срби, а 30% Румуни. У селу такође живи мали број Рома, око 5%. У месту постоје две Православне цркве, од којих је једна изграђена 1805. године, тада заједничка Српско-румунска а данас Румунска православна црква, и Српска православна црква сазидаана 1877. године. Банатско Ново Село некада је било

велико насеље које је до 1959. имало статус општине.

О Банатском Новом Селу написане су многобројне књиге и студије, међу којима се истичу темељни радови Рада Флоре, Срете Пецињачког, Милана Мицића, Валентина Мика, Женарију Илије, Мирјане Малуцков, Симише Којића и других. У низу нових издања о Банатском Новом Селу нашла се и књига локалних истраживача Илија Бабе и професора Милене Јовишић, које је издало Удружење „БНС 1765” из Банатског Новог Села, са предговором којег је написао др Мирчеа Маран. Монографија је написана двојезично – на српском и румунском језику.

У уводној речи аутори су истакли да су вековима српски и румунски народ протеривани са новоселског подручја, те да им је систематски уништаван и брисан сваки траг. Такође су навели да је за два и по века постојања Банатског Новог Села створено веома богато културно наслеђе, које треба да се чува и даље надограђује. Ови основни мотиви подстакли су ауторе да прикажу једну ширу, другачију слику Банатског Новог Села, представљањем битних догађаја и људи из прошлости и садашњости.

Аутори су књигу поделили хронолошки на 17 делова. Први део обухвата „Предговор” (3) а други „Уводна реч” аутора (4). У делу „Настанак села и граничарски период” (5–14) аутори нам излажу историјски настанак овог насеља, разматрају првоформирано насеље Зелдош, настанак села, а затим Ново Село (у Војној граници о првим породицама граничара, као и Ново Село у Мађарској револуцији 1848/49). У овом делу дају и опис насеља. У поглављу „Центар села” (15–20) аутори су дали опис и развој центра села од настанка до данас. У њему даје податке и опис прото-

јерејских кућа. У делу „Црква и духовност” (21–28) говори се о старој цркви, Румунској православној цркви и њеном Одбору, Хору румунске православне цркве, црквеном одвајању а затим о Српској православној цркви и њеном Одбору, Хору српске православне цркве. У поглављима „Први светски рат” (29–32) и „Други светски рат” (35–37) аутори говоре о ситуацијама које су се дешавале током ратних периода. Културна прошлост, развој културе села и духовност обрађени су у осмом поглављу („Култура”, 39–66) где су нам представљени Дом културе, секције дома, манифестације које су се дешавале у селу али и оне које се данас одржавају, рок и забавна музичка сцена, ансамбл *Wekant*, штампа, споменици итд. У поглављу о привреди (67–72) аутори нам износе развој и садашње стање у пољопривреди, задругарству (уложни и кредитни завод „Сентинела”). Просветне прилике (73–80) представљене су кроз школство и занимљивостима из школског живота. Представљена је школска зграда, забавиште, котларница итд. О спортским удружењима (81–91) говори се о развоју фудбала у селу, соколском друштву, смучарској станици, одбојкашким клубовима, шаховском клубу, стрељачком клубу, кошарци, стоном тенису, карате-клубу и кик-бокс клубу. У поглављу „Знаменити појединци и породице” (93–116) представљени су знаменити појединци кроз 28 биографија, а знамените породице кроз 12 породица. У поглављу „Удружења” (117–139) говори се о Добротворној Задрузи Српкиња, Добровољном ватрогасном друштву, Занатлијској задрузи, Колу младих Срба и Српкиња, Црвеном крсту, Дувачком оркестру, Аеро-клубу, Антифашистичком фронту жена, Савезу бораца, коњичким клубовима у селу, Ловачком друштву, Удружењу инвалида рада, Удружењу одгајивача ситних животиња, Друштву одгајивача голубова и птица, Омла-

динској организацији, Културно-уметничком друштву „Раду Флора”, Заједници Румуна, Удружењу пензионера, Бриџ-клубу, Одељењу за културу и уметност, Риболовачком друштву, Алтернативном културном клубу, Ромском удружењу, Удружењу Равногораца, Мото-клубу, о неколико удружења за просперитет села и разним удружењима грађана. У поглављу „Здравство, апотекарство и ветеринарство” (141–144) говори се о здравственој, апотекарској и ветеринарској служби. У поглављу „Развој села” (145–154) говори се о месној заједници, установи „Комуналац”, поштанској служби, железници, попису становништва, називима улица. На крају су дате биографије (155–310) и списак литературе (311–312). Монографија је илустрована црно-белим и фотографијама у боји.

Судећи према насловима, у публикацији није било могуће пронаћи једну ширу и другачију слику о Банатском Новом Селу, како је најављено у уводу књиге. Концепцијски, ова публикација више служи као солидан туристичко-пословни водич кроз село, али и као покушај регистравања (регистар) чега је било и чега данас има у селу. У књизи на више места постоје празне странице (белине) које су могле боље да се искористе за документацију и фотографије. Чини нам се да и поједини наслови поглавља и текстови у њима захтевају нова концепцијска, методолошка и хронолошка решења.

Историјска и културна прошлост Банатског Новог Села, у књизи Илије Баба и Милене Јовишић, тек је начета. Иза њих је остало много простора за будућа истраживања, како би се неискоришћена и непубликована грађа и подаци комплетирали и боље обрадили. На крају, за похвалу је што су аутори књигу урадили и на српском и на румунског језику, што јој омогућава већу доступност и разумљивост код будућих истраживача.

Живан Ицићванић

Бела Црква

zivanistvanic@gmail.com

ПОТИСНУТО СЕЋАЊЕ

(Nina Mihaljinac, *Umetnost i politike sećanja: trauma 1999*, Institut za pozorište, film, radio i televiziju; Fakultet dramskih umetnosti i Clio, Beograd 2018, 304 str.)

„Сећам се како је мирисао данашњи дан пре 20 година. Никада више нисам осетио такав мирис. Сећам се војске која тог дана долази у село и заузима једну недовршену кућу недалеко од моје. Сутрадан их је дошло још и заузели су доњи део мог дворишта, пошто су ту била два велика ораха и неколико других високих стабала багрема и ценарика. Место где сам се играо. Сећам се доласка из школе и уредно завршених задатака за сутрашњи дан. Тај сутрашњи дан је уследио тек средином септембра и то са жутом траком на мишици. Сећам се како су упорно говорили: „Неће! Не сме!“ али нисам разумео шта неће и шта не сме, али не задуго. Сећам се почетка Дневника, нестанка струје и звука првих надлетања авиона, затим и прве детонације. Грлио сам мајку, припијао се уз њу тражећи

да ме заштити. Сваки пут у наредних три месеца, када бих чуо звук авиона трчао сам јој у загрљај, главу припијајући на њен стомак. Сећам се детонација и детонација, првог силаска у наш трошни подрум који би се распао само да је бомба пала негде ближе, изласка из тог и одласка у комшијин подрум у коме је већ било много људи. Онда се враћамо кући, ако нам је суђено... Суђено нам је, ипак, да се сећамо овог дана и након 20 година. Сећам се како сам почео да уживам у тим данима, како нам постаје свеједно. Сећам се сестриног безумљеног погледа увек када се врати с посла, а радила је на Пријемном одељењу КБЦ-а. Сећам се њених разговора с мајком о томе да жели да да отказ, да не може да издржи и мајчиног „Мораш!“ То „мораш“ живимо и 20 година после, од данас до сутра. Сећам се, сећам се, сећам се...” Требало је да прође 20 година како би ми се потиснуто сећање на НАТО бомбардовање вратило. А вратило се, управо кроз чуло мириса, кроз нешто што се ретко памти. Овај, субјективни доживљај и реинкарнација сећања или „блесак сећање“ нису без разлога укључени у овај приказ.

Нина Михаљинац, ауторка студије *Уметности и политике сећања: траума 1999*, говори управо о том потискивању сећања, о одбијању да се сећамо, о кривици сећања, и наравно о одговору уметника на нешто што се хелдерлиновски могло назвати „оскудно време”: „Уметничка сведочанства могу да настану брзо и једноставно: цртеж оловком, фотографија направљена у ходу, пар белешки на папиру – и да тако омогуће тренутно чување сегмента реалности. Осим конзервације сведочења, други важан задатак уметничког деловања у домену сећања је ослобађање друштвено потиснутог, односно превођења догађаја из друштвено несвесног у друштвено

свесно – претварање трауматског у наративно сећање” (20). Оно чега ћемо се сећати све је мање у нашој вољи и одлучности јер како Алаида Асман пише: „У посттрауматском веку у којем се данас налазимо, пракса сећања и теорија сећања тесно су испреплетене. Ми такође посматрамо себе док се сећамо. Индивидуално и колективно сећање све се мање схватају као спонтани, природни или сакро-санктни чинови, а све више као социјалне и културне конструкције, које се временом мењају и имају властиту историју сакросанкт [Асман 2011: 13].¹

Оно чега треба да се сећамо и оно шта треба да заборавимо, одређује друштвена и политичка идеологија која је на власти, стога Михаљинац констатује, да није било лако бавити се овом темом у подељеном друштву у коме није усаглашено треба ли или не треба сећати се НАТО бомбардовања, као и да ли би се требало сећати позитивно или негативно тих догађања:

„Државе развијају културу сећања помоћу вредносно-идејних инструмената јавних политика (културне политике, политике сећања, политике идентитета) попут културног канона, организовања званичних посета, манифестација, програма и капиталних пројеката оснивања меморијалних центара, изградње и постављања споменика и других обележја, именовања јавних простора, објеката и манифестација итд. Користе се и репресивни инструменти попут директне цензуре или мање очигледног друштвеног притиска да се нека тема избаци из јавног дискурса, као што је то случај са српским злочинима у Босни и Херцеговини или НАТО бомбардовањем; у српском друштву је створена таква клима да се тема бомбардовања СРЈ избегава у јавности (посебно у делу либерално оријентисане научне заједнице) јер се онај ко критички говори о бомбардовању одмах сврстава међу промилошевићевске националисте, десничаре, традиционалисте.²

¹ Aleida Asman (2011). *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX veka i Knjižara Krug.

² Сличну ситуацију видели смо приликом проглашења Петера Хандкеа за лауреата Нобелове награде за књижевност за 2019, те масовних реакција управо због наводног промилошевићевског става, који у основи никако није тачан. Интересантно је, да се Хандке није залагао за бомбар-

У том случају реч је о култури и политикама заборавља” (24).

Стога је у оваквој позицији, која није без утицаја и на саму ауторку ове књиге, да вага и мери сваку написану реч, како би била прихватљива за једну и другу страну. Свакако је било јако тешко истраживати и промишљати када сте суочени са тенденцијом потискивања сећања и призивања заборавља. Ако имамо у виду ово, онда можемо рећи да је ауторка написала једну поштenu књигу, мада, ако бисмо желели да јој судимо и пресуђујемо, онда можемо замерати доста тога, од превелике опрезности, па до преједноставних закључака. На многим местима, свесно или не, ауторка је пуштала уметнике да сами говоре о свом делу, а себе штитила од могућих некоректних закључака. Али оно што бих свакако замерио јесте то што се недовољно прецизно објашњавају разлози за НАТО бомбардовање и што се не истиче у довољној мери шта је био хронолошки след догађаја, шта су праве, а шта пласиране „истине” од стране званичног НАТО-а. Позивајући се на Ноама Чомског, Михаљинац, као разлог за НАТО агресију на тадашњу Савезну Републику Југославију 1999. године наводи увођење економских – неолибералних реформи у социјалистичку земљу, али не образлаже тему етничког чишћења које је Србија спроводила над косовским Албанцима. Сматрам да је било неопходно истаћи да то оправдање за бомбардовање, којим се користио НАТО, није истинито јер се масовни егзодус Албанаца догодио тек са почетком бомбардовања, никако пре, а о „случају Рачак” да и не говоримо, јер је он у већем делу научне и друштвене заједнице оспораван. Оно што се такође не наводи у књизи јесте да се након НАТО бомбардовања догодио егзодус Срба и других становника са Косова и Метохије, што је прећутано од стране свих медија, тако да ми данас немамо снимке колоне Срба који пред Албанцима беже и напуштају своја села. Никога данас не занима зашто у Приштини нема Срба, нити зашто се ради на томе да их никада ни не буде. С обзиром да још дуго нећемо бити у могућности да из

довање СРЈ, а да је нападан због тога, док та иста јавност није имала ништа против многих нобеловаца који су се изјашњавали за НАТО бомбардовање. Са становишта људског бића, не могу а да се не упитам ко је овде хуманији, Хандке или они?

архива, сазнамо праве разлоге бомбардовања од стране западне алијансе, можемо закључити да је оно изведено у циљу америчких интереса на Балкану, чему је доприносила потпуно погрешна политика Слободана Милошевића.

Какогод да се посматра овај догађај, чињеница је да је он велика траума и то траума која се потискује:

„Може се рећи да се од 1999. до данас – када је реч о пољу уметности, уметничке репрезентације, културне политике – нити држава, нити установе културе и организације цивилног друштва нису снашле с темом бомбардовања; није дошло ни до какве озбиљне јавне проблематизације и критичке анализе ове етапе у новијој историји. Док жртве бомбардовања траже макар 'признање да смо били у рату' јер сматрају да се та чињеница негира, друштво ништа не предузима по том питању. Тачан број жртава није познат, нити су обављена научна истраживања која би се бавила економским, психолошким и свим другим последицама” (47).

Што се тиче уметничког реаговања на трауму 1999. Нина Михаљинац је дошла у увид од 150 уметничких радова, од слика, цртежа, перформанса, видео-радова, инсталација, скулптура, фотографија до стрипова. Ауторка је радове и њихове ауторе, а у циљу истраживање и презентовање трауме, класификовала на следећи начин: парализе, виктимизације, оптужбе и агитације.

Према психолошкој функцији коју имају на сведока (уметника) и друштво сведочанства-парализе „настају као резултат импулса да се најдиректније могуће изрази утисак који је у особи настао у тренутку избијања трауматског догађаја. Таква дела представљају непосредан извештај о доживљеној трауми, о људском искуству, душевном стању” (51) оно што је њихова негативна страна јесте изолација, потискивање и заборав. Уметници и дела обрађена у овој књизи су следећи: Горан Стојчетовић (серија цртежа под називом *Стиан, подрум, смеџијај*, насталих у Урошевцу и у колективном центру 1999); Иван Петровић (фотографије под називом *Вийак 1999*, пројекат *Документи*, настали у селу Витак на КиМ); Данијел Савовић (стрипови и фотографије под називом *Door*, настали за време војне службе у Урошевцу 1999); Зоран Јовић

Летач (стрип под називом *Рајни дневник у сџирију – НАТО бомбардовање Југославије*, настало у Банатском Новом Селу 1999); Тијана Којић (серија цртежа *Somnus ambulare*, насталих у подруму зграде у Београду 1999); Мирјана Јелић (серија цртежа и објеката *Бомбардовање* насталих у Цветановцу крај Љига 1999) и група „Арттерор” коју чине Милица Лапчевић и Владимир Шолат (видео рад *H-even*, настао 1999. у Београду).

„Уметнички радови-виктимизације приказују и дају признање жртвама. То могу бити аутоискази (ја-жртва) или изрази колективне патње (ми-жртве), као и изрази о туђим патњама (то су сведочанства такозованих правих, немих, случајних сведока – очевидаца; оних који нису били ни на страни починилаца ни жртви него су се случајно задесили усред избијања трауматског догађаја). Смисао ових радова је да укажу на патњу, и да омогуће да се жртвама призна статус жртава; они омогућују развој емпатије према страдањима” (52). Негативне последице могле би бити самосажаљење и стварање жртвене културе. Радови и дела обрађена у овом најобимнијем сегменту књиге су: Србослав Илић (*Дневник шерора 1999*, цртежи, минијатуре, Београд); Драган Јовановић (*Бели анђео*, ленд арт, Београд); Биљана Вилимон (*Збогом ђамеши*, цртежи и колажи, Београд); Тодор Стевановић (*Фреска Тодорова, руком народа*, слика, Београд); Сокол Бећири (*When angels are late*, објекат, Пећ); Вида Јоцић (*Ајел за мир*, скулптуре, инсталације, Београд); Јелена Блечић (*Рајн арт 1–8*, цртежи на дрвеној подлози, Београд); Урош Беговић (*Testimony of a Yugoslav pilot*, веб пројекат, Београд); Александар Јестровић Јамесдин (*НАТО аџресција, Сајтанизација Србије, Take it a like a man, Bad Joke, Cancer*, објекти, Хотич, Словенија, 2010); Томислав Петернек (*45 ђаклених ноћи Београда, Аџресција НАТО, Косово 1999–2000*, фотографије, Београд) и Ненад Брачић (*Меџафизичка библиотешка*, објекти, Београд).

„Када је реч о НАТО бомбардовању СРЈ, радови-оптужбе су усмерени ка владајућим идеологијама Милошевићевог режима и режима НАТО-а, са нагласком на спољној политици САД-а, као и политици Европске уније. Главна одлика ових радова је проналажење криваца за почињене злочине и настале трауме. Сведочанства-оптужбе заснована су на концепцији уметности као поља друштвено-политичког деловања, критике и

активизма и подразумевају идеолошки и политички уметнички ангажман, веома често утемељен на идеји 'лично је политичко'" (213–214). Негативне последице оваквих ставова и радова могу бити позив на освету и различити говори мржње. Уметници и радови које је ауторка анализирали у својој књизи су: Милица Томић (*Порпуреи моје мајке*, видео-рад, Београд); Dan Perjovschi (*Landing – I was bitten by a Serbian Mosquito*, цртежи, Румунија); Андреј Тишма (*Collateral Damage, NATO Olympics Mascots*, интернет-радови, Нови Сад); Зоран Поповић Занко (*Писмо*, објекат, Штрпце, КиМ); Оливера Гаврић Павић (*Abuse of power comes as no surprise*, цртежи, Београд) и Иван Павић (*Паи је досадан*, интервенција у јавном простору, Калкута, Индија, 1999).

„Агитација као реакција подразумева узрујаност, узбуђеност, иритираност, које наводе трауматизованог појединца на опрез, обазривост, мотрење и анализу ситуације, као и на спремност на активизам. У контексту бомбардовања, на првом месту је у питању позив да се успостави мир. Заузимајући позицију реакционара, револуционара, портпарола, представника трауматизованог колектива који ступа у дијалог са починиоцима и другим сведоцима, и тумачећи узроке који су довели до рата – уметници траже промену друштвено-политичких околности, освешћивање репресивних друштвених механизма" (52–53). Оно што може доћи као негативна последица оваквих радова јесте гајење културе страха и пессимизма. Овој категорији припадају уметници који су се првенствено бавили медијима, односно чији рад представља неку врсту медијског активизма. Они су и најбројнији па ћу навести само неке: Миодраг Кнежевић, Доријан Колунџија, Душанка Комненић и др.

(пројекат Арт рат настао у Београду 1999); Зоран Насковски (*War frames*, веб-пројекат, Београд); Јован Чекић (*Lenin in the garden*, Београд); Раша Тодосијевић (*Парисов суд, Сви смо у рају*, Београд); Милица Томић (*I am Milica Tomic*, Београд); Урош Ђурић (*Populist project, Safe European home*); веб-пројекат, колекције текстова и постера, уметника из Европе, насталих у Бечу, под називом *Stop the violence* и др.

Нина Михаљинац, својом студијом *Умешност и њолишке сећања: џраума 1999*, враћа потиснуто сећање на НАТО бомбардовање, чиме нам нуди својеврсно ослобађање од траума. „Сећања су другим речима, ствар активног обликовања колико и пасивног отиска. Појам инструментализације сугерише да садашњост чврсто држи у шапи прошлост, али да и прошлост – а поготову трауматична – држи у шапи садашњост. Немамо ми њу, него она има нас" [Асман 2011: 361]. Ако је одбијање и потискивање сећања на доживљену трауму, обликовало садашњост и живот сваког од нас, јавно говорење о томе, као и сећање, помажу ослобађање садашњости од трауматичне прошлости.

Нина Михаљинац је својом књигом пробила зид ћутања, ауру трауматизованих личности и дела, те дала вредну грађу за истраживање прошлости, али и методологију како јој прилазити, мада је се није увек прецизно држала. Ако изузмемо неке мане, о којима је било речи, ова књига представља споменик прошлости, које се треба сећати, коју не смемо заборавити, али и књигу ослобађања од прошлости, како би наша садашњост пружила нашој будућности прошлост ослобођену траума.

Жарко Н. Миленковић
Универзитет у Новом Саду,
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност
zarkomilenkovic@hotmail.rs

ДАНАС ЈЕДНА РЕЧ ВРЕДИ ХИЉАДУ СЛИКА

(Rogina Krešimir, *R/IN Architectural Enchiridion in the Age of Virality*, Meander Media, Zagreb 2018, 172 стр.)

Након скоро два миленијума папира дошло је време дигиталног формата. Посматрајући савремене догађаје и динамику развоја технологије, већ морамо да се запитамо колико векова или деценија ће дигитално доба трајати? Наша опчињеност новим, дигиталним, форматом свакако је преувеличана, познавање могућности новог формата недовољно, а ту се негде налази и страх од непознатог и – ето нас у новој фрустрацији без икакве потребе. Стога је одговорно и неопходно да се што пре суочимо с тим питањем, како у професији тако и у нама самима, лично. Да бисмо се припремили за тај подухват, потребно је најпре да свој ум уподобимо, а потом кренемо корак по корак претражујући сопствену душу за slabим тачкама. Зашто?

Најпре због нашег претераног одушевљења новим технологијама, јер у заносу им препу-

штамо и оно што треба и оно што не треба, односно што никако не бисмо смели да испустимо из руку професионалне контроле. Други део проблема је архитектонска професија, ненавикла на дуге и детаљне расправе о теоријским проблемима, ненавикла да чита претерано дуге текстове и (на пример као ја) тешко прихвата књиге без слика! Стога је потребно уподобити текст тако да буде концизан, језгровит и довољно јасан да не изазива недоумице и потпитања. Трећи део задатка је потреба да наш рад (као и књига) погоди циљ и да буде прихваћен у што ширем кругу читалаца. То значи да морамо применити савремене начине комуникације на које је читалачка публика навикла и које је савремена дисциплина комуникације развила – кратке поруке, језгровите, концизне, реченице прецизно избалансираног ритма, које се лако урезају у памћење, попут – пропагандних слогана. То је форма која сигурно погађа жељени циљ.

Поменута „експлозивна” мешавина је начињена, по први пут на нашим просторима, (а колико је познато мом скромном познавању архитектонске штампе) у свету, у књизи Крешимира Рогине *R/IN Architectural Enchiridion in the Age of Virality*. Књига је посвећена Ранку Радовићу, професору Архитектонског факултета у Београду који је, очигледно, оставио великог трага у развоју, не само уваженог архитекте Крешимира Рогине, већ великог броја генерација архитектата на простору бивше Југославије.

Ова књига невероватно поштује време читаоца, нарочито ако је архитектонске струке. Испуњена концизним и кратким реченицама књига је тако лака за читање и тако се брзо напредује кроз штиво, што опет вуче читаоца дубље у материју, и тако у круг; диван зачарани круг, или како би данас у дигиталној ери

то назвали петља (loop). Треба бити свестан да савремени читалац није навикнут на дуге текстове, већ је његово ухо и ум припремљен за кратке поруке, за које, искрено говорећи, једино можемо рачунати да ће постићи жељени ефекат, односно (најбоље што се може очекивати) бити примењене у пракси. Морам рећи да је материја само на први поглед лака за читање. Наиме, кратке реченице које не заузимају пуно простора на папиру заузимају тако много простора у уму читаоца, терају га на размишљање и вуку у магични мисаони свет. Посебно је занимљиво нагласити да преиспитивање ставова о многим елементима свакидашњице покреће се аутоматски, хтели ми то или не.

Књига се чита најмање стојећи испред одштампаног текста а највише након тога. Прецизније, читалац материју неколико пута поново ишчитава у себи покушавајући да је апсорбује и функционализује у свом уму и души. У времену када се већина аутора такмичи да публикује књиге које нуде све одговоре на сва питања, и када је јединица мере за књигу постала хиљада (страна) и килограм, архитекта Рогина ствара малу књигу, књижицу, која је према појави непретенциозна и скромна. Мала по формату може се загубити у торби, ранцу или џепу (топло саветујем да то учините) и да се отвара сваког трена када осетите да вам је потребно мало менталне енергије или духовног проветравања: док нешто чекате, док путујете у јавном превозу, или слушате незанимљиво предавање. Могу рећи да је књига дивно место за бекство од стварности, која на многобројне начине свесно анестезира наш ум и душу. Она не нуди решења и одговоре већ читаоца провоцира да сâм потражи или, шта више, нађе одговор. Без обзира колико такав одговор био несавршен и половичан он је много драгоценији него свако усвојено решење по систему *copy-paste* (копирао из књиге и налепљено директно у мисаони систем читаоца).

То је посебно значајно у архитектури која се не може научити само из књига. Свакако, учење архитектуре мора се почети од књиге и практичних вежби, али по завршетку школовања, све што је усвојено по ко зна колико пута мора се поново преслижити и преиспитати у пракси. И ту долазимо, према мојем скромном мишљењу, до кључног састојка који је обликовао ову књигу – искуство. Архитекта Крешимир Рогина је своје име и про-

фесионално поштовање најпре стекао на суровом пољу архитектонских конкурса и грађитељске праксе, брусећи своје ставове на оштрим површинама цртаћег стола и градилишта. Због тога су његове реченице кратке, језгровите, убојите као стреле и лековите као природни мелем! Морам рећи, концепција и презентација материје у књизи сјајно је решење, које би, поред архитектуре, могло бити примењено за уџбенике у многим другим дисциплинама.

Па да кренемо у кратки пресек кроз књигу. Како бих пренео занимљиву динамику књиге само ћу прекопирати неколико страница не пратећи стварни след већ више пратећи лични доживљај: *IMPULSIVE, INSTINCTIVE, INSTANTANEOUS / no more big narratives; FRIVOLOUS – a bit of everything, a bite of everyone; architecture as an ATMOSPHERIC EFFECT; JUNGLE MINIMALISM – I can do it all, I do not need anything; my ALGORITHM knows my taste better than I do; no more revolution, only REBRANDING; KITCH is a backbone of society; FIRST PRINCIPLES rather than analogy thinking; everything as to be OPEN and FLUID; entrepreneurship – PROVOKE, ENGAGE, INTERCONNECT; beautiful, affordable and SEAMLESSLY INTEGRATED; STAIRS rather the elevators; TIME and SILENCE as a new currencies; look at him, he is not in a suit, he is wearing a STATEMENT; CONTANT NEGOTIATIONS – a world built on uncertain constellations; PATTERNS instead of languages; PRINTED ARCHITECTURE – architect as a drone pilot; architecture should be CHEAPER, sellable at KIOSK; И за мој скромни укусу најупечатљивији: FEAR is an alibi for INACTIVITY.*

Тако можемо путовати кроз књигу истовремено путујући кроз савремени свет али највише кроз себе саме, претражујући и чистећи све оно шта нисмо могли ни да помислимо да поседујемо или да ћемо дотаћи. Несвесно апсорбовани и наталожени слојеви искуства, цртица и пропагандних порука из стварности почињу да се круне и одлепљују и – наједном на дну наше личности налазимо гомилу архитектонског шута који је потребно избацили напоље. (Користан посао!) „Ко ће и њо још да ради?“, помислиће савремени читалац, не размишљајући да је инертност духа управо једна од предрадни које су извршене на њему пре него је изложен пропагандној олуји. Архитектонска хигијена је неопходна за сваког архитекту који држи до себе,

па чак и савесног грађанина који има намеру да испуњава обавезу учешћа у савременом друштву.

У стварности, с једне стране појединца налазе се гомиле фирми / агенција препуних новца и високоплаћених утренираних најамника који нас затрпавају с посебно обликованим информацијама, чинећи од нашег ума, душе и, најважније, новчаника послушне војнике који се предвидиво понашају, предвидиво планирају, и на крају, предвидиво троше свој тешко зарађени новац – због новца нам се најпре узима ум и душа (ма да ли је само због новца?). С друге стране стоје усамљени појединци попут архитекте Крешимира Рогине, који са десет прстију и раширених руку покушавају да задрже огромну брану наше хуманости (која је већ озбиљно напрсла) и одложе катастрофу (која је већ сагледива) по нашу професију, нашу архитектуру и наша насеља.

Није коректно рећи да је архитекта Рогина поново „неки Дон Кихот”, алудирајући да се у сваком времену јави неко ко се с копљем устремљује на ветрењаче, јер нема преча посла нити је могао наћи узалуднији задатак. Није тако! Крешимир Рогина нас позива да се пробудимо из омамљености безвредним и инстант идолима, да се поново вратимо у

духовну равнотежу, јер само тако можемо доносити рационалне одлуке, да како одржавамо личну морамо да одржавамо и архитектонску или менталну хигијену, да мислити није грех а да имати своје мишљење није радни задатак (који се мора или не испунити), већ једна од обавеза коју смо добили заједно са даром живота. Ако нисмо захвални за дар живота онда нисмо захвални ни за могућност да мислимо и покушамо да разумемо ствари и процесе око нас, који се тичу најпре нас самих!

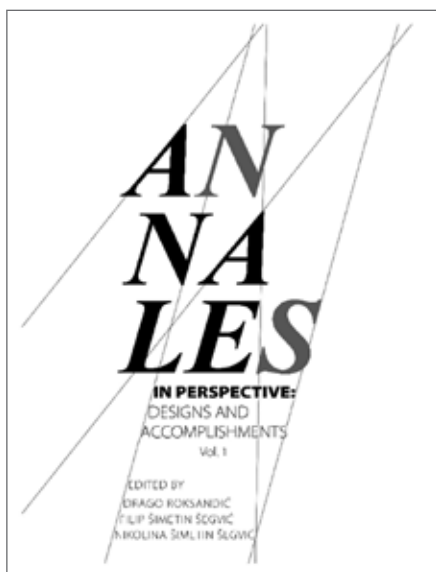
Стога, предлажем да нађете времена и узмете ову (само наизглед) малу књижицу и отворите је. Након прве стране већ ћете бити уловљени и нема изласка из ње до задње корице. А након тога знате шта ће се десити? Вратићете се на 10, па на 36, па на 8, па на 146 и тако даље и тако даље – петља (loop), као по каквом алгоритму, почеће да удара по наслатама које сте усвојили свесно или несвесно и, мало по мало, све више светлости и свежине ће бити у вашем уму и души.

А после тога? Па покушајте и Ви да направите Ваш ENCHIRIDION 2.0, или наставите акцију додајући штафету неком следећем који ће сачинити ENCHIRIDION 2.1, или „чак” ENCHIRIDION 3.0, и тако до верзије 15, 30, или 2100. Чини се узалудно? Никако! *All the best things are FOR FREE!*

Душко Кузовић
инжињер архитектуре
Београд
dusko.kuzovic@gmail.com

„ШКОЛА АНАЛА” У ГЛОБАЛНОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

(*Annales in Perspective: Designs and Accomplishments*. Vol. 1, edited by Drago Roksandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, CKHIS, FF Press, Zagreb 2019, 466 pp.)

Француска историографска „школа Анала” представљала је, несумњиво, најутицајнији правац у историјском мишљењу у 20. веку, који је извршио темељан преображај традиционалне „догађајне историје” у проблемски усмерену историју са широким, интердисциплинарним приступом. Модернизација некадашње југословенске историографије током 1970-их и 1980-их година одвијала се (како је то недавно, у својој акрибично написаној монографији, показао Бранимир Јанковић), првенствено, у знаку рецепције „школе Анала” која је била присутна на два нивоа – бројним преводима радова утицајних историчара из овог интелектуалног круга (започетим објављивањем српскохрватског издања књиге *Феудално друштво* Марка Блока 1958. године)

те прихватањем појединих теоријских модела и методолошких приступа од стране историчара у некадашњој Југославији. Поменутој школи која је, према речима Питера Берка, спровела „француску историјску револуцију”, посвећен је зборник радова на енглеском језику *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments* који су заједнички приредили Драго Роксандић, професор Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу у пензији, и представници најмлађег поколења хрватске историографије Филип Шиметин Шегвић и Николина Шиметин Шегвић, који су своја интересовања за теорију и методологију историјске науке те историју историографије најавили још у својим студентским радовима. Као резултат поменутих интересовања настао је обиман и садржајем ванредно богат зборник радова чија је основна намера да, поред различитих аспеката историографске „школе Анала”, истовремено укаже и на њен утицај у глобалним, европским и јужнословенским оквирима током претходних 90 година њеног деловања.

На уводни текст (“Mapping the Annales network”, стр. 9–11) у коме су приређивачи назначили циљеве којима су се руководили у припремању зборника као и околности у којима је настао, надовезује се четрдесет прилога (стр. 13–450) чији су аутори припадници различитих историографских генерација и истраживачких усмерења из Француске, САД, Велике Британије, Италије, Швајцарске, Немачке, Финске, Кине, Русије, Хрватске и Србије за којима следе именски регистар (стр. 451–463) и попис аутора прилога (стр. 464–466). На темељу властитог уредничког искуства (будући да је уређивао часопис *Annales* од 2006–2011), Антоан Лилти (Antoine Lilti) је указао на особену физиономију часописа коју

данас одликују неговање методолошке рефлексивности, континуирани дијалог са друштвеним наукама те превазилажење тематске и методолошке евроцентричности. Након Лилитјевог унеколико програмског текста, следе радови посвећени неколицини носећих тема. Једну од њих представљају лична искуства историчара са „школом *Анала*” који су, у виду личних реминесценција и тзв. *ego-histoire*, указали на улогу коју су *Анали* имали у њиховом властитом интелектуалном сазревању. Поред прилога Имануела Волерстина, творца утицајне теорије „светског система” (Immanuel Wallerstein) и Џона Роберта Макнила (J. R. McNeil), једног од пионира „еко-историје”, овој теми припадају и прилози чији су аутори Ан Зенк (Anne Zink) о Пјеру Губеру (Pierre Goubert), као и радови британских историчара Питера Берка (Peter Burke) и Робина Бригса (Robin Briggs) те швајцарског историчара Петера Хершеа (Peter Hersche) о својим „раним сусретима” са *Аналима* током 1960-их година.

Другој тематској целини припадају радови који критички пропитују „очеве осниваче” школе и неке од њених најутицајнијих представника. Марку Блоку, „водећем ауторитету историјске науке”, посвећен је изванредно темељан и аналитичан рад Петера Шетлера (Peter Schöttler) док Џонатан Диволд (Jonathan Dewald) разматра идејне сличности и разлике између Иполита Тена и Лисјена Фебра. Ипак, далеко највише радова усредсређено је на личност и деловање Фернана Бродела будући да су институционализација *Анала* и раст њиховог глобалног утицаја нераскидиво везани управо за дводеценијско „Броделово раздобље” након Другог светског рата: реч је о прилогу Ричарда Лија (Richard E. Lee) о Центру Фернан Бродел за истраживање економија (Fernand Braudel Center), историјских система и цивилизација у Њујорку, Дејвида Абулафије (David Abulafia) о Броделовој улози у конституисању *maritime history* као нове историографске дисциплине, Тјерија Пакоа (Thierry Raquot) о градовима као Броделовој истраживачкој теми, Ђулијане Џемели (Giuliana Gemmelli) о улози Фернана Бродела у међународном повезивању историчара и успостављању истраживачких институција у САД-у те Хрвоја Петрића о Броделу као зачетнику „екоисторије” (environmental history). Појединим представницима „треће генерације аналита” попут Марка Фероа (савремена

историја), Филипа Аријеса (историја детињства), Бернара Лепетија (урбана историја) те Рожера Шартијеа (нова културна историја) посвећени су радови Кевина Калахана (Kevin J. Callahan), Патрика Хатона (Patrick H. Hutton), Питера Кларка (Peter Clark) и Бенџамина Сакса (Benjamin C. Sax).

Поједини концепти карактеристични за историографску парадигму *Анала* представљају трећу тематску целину: поред „менталитета” и „историјске психологије” којима се баве прилози Андреа Биргијера (André Burguière), односно, Моник Котре (Monique Cottret), Данијеле Волдман (Danièle Voldman) разматра однос *Анала* према концепту „историје рода”, Наоми Грин (Naomi Green) анализира утицај *Анала* на приказивање прошлости на филму, Марко Медвед испитује, пак, утицај *Анала* на (ре)концептуализацију црквене историје / историје религије док о епистемолошким дометима и ограничењима концепта менталитета, историјске имагологије и антропологије расправља у своме раду Зринка Блажевић. Четвртој тематској целини припадају радови који се односе на европску и глобалну рецепцију *Анала*. Док је прилог Освина Марија (Oswyn Murray) ограничен на рецепцију дела истакнутог хеленисте, Жан-Пјера Вернана, на енглеском говорном подручју, преостали радови имају далеко свеобухватнији приступ. Тако је „доласку *Анала* у Шпанију” посвећен прилог Викторije Л. Ендерс (Victoria L. Enders), рецепцију *Анала* у кругу поборника друштвене историје у САД анализира Самјуел Кинсер (Samuel Kinser), кинеска рецепција предмет је рада чији је аутор Чен Син (Chen Xin), док утицај „школе *Анала*” у Совјетском Савезу / Русији разматра Николај Косов.

Поред два рада из медијевистике подстакнута аналитичком парадигмом (чији су аутори Иво Бабић и Гордан Раванчић) а који се непосредно не односе на историју „школе *Анала*”, преостали прилози посвећени су рецепцији *Анала* у хрватској и југословенској историографији. У првом реду, реч је о изузетно вредном аутобиографском присећању Мирјане Грос (Mirjana Gross) на сусрет са „школом *Анала*” и својим вишедеценијским настојањима да она послужи као модел за модернизацију југословенских историографија. Лични печат садрже и прилози Инес Сабољч о „трагању за духом *Анала*” те медијевисткиње Зденке Јанековић Ремер (Zdenka

Janeković Römer). Усредсредивши се на „трећу генерацију аналита” (посебно Жоржа Дибига и Жака Ле Гофа) и „историју менталитета”, Јанковић Ремер је указала на њихов допринос у отварању нових истраживачких тема и увођењу нових истраживачких приступа како у светској тако и у хрватској медијевистици. Потоњој теми посвећен је и прилог Тоније Андрић која је испитивала утицај *Анала* на историографско дело хрватског медијевисте Томислава Раукара док су у своме прилогу Марко Ловрић и Марта Фиолић указали на везе Мирка Дражена Грмека, историчара науке и медицине, са „школом *Анала*” и Фернаном Броделом. О могућностима које „школа *Анала*” пружа истраживању историје Југославије расправља у своме раду Павле Миленковић док Бранимир Јанковић анализира рецепцију дела Франсоа Фиреа у социјалистичкој Југославији. *Last but not least*, у своме ерудитском и иновативном раду, Филип Шиметин Шегвић и Томислав Бранђолица приказали су личне везе Фернана Бродела са Дубровачким архивом и неколицином југословенских историчара, затим, његов утицај на југословенску историографију те рецепцију његовог дела у савременој хрватској историографији. Напослетку, зборник закључује аутобиографско присећање доајена југословенске и хрватске историографије Драге Роксандића на студијску годину 1980/81. проведenu на *L'École des hautes études en sciences sociales* у Паризу. Прилог професора Роксандића, у коме је он историзовао властито искуство

овладавања „занатом историчара”, јесте важно сведочанство о рецепцији „школе *Анала*” у некадашњој Југославији. Ово посебно с обзиром на чињеницу да је он међу првима, следећи „аналистичку парадигму”, истраживању јужнословенске историје приступио са стеновишта компаративне друштвене историје.

Засвођавајући осврт на зборник радова који смо настојали да прикажемо, сматрамо да је неопходно указати да он, осим што је у пуном смислу интернационалног карактера, представља својеврсну рекапитулацију наслеђа „школе *Анала*” у савременој историографији. Задивљујућим богатством садржаја, изнијансираних тумачења и интелектуалних увида, он пружа подстицај за даља истраживања рецепције (транслације, адаптације, апропријације) појединих историографских концепата из компаративне и транснационалне перспективе. Имајући у виду поменуте одлике, сматрамо да зборник својим значајем умногоме превазилази оквире хрватске историографије и да је, већ својим објављивањем, постао део стандардне литературе о „школи *Анала*”. Одатле, осим ауторима одличних прилога, признање за овај узоран и несвакидашњи подухват (чак и у много већим историографијама од хрватске) припада професору Драги Роксандићу те Филипу и Николини Шиметин Шегвић који су, у плодној интергенерацијској размени, приредили капитално дело посвећено историји савремене историографије.

Михаел Анђоловић
Педагошки факултет, Сомбор
Универзитет у Новом Саду
antolovic.michael@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ПРЕДРАГ БАЈИЋ (Београд, 1982). Асистент на Катедри за новинарство Факултета за спорт Универзитета „Унион – Никола Тесла” у Београду.

Докторанд на студијама културе и медија ФПН УБг. Дугогодишњи новинар у дневном спортском листу *Спорти* и независном дневном листу *Весели* (Франкфурт). Аутор је више од 15 објављених научних радова и учесник више од 10 међународних научних конференција. Област истраживања: комунологија, медији, новинарство.

БИЉАНА БОДРОШКИ СПАРИОСУ (Ботош, 1965). Ванредни професор на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирала на ФФ УНС. Магистрирала 1995. (*Стируктура и корелације интересовања ученика за наставне предмете*) и докторирала 2007. (*Postupci roditelja i vaspitavanju dece i njihov međugeneracijski transfer*) на ФФ УБг. Реализује наставу из више предмета на основним, мастер и докторским студијама педагогије. Области интересовања: високошколско образовање, породична педагогија, савремени педагошки правци.

Важније књиге: *Стируктура и корелације интересовања ученика за наставне предмете*, Нови Сад 1997; *Посејени родитељи у васпитању деце и њихов међугенерациски трансфер*, Београд 2007; *Универзитетско образовање пред савременим изазовима*, Београд 2017.

ЛАЗАР ВУКАДИНОВИЋ (Београд, 1986).

Основне и мастер студије завршио на ФМ УМ у Београду. Радно искуство стицао у привреди, како у земљи, тако и у иностранству (Нигерија), где је обављао дужности у области администрације (2012–2016). Запослен у МСП РС. Докторанд на студијама пословног менаџмента на ППФ УУНТ у Београду. Научноистраживачка област интересовања: образовање, E-Learning, маркетинг.

МАША ЂУРИШИЋ (1985). Мастер учитељ у Основној школи „Веселин Маслеша” у Београду.

Студент докторских студија на ФАСПЕР-у у Београду. Предмет научноистраживачког рада: превенција и третман поремећаја понашања. Реализатор је акредитованог програма сталног стручног усавршавања наставника, васпитача и стручних сарадника: „Развијање социјалних вештина у школи”.

МИРЈАНА ЈЕЛИЋ (Кладово, 1971). Помоћник директора Завода за интелектуалну својину.

Дипломирала на МФ УБг (1994) и стекла звање машинског инжењера. Од 1995. до 2008. радила у грађевинским фирмама „Енергопројект” и „Делта Инжењеринг” на националним и међународним пројектима у области енергетике,

водоснабдевања и заштите животне средине. Запослена у Заводу за интелектуалну својину на пословима патентне заштите проналазака (од 2008). Научно-истраживачка област интересовања: међународне патентне активности српских изумитеља од 1883. до 2016. године с посебним освртом на начела и развојне фазе проналазака српских научника у области грађевинарства. Тренутно на докторским студијама из мултидисциплинарне области на УБг (смер: Историја и филозофија природних наука и технологије).

ДЕЈАН КАНТАР (Сисак, 1983). Виши асистент на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци.

Први (2010) и други (2014) циклус студија на студијском програму Психологије завршио на ФФ УБЛ, где је одбранио мастер рад: *Рајини ситресори и димензије афективне везаности као предиктори резилентности у раној одраслој доби*. Асистент (2014), а затим виши асистент (2017) на предметима из области развојне психологије на ФФ УБЛ. Докторанд на Одсеку за психологију ФФ УНС.

ФЕРЕНЦ НЕМЕТ (Бока, 1956). Ванредни професор Учитељског факултета на мађарском наставном језику у Суботици Универзитета у Новом Саду.

Након основних студија, магистрирао 2008. (*Irodalom és irodalompolitika az Ifjúság c. lapban 1945–1964.* / Књижевност и књижевна политика у листу *Ifjúság* 1945–1964), и докторирао 2012. (*Az irodalmi kultuszok regionális és lokális változatai* / Варијанте регионалних и локалних култура у књижевности) на Одсеку за хунгарологију ФФ УНС. Фебруара 2013. започео је научну, а затим и универзитетску каријеру. Научна област којом се бави је историја културе Војводине, посебно историја фотографије, штампе и штампарства. Аутор је двадесетак књига и више десетина радова из области историје културе.

Важније књиге: *Torontalski čilim. Četvrt veka tkanja u Banatu*, Novi Sad – Zrenjanin 1995; *A bánáti fényképészet története (1848–1918)*. [Историја фотографије у Банату 1848–1918], Újvidék 2002; *Istoriija štampe u Velikom Bečkereku (1849–1918)*, Zrenjanin 2007; *Taj divni koloriti građaniniva: likovni živouy u Velikom Bečkereku u 19. u počeiom 20. veka* / *A polgárság pompázó színei: a nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején*, Зрењанин 2009; *U Adjevom krugu: Todor Manojlović između Nađvarada, Temišvara i Arada 1907–1910.* / *Ady vonzáskörében*, Zrenjanin–Senta 2015; *Jožef. Evropske vrednosti i dometi vojvodanske fotografije*, Novi Sad 2017; *Presa de limbă maghiară din Banatul sârbesc: (1872–1918)* / *A magyar sajtó a szerbiai Bánátban: (1872–1918)*, Timișoara–Zrenjanin 2018; *Банат – новембар 1918. године: великобечкеречки лист „Торонтиал” – догађаји, виђења, ситавови*, Ново Милошево – Панчево – Сириг 2018;

КАРОЛИНА Р. ПЕРЧИЋ (Суботица, 1984). Асистент на Факултету за менаџмент Универзитета Метрополитан.

Завршила је основне 2008. (*Подкултура као одредница понашања пошрошача*) и мастер студије 2009. (*Модели укључивања на међународно тржиште*) на ЕФСУ УНС у области маркетинг менаџмента. Стекла је стручну, као и педагошку праксу у раду са студентима, на УМ. Тренутно је студент докторских студија на ФМ УМ у Београду. Истраживачки интереси се односе на маркетинг, образовање и лингвистику.

ЈЕЛИЦА ПЕТРОВИЋ (Чачак, 1977). Ванредни професор на Одсеку за психологију Филозофског факултета у Новом Саду.

Магистрирала 2006. (*Emocionalna i socijalna kompetencija: karakteristike i međusobni odnos*) и докторирала 2010. (*Karakteristike i uloga konflikata u adolescentnim vršnjačkim grupama*) на ФФ УНС. Предаје на групи предмета из области развојне психологије на Одсеку за психологију ФФ УНС. Аутор је две самосталне монографије, и неколико десетина научних и стручних ауторских текстова из области развојне психологије, с посебним освртом на социо-емоционални развој.

Важније књиге: *Emocionalni temelji socijalne kompetencije*, Београд 2007; *Konflikti u adolescenciji: od socijalne adaptacije do destrukcije*, Нови Сад 2015.

РАДИВОЈЕ ПЕТРОВИЋ (Београд, 1955). Ванредни професор на Катедри за новинарство Факултета за спорт Универзитета „Унион – Никола Тесла”.

Магистрирао 2008. (*Комуникационо и функционално повезивање српских медија у дијаспори*) и докторирао 2011. на ФКМ-у МерУ 2011. (*Нови журнализам као изазов монополу традиционалних медија*). Радио као уредник, новинар, коментатор и публициста у листовима *Експрес*, *Политика*, *Глас јавности*, *Вести* (Франкфурт). Аутор је већег броја научних радова, публицистичких књига и стручних монографија. Посебне области интересовања којима се бави су политички живот и медијска сцена Србије, истраживање о српским страдањима у Великом рату и боравак српске војске на Крфу, живот и рад српске дијаспоре широм света итд.

Важније књиге: *Жанрови у савременом новинарству*, Београд 2014. (ко-аутор); *Нови журнализам: како сјасиши новинарство*, Београд 2014; *Штампа – кичма медија: новине у дигиталној ери*, Београд 2017; *Agencije – fabrike vesti: osnove agencijskog novinarstva*, Београд 2018.

ВИРЂИНИЈА ПОПОВИЋ (Селеуш, 1975). Ванредни професор Филозофског факултета, Универзитета у Новом Саду и професор на Учитељском факултету у Београду, Одељења на румунском језику у Вршцу.

Након завршетка основних студија, магистрирала 2008. (*Naturalismul in literatura română până la Primul Război Mondial* / Натурализам у румунској књижевности до Првог светског рата) и докторирала 2012. (*Poesis și mathesis în poezia lui Ion Barbu* / *Poesis* и *mathesis* у песничком делу румунског песника Јона Барбуа) на Одсеку за румунистику ФФ УНС. Научноистраживачко интересовање базира се на проучавању румунске књижевности у Војводини, пре свега, старе румунске и народне књижевности, и истраживању румунске културе у вези с културом других народа у Војводини, пре свега са српском и мађарском културом. Ауторка је седам књига из румунске књижевности и културе.

Важније књиге: *Pavel Gătăianțu*, Нови Сад 2004; *Literatura de limba română din Serbia și antropologia culturală*, Клуџ – Нови Сад 2012. (ко-аутор); *Poesis și mathesis în poezia lui Ion Barbu*, Зренянин 2013; *Cultura (a)română din Serbia în context european*, Арад 2015; *Opinii și reflecții II. Proza românească din Voivodina*, Панчево 2016.

МИРЈАНА СЕНИЋ РУЖИЋ (Београд, 1980). Асистент на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирала 2010. (*Koncept post-metode i njegove implikacije u nastavi stranog jezika*) на ФФ УБг, на којем је и на докторским студијама (Проблематика развијања дигиталне писмености код ученика). Ангажована је у настави на више предмета на основним и мастер студијама. Области интересовања: дигитална писменост, дигиталне технологије у образовању, основна питања педагошке науке и педагошки правци, високошколско образовање.

ДРАГАН СТАНАР (Осијек, 1986). Доцент на Факултету за међународну политику и безбедност Универзитета „Унион – Никола Тесла” у Београду; наставник Војне етике на Војној академији у Београду.

Дипломирао на ФФ УНС 2009. године, специјализирао на ФПН УБ 2010. године, мастерирао на УБг 2012. године, докторирао на ФФ УБГ 2018. године на теми *Однос Jus in Bello-a са осталим елементима теорије праведног рата*. Области интересовања: војна етика, етика рата, политичка етика, политичко насиље, политичка филозофија.

Важније књиге: *Праведан рат, између аџологије и обуздавања рата*, Београд 2019.

СКРАЋЕНИЦЕ

ЕФСy	Економски факултет у Суботици
МегУ	Мегатренд универзитет
МСП	Министарство спољних послова
МФ	Машински факултет
ППФ	Пословни и правни факултет
РС	Република Србија
ФПН	Факултет политичких наука
ФФ	Филозофски факултет
УБг	Универзитет у Београду
УБЛ	Универзитет у Бањој Луци
УМ	Универзитет Метрополитан
УНС	Универзитет у Новом Саду
УУНТ	Универзитет „Унион – Никола Тесла”
ФАСПЕ	Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
ФКМ	Факултет за културу и медије
ФМ	Факултет за менаџмент

*Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић*

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

ИЗ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издаје четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 172. (4/2019) свеску 30. новембра 2019.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења и секретар Уредништва: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Лектор резимеа на енглеском језику: Љиљана Тубић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено децембра 2019. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије